

Statsvetenskaplig tidskrift

Årgång 122 · 2020 / 1

Ny följd, årg 99. Utgiven av Fahlbeckska stiftelsen.

REDAKTIONSSEKRETERARE *Magnus Jerneck* (ansvarig utgivare)

BITR. REDAKTIONSSEKRETERARE *Björn Badersten*

LITTERATURREDAKTÖR *Björn Östbring*

FÖRBUNDSREDAKTÖR *Katarina Roos*

REDAKTIONSRÅD *Katarina Barrling*, Uppsala universitet; *Ann-Marie Ekengren*, Göteborgs universitet; *Edward Deverell*, Forsvarshögskolan; *Rolf Hugoson*, Umeå universitet; *Mats Lindberg*, Örebro universitet; *Charlotta Söderberg*, Luleå tekniska universitet; *Peter Strandbrink*, Södertörns högskola; *Elin Wihlborg*, Linköpings universitet; *Susanne Wallman-Lundåsen*, Linköpings universitet; *Björn Badersten*, Lunds universitet, biträdande redaktionssekreterare; *Magnus Jerneck*, Lunds universitet, redaktionssekreterare; *Björn Östbring*, Lunds universitet, litteraturredaktör; *Katarina Roos*, Umeå universitet, förbundsredaktör

TEKNISK REDAKTÖR *Joshua Alvarez*, Sven Eighteen

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

PRENUMERATIONSPRIS 2020 430 kr, enstaka nummer 100 kr. Medlemmar i

Statsvetenskapliga förbundet och studenter erhåller tidskriften till rabatterat pris. Prenumeration sker via hemsidan, genom insättning på plusgiro 27 95 65-6 med angivande av namn och adress eller genom meddelande till tidskriftens expedition. Eftertryck av tidskriftens innehåll utan angivande av källan förbjudes.

ADRESS Statsvetenskaplig tidskrift, Box 52, SE-221 00 Lund, Sverige

TELEFON 046-222 97 77 (Jerneck) 046-222 01 59 (Badersten)

TELEFAX 046-222 40 06

E-POST statsvetenskaplig.tidskrift@svet.lu.se

HEMSIDA www.statsvetenskapligtidskrift.org

TRYCK Mediatryck, Lund 2020

ISSN 0039-0747

Statsvetenskaplig tidskrift

Statsvetenskaplig tidskrift är den svenska tidskriften för statsvetare. Tidskriften publicerar vetenskapliga uppsatser, översikter och litteraturgranskningar inom statsvetenskapens alla subdiscipliner och är därtill huvudorgan för Statsvetenskapliga förbundet (SWEPSA). Svenska är huvudspråket, men tidskriften publicerar också texter på danska och norska samt i undantagsfall på engelska av författare som inte har ett skandinaviskt språk som arbetspråk.

Statsvetenskaplig tidskrift utges av Fahlbeckska stiftelsen vid Lunds universitet, med fyra nummer per år. Tidskriften utkommer år 2019 med sin 121:e årgång. Stiftelsen leds av ett flervetenskapligt sammansatt kollegium (professorer i statsvetenskap, historia, skatterätt, förvaltningsrätt, antikens kultur och samhällsliv, nationalekonomi, ekonomisk historia, socialt arbete, sociologi och statistik). Kollegiet beslutar om tidskriftens budget och övergripande policyfrågor. Tidskriftens redaktion, som är helt fristående i publicistiska frågor, består av en redaktör, en biträdande redaktör, en litteraturredaktör och ett aktivt arbetande redaktionsråd på åtta personer som sammanträder minst två gånger per år. Redaktionsrådet utses i samråd med Statsvetenskapliga förbundet och representerar flertalet statsvetenskapliga universitetsinstitutioner i Sverige.

Samtliga artiklar kvalitetsgranskas internt av två personer i tidskriftsredaktionen. Den externa kvalitetsgranskningen, med två anonyma referees per artikel, omfattar alla publicerade artiklar utom litteraturgranskningar, kortare översikter/debattartiklar och sakkunnigutlåtanden. Författaren får i samband med redaktionens beslut om publicering/refusering ta del av utlåtanden från referees.

The Swedish Journal of Political Science

Statsvetenskaplig tidskrift (The Swedish Journal of Political Science) is the Swedish journal for political scientists. The journal publishes scientific essays, review articles and literature reviews in all the subsidiary disciplines of political science and is the principle organ of the Swedish Political Science Association (SWEPSA). While Swedish is its main language, the journal also publishes texts in Danish and Norwegian and, in exceptional cases where the author does not have a Scandinavian language as his/her working language, English.

Statsvetenskaplig tidskrift is published quarterly by Lund University's Fahlbeck Foundation, and in 2020 will be issuing its 122nd volume. The Foundation is led by a multidisciplinary board (professors of political science, history, fiscal law, administrative law, classical culture and social life, economics, economic history, social work, sociology and statistics), which decides on the journal's budget and overarching issues of policy. The editorial office, which is wholly independent as regards matters related to publishing, comprises an editor, a deputy editor, a literature editor, a technical editor and an active, eight-member editorial committee that meets at least twice a year. This committee is appointed in consultation with SWEPSA and represents the majority of political science faculties in Sweden.

All articles undergo an internal quality review by two members of the editorial office, and all published articles – excepting literature reviews, short review articles/opinion pieces and expert reports – an external quality review by two anonymous referees per article. Once the editorial office has made its decision to publish or reject a paper, a referees' statement will be sent to its author(s).

Innehåll 2020 / 1

Uppsatser

- MARTIN LINDSTRÖM** Moderaternas ideologiska grundsyn. En uppföljning av debatten under det sena 1900-talet 5
- AUGUST LINDBERG & PETER ESAIASSON** Hur politiker förankrar krävande miljöåtgärder. Teori och två illustrerande fallstudier..... 31
- MATS BERGQUIST** Pakt med djävulen? Samarbete och motstånd i Hitlers skugga.....51
- KJELL GOLDMANN** Hur man blir en stat: folkets självbestämmande? 69

Essä

- BENNY CARLSON & LARS JONUNG** En klassisk varning.....99

Statsvetenskapliga förbundet

- KATARINA ROOS** Coronavirus, distansundervisning och utvärdering av svensk statsvetenskap..... 103

Översikter och meddelanden

- HELEN LINDBERG** Fascismens metoder – ett samtal med Jason Stanley..... 107

Litteraturgranskningar

- Graham Allison: *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?*
Anmälan av Rikard Bengtsson.....115
- Aske Damtoft Poulsen: *Accounts of Northern Barbarians in Tacitus' Annales. A contextual analysis.*
Anmälan av Lovisa Brännstedt.....119

Joshua Hren: <i>Middle-Earth and the Return of the Common Good. J.R.R. Tolkien and Political Philosophy.</i> Anmälan av Peter Strandbrink	121
Janek Wasserman: <i>The Marginal Revolutionaries: How Austrian Economists Fought the War of Ideas.</i> Anmälan av Benny Carlson	123

**Statsvetenskaplig tidskrifts hemsida: www.statsvetenskapligtidskrift.org
Där finns bl. a.:**

- Utförliga anvisningar till författare om utformningen av manuskript för Statsvetenskaplig tidskrift (kan hämtas hem som pdf-dokument).
- Tidigare årgångar av Statsvetenskaplig tidskrift i fulltextformat – med sökfunktion till artikelarkivet.
- Information om innehållet i kommande nummer och en aktuell utgivningsplan för Statsvetenskaplig tidskrift.
- Information om prenumerationspriser och möjlighet att teckna prenumeration på Statsvetenskaplig tidskrift.
- Kontaktuppgifter till redaktionen och redaktionsrådet för Statsvetenskaplig tidskrift.

Moderaternas ideologiska grundsyn

En uppföljning av debatten under det sena 1900-talet

Martin Lindström

Abstract

Aims Three doctoral theses by Aronson (1990), Hylén (1991) and Ljunggren (1992) drew different conclusions regarding the ideological development of the Swedish Conservative (Moderate) party during the 20th century until the 1980s. This study investigates the party programs from 1904 to 2011/2013 with regard to the party's most fundamental perception of reality in terms of a collectivistic versus individualistic view of society and a pessimistic versus optimistic view of man. *Results* Two important leaps on the pathway from an initially clearly conservative collectivistic and pessimistic towards a liberal individualistic and optimistic standpoint were observed. The two leaps occurred in the programs of 1969 and 2011/2013. The 2011/2013 program is exclusively liberal in this basic sense. *Conclusions* This study strengthens Hylén's conclusion in 1991 that the party had moved in a liberal direction over a long time period already in the 1980s, and suggests that this process continued after Hylén defended his thesis.

Debatten om Moderaternas ideologi under det sena 1900-talet

Moderaterna anger i sitt idéprogram från 2011 att partiet är förankrat i en lång idétradition inspirerad av liberalism och konservatism (Idéprogram 2011/2013). Frågan om liberalism och konservatism i Moderaternas ideologi har under flera decennier återkommit i samhällsdebatten. Partiets egna företrädare, politiska motståndare, statsvetare, andra samhällsvetare, näringslivsföreträdare och journalister har tidvis flitigt dryftat sina synpunkter om detta ämne. Debatten om Moderaternas ideologiska hemvist fick från början ett stort genomslag i

Martin Lindström är professor i socialmedicin vid Socialmedicin och hälsopolitik, Institutionen för kliniska vetenskaper i Malmö, Lunds universitet och Centrum för Primärvårdsforskning (CPF), Region Skåne, Malmö.
E-mail: martin.lindstrom@med.lu.se

samband med partiets arbete med att ta fram det partiprogram som antogs 1984. Fredrik Braconier, Svenska Dagbladets redaktör för debattsidan brännpunkt, ställde frågan om den ökade betoningen av individens frihet, marknads-ekonomiska lösningar och begränsningar i statens roll och åtaganden innebar en tydlig positionsförskjutning bort från konservatismen i riktning mot liberalismen. Braconier menade att en sådan ideologisk linje ofta slarvigt kommit att betecknas som ”konservativ”, men i själva verket är helt i linje med den klassiska liberalismen och i direkt motsatsställning till konservatismen:

I den allmänna debatten betecknas inte sällan sådana idéer som konservativa. I ett idéhistoriskt perspektiv är emellertid detta helt felaktigt. De tankar som programförslaget domineras av och som moderaterna i sin politiska verksamhet poängterar är den klassiska liberalismens paroller. Konservatismen uppstod en gång som en reaktion mot dessa liberala läror.

Medan den klassiska liberalismen predikade individualism, rationalism och tron på människans förnuft var konservatismen kollektivistisk och skeptisk till individuella utsvävningar. Utifrån dessa grundstenar byggdes sedan två mycket olika samhällsmodeller upp (Braconier 1984: 7-8).

I den efterföljande debatten som varade på Svenska Dagbladets brännpunkt-sida från oktober 1983 till och med januari 1984 deltog ett betydande antal akademiker, journalister, författare och riksdagsmän, liksom Högerpartiets tidigare (1961-1965) ordförande professor Gunnar Heckscher, Moderata Samlingspartiets tidigare (1970-1981) ordförande Gösta Bohman och Moderaternas senare (1986-1999) ordförande Carl Bildt. Den bitvis livliga debatten på brännpunkt-sidan blottlade olika och i en del fall diametralt motsatta tolkningar av partiets ideologiska utveckling. Enligt den ena ståndpunkten innebar förslaget till nytt partiprogram en tydlig förändring bort från konservatismen till liberalismen. Enligt den andra innebar förslaget ingen sådan förändring.

Debatten inspirerade till flera statsvetenskapliga doktorsavhandlingar som publicerades och försvarades i början av 1990-talet. Även författarna till dessa akademiska avhandlingar drog helt olika slutsatser om Moderaternas ideologiska utveckling. Torbjörn Aronson konkluderar i ”Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner” (1990) att partiets ideologi förblev i huvudsak oförändrat konservativ från de tidiga högerledarna Ernst Trygger (ledare för förstakammarhögern 1913-1933 och statsminister 1923-1924) och Arvid Lindman (ledare för andrakammarhögern 1912-1935, ordförande i partiets riksorganisation Allmänna Valmansförbundet 1913-1935 samt statsminister 1906-1911 och 1928-1930) till och med Gösta Bohman (partiledare 1970-1981). Avhandlingen är en studie av de styrelsedoktriner

som formulerats i skrift av Ernst Trygger, Arvid Lindman, Gösta Bagge (1935-1944), Gunnar Heckscher och Gösta Bohman, de enda fem av partiets ledare som vid tiden för avhandlingen formulerat sådana doktriner. I "Folkhemska-pitalismen" (1992) drar Stig-Björn Ljunggren i huvudsak samma slutsats som Aronson baserat på vad ledande företrädare för partiet formulerat i partiprogram, tidskrifter, dagstidningar, broschyrer och böcker under perioden 1940-1991 (Ljunggren 1992: 28). I "Fosterlandet främst?" (1991) drar emellertid Jan Hylén den motsatta slutsatsen att partiets ideologi förändrats i grunden under perioden 1904-1985 från en kollektivistisk konservatism med en i huvudsak pessimistisk människosyn till en individualistisk liberal samhällssyn med en betydligt mera optimistisk människosyn. Hyléns avhandling har det bredaste empiriska underlaget eftersom Hylén studerade både ledande företrädares offentliga tal, partiprogram, valmaterial och partiets ställningstaganden i konkreta politiska frågor och debatter i riksdagsarbetet.

I en översiktsartikel i *Statsvetenskaplig tidskrift* om de tre avhandlingarna konkluderade jag (2000) att Hyléns slutsats var bäst underbyggd vad gäller såväl teoretisk begreppsapparat, empiriskt underlag som studerad tidsperiod. För det första använder Hylén en flerdimensionell modell med fyra parametrar eller dimensioner som var och en särskiljer konservativa ståndpunkter från liberala. Dessa parametrar/dimensioner innefattar 1) en pessimistisk kontra optimistisk syn på människan, 2) en kollektivistisk kontra individualistisk syn på samhället, 3) ekonomisk kollektivism kontra ekonomisk individualism samt 4) en kollektivistisk kontra individualistisk syn på etiska frågeställningar. De båda första parametrarna/dimensionerna anger olika syn på verkligheten, partiets ideologiska grundsyn, medan de båda senare anger olika syn på hur samhället bör vara inrättat och organiserat (Hylén 1991: 9-10). Ljunggren avvisar i motsats till Hylén ansatsen att studera konservatism och liberalism som varandras motsatser i olika dimensioner. Istället definierar Ljunggren en trikotomi bestående av liberalkonservatism, socialkonservatism och kulturkonservatism som han menar haft olika betydelse och tyngd inom partiet vid olika tidpunkter. Aronson utgår visserligen från en tydlig begreppsapparat, ursprungligen utvecklad av Lennart Lundquist (1982), som innefattar en basal ideologisk nivå och en operationell nivå. Den basala nivån omfattar konservatismens grundläggande syn på verkligheten: den kosmologiska förankringen i den judiska-kristna religiösa traditionen, naturliga kollektiv och institutioner som familjen och kyrkan, synen på samhällets hierarkier och ojämlikhet och jämlikhet samt försvaret av den privata äganderätten (Aronson 1990: 37-40). Den operationella nivån innefattar frågorna vilka konstitutionella förutsättningar som behövs för att ett samhällsstyre ska fungera tillfredsställande, vad som är målet, och vilket innehåll de politiska besluten får enligt de grundläggande konstitutionella förutsättningarna (Aronson 1990: 40-43). Problemet med Aronsons definitioner är att han särskiljer konservatismen från den religiösa traditionen genom att understryka

att det även finns en sekulariserad variant av konservatismen som existerar parallellt med den som baseras på religiösa traditioner. I en något senare bok kontrasterar Aronson den religiösa lutheranen Gösta Bagge med senare högerledare genom att skriva "Den svenska högern har sekulariserats snarare än liberaliserats under efterkrigstiden" (Aronson 1993: 9). Jag (2000) konkluderade för det första att frågan om ideologisk förändring från konservatism till liberalism bara kan besvaras om de båda ideologierna tydligt definieras och särskiljes. För det andra studerar Hylén det bredaste empiriska underlaget i form av partiprogram, valbroschyrer, offentliga tal och agerande i konkreta sakfrågor riksdagen, medan Ljunggren studerar vad partiet och dess företrädare skrivit i partiprogram, tidskrifter, dagstidningar, broschyrer och böcker. Aronsons avhandling är ytterligare begränsad till ett studium av fem partiledares offentligt uttalade styrelsedoktriner. För det tredje omfattar Hyléns avhandling den längsta tidsperioden 1904-1985, Aronsons en något kortare tidsperiod 1906-1981 (som maximalt sträcker sig från början av Lindmans första ministär till Gösta Bohmans avgång som partiledare) och Ljunggrens den kortaste tidsperioden 1940-1991. Förutsättningen för att upptäcka förändringar och att se sammanhang är störst om man använder en längre tidslinje (Lindström 2000: 340).

Begreppet ideologi, dess relation till konservatismen och konservatismens dilemma

Begreppet ideologi har existerat i drygt 200 år. Upphovsmannen anses vara fransmannen Destutt de Tracy som i slutet av 1700-talet ville införa ämnet ideologi som ett vetenskapligt studium av idéer i syfte att rationellt och vetenskapligt förstå de idébaserade grunderna för att uppnå ett jämlikt samhälle. De Tracy var inspirerad av samma franska upplysningsfilosofi som också inspirerade revolutionärerna under den franska revolutionen. Begreppet ideologi fick emellertid redan vid denna tid också tidigt en annan och delvis pejorativ innebörd av de idéer och argument som olika grupper i samhället använde för att hävda sina egna intressen (McClellan 1986: 5-6). Begreppet konservatism började användas i Frankrike efter Napoleonkrigen i samband med Wienkongressen för att beteckna motståndarna till den franska revolutionen. I Storbritannien började ordet konservatism användas med liknande betydelse på 1830-talet i samband med den stora parlamentsreformen 1832 (Kirk 1982: XIII; Nisbet 1986: 1). Den första i modern mening liberala filosofen var John Locke (1632-1704), men under hela 1700-talet behöll begreppet "liberal" betydelsen frihetlig och frihetlighet i meningen human, generös och öppen (öppet sinne). Det var först 1812 som liberal och liberalism för första gången kom att beteckna ett politiskt parti med en tydlig ideologisk och politisk viljeinriktning, nämligen det spanska partiet Liberales (Gray 1986: IX). Uppkomsten av begreppet ideologi och ideologier som konservatismen och liberalismen har

således ett tydligt samband med den franska revolutionen och dess efterförlopp. Revolutionen var riktad mot samhällets auktoriteter, inte minst den franska upplysningens kritik av kyrkan och den traditionella kristna tron, och revolutionen gav i sin tur upphov till att en motreaktion organiserades.

Begreppet ideologi har definierats något olika av olika författare, men det finns några viktiga utmärkande drag som är gemensamma för ideologibegreppets grundidé hos ett antal författare. För det första försöker politiska ideologier i sitt språk anknyta till den moderna vetenskapliga och förnuftsbaseade traditionen i västerlandet. För det andra är politiska ideologier fokuserade på inomvärldsliga förhållanden i motsats till det andliga och metafysiska inslaget i förkunnelsen hos traditionella religioner. I de stora religionerna finns ett inslag av det hierarkiska förhållandet mellan Gud och människan, en andlig och hierarkisk dimension som saknas i de moderna politiska ideologierna. För det tredje är ideologier också handlingsinriktade. Deras mål är att använda vetenskap och förnuftsbaseerat tänkande för att förändra den materiella verkligheten och de faktiska maktförhållandena i samhället. Ideologierna innehåller därför ett inslag av ständig förändringsvilja, en dynamism, i motsats till de jämförelsevis statiska dogmerna hos traditionella religioner och det traditionella, förrevolutionära samhället (Habermas 1970: 99; McClellan 1986: 2-6; Boudon 1989: 20-22). De moderna ideologierna kan ses som en konsekvens av den franska revolutionens revolt mot en äldre religiös, andlig, metafysisk, hierarkisk och jämförelsevis statisk samhällsordning. De politiska ideologier som strävar efter inomvärldslig sekularism, modernism och rationalism har ofta ställts inför en motreaktion och denna har ofta haft religiösa förtecken. I vår egen tid är till exempel islamism och protestantisk fundamentalism exempel på politiska ideologier som har tydliga religiösa förtecken och som är helt eller delvis motståndare till det sekulära samhället. Politiska ideologier kan således också i praktiken vara motståndare till föreställningen att främst vetenskap och förnuft ska styra samhället (den första punkten ovan), ha starka religiösa och andliga inslag (den andra punkten) samt vara motståndare till handling och/eller förändring (den tredje punkten). Den definition av begreppet ideologi som givits här av Jürgen Habermas och flera andra författare bör därför ses som en definition av ideologier som tankefigur för brottet med en äldre tids politiska ordning och tänkande. Den moderna statsvetenskapliga definitionen av ideologi innefattar istället både denna tankefigur och alla andra idéer om den institutionella eller kulturella ordningen i samhället:

In this sense, and in my definition of terms, all social and political communication, thought and language will be termed “ideological”, so far as it is (directly or indirectly) related to the institutional or cultural configuration of society; which very much of social and political communication is (Lindberg 2018: 318).

Det specifika ideologiska innehållet i kommunikation, tankar och språk som ska studeras statsvetenskapligt bör, trots denna mycket generella definition, tolkas med hänsynstagande till sin specifika historiska, sociala och politiska kontext (Lindberg 2018: 324).

Den starkt tongivande amerikanske politiske teoretikern och författaren Russell Kirk, som företrädde en traditionalistisk konservatism, gav i sin inflytelserika bok ”The Conservative Mind” (1986, ursprungligen utgiven 1953) sin syn på huvuddragen i konservatismen. Konservatismen vill i varierande utsträckning försvara en transcendent moralisk ordning som bygger på den traditionella religionen som i västerlandet huvudsakligen är kristendomen. För det andra försvarar konservatismen den sociala kontinuiteten och avvisar snabba och radikala samhällsförändringar. För det tredje hävdar konservatismen att förfäderna, tidigare generationer, nedlagt en visdom i samhällets bestående institutioner. För det fjärde manar konservatismen till försiktighet och långsiktighet. När politiska beslut fattas bör långsiktiga konsekvenser och inte bara tillfällig och kortsiktig popularitet vägas in i besluten. För det femte bejakar konservatismen en mångfald av traditioner och samhällsinstitutioner i klar motsatsställning till den tilltagande uniformiteten och egalitarismen i radikala system som kräver likformighet och en ständigt tilltagande övervakning för att tillse att de egalitära principerna efterlevs. För det sjätte har konservatismen jämfört med andra ideologier en förhållandevis pessimistisk människosyn. Eftersom den mänskliga naturen har tydliga svagheter går det inte heller att upprätta något perfekt, ideologiskt renodlat idealsamhälle i den materiella verkligheten (Kirk 1982: XV-XVIII). Det transcendent, andliga och hierarkiska i konservatismen i den första punkten innebär inte bara att konservatismen bejakar att verkligheten har en metafysisk dimension baserad i den traditionella religionen och dess kulturella yttringar. Enligt den vid tiden för franska revolutionen mest tongivande konservative författaren Edmund Burke (1729-1797) finns kyrkan och de övriga traditionella institutionerna samt de moraliska principer som dessa upprätthåller till för att skydda redan döda och ännu ofödda generationer mot de just nu levande generationernas egenintresse, mänskliga brister, egoism och benägenhet att begå onda handlingar som inte är långsiktigt hållbara (Scruton 1991: 39; Dooley 2009: 127).

Huvuddragen i konservatismen ger den en särställning bland de politiska ideologierna. En jämförelse av de ovan givna definitionerna av ideologi respektive konservatism tydliggör denna särställning. För det första avvisar den klassiska konservatismen föreställningen att vetenskapen och det mänskliga förnuftet skulle vara en tillräcklig bas för att styra samhället. För det andra avvisar konservatismen de moderna ideologiernas grundläggande tro på att det skulle gå att skapa ett perfekt inomvärldsligt samhälle eftersom konservatismen bejakar en transcendent och hierarkisk ordning som inrymmer relationen mellan Gud och människan. För det tredje är konservatismen också motståndare till

den ständiga förändringsvilja, dynamismen, hos de moderna ideologierna med syfte att upprätta perfekta inomvärldsliga samhällen. Den ursprungliga konservativa motreaktionen blir en ideologi därför att upplysningen, den franska revolutionen, sekulariseringen, och tron på den moderna vetenskapen och tekniken utmanar den visdom som de konservativa anser finns nedlagd i det förrevolutionära, traditionella samhällets institutioner. Samtidigt börjar konservatismen förändras när den tvingas upprätta sitt motstånd mot moderna politiska ideologier som liberalism och socialism. I det moderna politiska spelet måste konservatismen ständigt anpassa sin grundläggande hållning, sitt ställningstagande i politiska sakfrågor, sin retorik och sin framtoning. De konservativa måste framför allt anpassa sig till ett ideologiskt spel där debatten hänvisar till det mänskliga förnuftet och vetenskapsbaserade argument, där debatten avser inomvärldsliga samhällsförhållanden och där debatten fokuserar på en ständig förändringsvilja i olika ideologiska rörelseriktningar. Detta är konservatismens dilemma. Genom detta politiska spel förändras ofta de konservativa politiska rörelserna och partierna i riktning från en pessimistisk människosyn och en kollektivistisk samhällssyn, i vilken begreppet "kollektiv" innefattar även redan döda och ännu ofödda generationer, i riktning mot en mera optimistisk människosyn och en mera individualistisk samhällssyn. Konservativa rörelser och partier blir därför ofta samtidigt mera liberala och mera sekulariserade, där liberaliseringen och sekulariseringen är två konsekvenser av samma händelseförlopp som är svåra eller omöjliga att separera (Lindström 1997: 173; Lindström 2000: 340).

Det inom Moderaterna fortfarande populära begreppet "liberalkonservativ" blir begripligt i detta perspektiv av små, ibland synbart omärkliga steg i denna process. Betydande inslag av klassisk konservatism kommer att finnas kvar i varierande utsträckning under lång tid i partiprogram, högtidstal och även konkreta politiska ställningstaganden samtidigt som rörelsen i modern ideologisk och liberal riktning fortgår. I själva verket kan konturerna till denna process urskiljas redan hos de ursprungliga konservativa författarna som reagerade mot den franska revolutionen. Edmund Burke refererar i "Reflections on the Revolution in France" (1790) inte uttryckligen till den kristna religionen och dess dogmer utan till de nedärvda institutioner vars goda egenskaper och funktioner redan visat sin duglighet och livskraft, enligt Burke. Enligt Macpherson är detta det enda metafysiska draget i Burkes skrifter (Macpherson 1980: 39-40). Burke blev efter sin död en av de stora inspirationskällorna för utvecklingen av den moderna konservatismen i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet (Jones 2017: 163). Även mycket längre fram i tiden har Burke ofta utövat en påverkan på renodlade liberaler som till exempel den liberala nationalekonomen och nobelpristagaren Friedrich Hayek (1899-1992) (Hayek 1975: 55).

Joseph de Maistre ger däremot i "Considerations sur la France" (1797) uttryck för en reaktion på den franska revolutionen som är direkt förankrad

i den traditionella kristendomen och dess institutioner. Enligt de Maistre var revolutionen Guds straff för gudsföraktet i upplysningsfilosofin och för den gamla kungliga regimens (l’Ancien Régime) dekadens och bristande tro på sin egen auktoritet (Jamieson 1988: 107). Samhället har alltid funnits hävdar de Maistre i skarp polemik mot liberala kontraktsteoretiker, och förutsättningen för samhällets existens är religionen (Jamieson: 109). Både Burke och de Maistre var övertygade motståndare till den franska revolutionen, men de försvarade två mycket olika samhällen. I Burkes Storbritannien hade den ärorika revolutionen som stadfäste en konstitutionell monarki med begränsad kungamakt redan genomförts 1688–1689. Genom den ärorika revolutionen avsattes den katolske Jakob II (i Skottland Jakob VII) (1685–1688) som var den siste brittiske monark som försökte försvara den absoluta kungamakten mot parlamentet med hänvisning till monarkens av Gud givna makt att styra. Under 1700-talet utvecklades Storbritannien i kommersiell riktning och under slutet av 1700-talet inleddes den industriella revolutionen. I Frankrike fram till 1789 var kungamakten och den katolska kyrkan däremot fortfarande dominerande institutioner i samhället.

Burke och de Maistre kan grovt sägas representera två olika steg på konservatismens väg från det traditionella samhällets tydliga förankring i en högre metafysisk verklighet i den kristna tron med en kollektivistisk samhällssyn och en pessimistisk människosyn till en modern förnuftsbasead, sekulariserad, inomvärldslig och handlingsinriktad liberal ideologi. Hos de Maistre är den metafysiska och religiösa förankringen med en kollektivistisk samhällssyn och pessimistisk människosyn grundmurad. Hos Burke har det tydliga religiöst metafysiska inslaget ersatts av en tro på att det finns en kollektiv visdom nedlagd i kulturens och samhällsinstitutionernas långsamma utveckling över tid, vilket öppnar upp för en mera individualistisk samhällssyn och optimistisk människosyn förenlig med modern kommersialism och den industriella revolutionen. Även liberala ekonomer som Hayek har, som redan nämnts, av samma anledning kunnat hämta inspiration från Burke. Ett tredje stadium i liberaliseringsprocessen innebär att även denna tro på den i institutionerna nedlagda kollektiva visdomen över tid försvinner och slutligen ersätts av en helt liberal individualistisk samhällssyn och en optimistisk människosyn. Det är synnerligen relevant att studera de svenska Moderaternas ideologiska utveckling under en hundraårsperiod ur detta perspektiv, eftersom det offentliga Sverige nästan fram till det demokratiska genombrottet kring 1920 var influerat av en variant av metafysisk konservatism i form av boströmianismen, uppkallad efter filosofen Christopher Jacob Boström (1797–1866). Svenska kyrkan hade också en grundmurad ställning fram till mitten av 1900-talet eftersom i stort sett hela befolkningen var medlemmar och statskyrkan i enlighet med den lutherska tvåregementes-läran ännu var teologiskt förhållandevis självständig i förhållande till den politiska makten. Svante Nordin skriver: ”Få länder har i

modern tid upplevt ett så skarpt kontinuitetsbrott i sin intellektuella och filosofiska tradition som Sverige. Idealismen, hela den boströmianska bildnings-epoken ter sig oändligt avlägsen” (Nordin 1981: 207). Grundandet av den konservativa valmansorganisationen Allmänna Valmansförbundet 1904 ägde rum just i denna filosofiska, politiska, kulturella och religiösa miljö.

Innehållsanalys av politiska ideologier

Politiska idéer och ideologier kan analyseras ur olika perspektiv. Evert Vedung skiljer i sin idéanalytiska typologi som innefattar fyra grundtyper av idéanalys på beskrivande, giltighetsprövande (idékritiserande/ställningstagande), förklarande/funktionell och konstruerande idéanalys. Beskrivande idéanalys är ett mycket brett begrepp som både innefattar beskrivning och tolkning av till exempel dokument för att fastställa deras mening och innebörd. I den beskrivande idéanalysen ingår inte bara ett enkelt observerande. Ett idématerial kan bara förstås genom att forskaren också formulerar frågor och konstruerar sökscheman som utgör underlag för tolkningen av materialet. Forskaren måste således tillägna sig ett forskarspråk eller metaspråk för att kunna bearbeta idématerialets politiska innehåll (Vedung 2018: 201-202). I giltighetsprövande statsvetenskaplig idéanalys granskas bland annat idéernas intellektuella bärkraft, bärighet, innehållsliga redbarhet, sanningshalt, motsägelsefrihet och relevans (Vedung 2018: 212). Den förklarande/funktionella idéanalysen pekar både framåt och bakåt. Den utreder antingen konsekvenser av idéerna/ideologierna eller de faktorer som idéerna/ideologierna är effekter av (Vedung 2018: 225-226). I den konstruerande idéanalysen är forskaren själv skapande och uppbyggande, inte bara en kritisk och passiv åskådare (Vedung 2018: 227). Uppföljningen av det sena 1900-talets debatt i denna artikel kommer att bestå i en kort beskrivande analys av innehållet i Högerens och Moderaternas nio parti- och idéprogram från och med det program som antogs vid Allmänna Valmansförbundets grundande 1904, följt av det partiprogram som antogs 1919 i samband med det demokratiska genombrottet och genombrottet för den allmänna och lika rösträtten för män och kvinnor, 1934 års partiprogram, 1946 års partiprogram, 1956 års partiprogram, 1969 års partiprogram, 1978/1984 års idéprogram, 2001 års idéprogram och fram till och med det senaste idé- och partiprogrammet för de Nya Moderaterna 2011/2013. Den långa tiden av mer än ett hundra år i kombination med den historiska ansatsen i synen på ideologierna gör det möjligt att tydligare se förändringar som just kan antas ske långsamt över tid. Den beskrivande innehållsanalysen kommer att inriktas på det Jan Hylén anger som synen på verkligheten, den mest fundamentala ideologiska grundsynen, det vill säga en pessimistiskt kontra optimistisk människosyn samt en kollektivistisk kontra individualistisk samhällssyn (Hylén 1991: 9-10). En pessimistisk människosyn betraktar det mänskliga förnuftet som

svagt utvecklat och människan som mera benägen till egoism och onda handlingar baserade på drifter, impulser och missuppfattningar än altruism och goda handlingar. Samhället kan därför inte styras enligt stora handlingsplaner och teoretiska system. En optimistisk människosyn innebär motsatsen, det vill säga en starkare tilltro till det mänskliga förnuftet och människans förmåga att göra gott. I denna människosyn ingår föreställningen att människan i linje med upplysningsfilosofin är god och ofta även att människan föds god. I den optimistiska människosynen ingår även en misstro mot samhällets traditionella auktoriteter och en positiv inställning till nymodigheter. En kollektivistisk samhällssyn innebär att den sociala verkligheten och kulturen ses som en del av människans innersta natur. Människan själv har ett svagt förnuft, en benägenhet att missförstå samt drifter och begär, som samtliga innebär att människan bara kan bli en samhällsvarelse och en person genom de moraliska, kulturella och värderingsmässiga ramar som samhället tillhandahåller. Samhället är därför en lika konkret storhet som individen, enligt den kollektivistiska samhällssynen. Enligt den individualistiska samhällssynen ses samhället istället som en sammanslutning av individer för att nå individuella personliga mål. Denna samhällssyn anknyter ofta till liberala kontraktsteorier som ser samhället som ett kontrakt mellan fria individer (Hylén 1991: 10-11). Synen på kristendomens betydelse för den enskilda människan och för samhället kommer att analyseras. Liksom i Kirks definition av konservatismen har den betydelse för de punkter 2-6 i Kirks definition som följer av den första punkten om samhällets metafysiska och andliga förankring.

Det finns två skäl till avgränsningen pessimistisk-optimistisk människosyn och kollektivistisk-individualistisk samhällssyn. För det första är utrymmet i en artikel begränsat. För det andra finns det en stark anledning att förvänta att den ideologiska grundsynen, det vill säga den grundläggande synen på människan, samhället och verkligheten, också kommer att färga resten av partiprogrammen och partiets syn på den egna politiken. Naturligtvis finns det behov av analyser av större omfattning av partiet, resten av idé- och partiprogrammen samt de mera praktiskt inriktade handlingsprogrammen fram till 2010-talet, vilka borde bli föremål för fortsatt forskning i ett längre historiskt perspektiv.

De parti- och idéprogram som kommer att analyseras är nio program: 1904 års partiprogram, 1919 års partiprogram, 1934 års partiprogram, 1946 års partiprogram, 1956 års partiprogram, 1969 års partiprogram, 1978/1984 års idéprogram (den del som är idéprogram i 1984 års partiprogram antogs redan 1978), 2001 års idéprogram och 2011/2013 års idéprogram (den del som är idéprogram i 2013 års partiprogram antogs redan 2011). Dessa parti- och idéprogram har erhållits från Svensk Nationell Datatjänst vid Uppsala Universitet. Manifest inför enskilda riksdagsval liksom mera praktiskt inriktade handlingsprogram ingår inte i analysen.

Ideologisk grundsyn i nio moderata parti- och idéprogram under mer än 100 år

Allmänna Valmansförbundets första partiprogram från 1904 är mycket kort och omfattar knappt en halv sida. Detta första partiprogram handlar om att nya rörelser (ej specifikt namngivna) organiserat sig, och genom sin organisation är effektiva i sin "agitation" och sitt "förstörelsearbete". Även de som motsätter sig socialistiska och radikala strävanden måste därför organisera sig för att de stora samhällsfrågorna ska få en lösning "som främjar fosterlandets lugna utveckling". De frågor som togs upp innefattade således inte den grundläggande ideologiska människosynen och samhällssynen. Däremot finns den metafysiska synen på verkligheten och kristendomens betydelse för människan och samhället med i det likaledes korta (en sida) partiprogrammet år 1919:

12 Stärkande av hem och familj. Fostran till sedlig kraft.
Kristendomsundervisning i skolorna. Kyrkans bevarande.
Sveriges folk ett kristet folk (Partiprogram 1919).

Allmänna Valmansförbundets partiprogram uttrycker här en pessimistisk människosyn. Människan behöver inte bara hem och familj. Människan behöver också fostras till ett sedligt liv och beteende. Därför behövs kristendomsundervisningen i skolorna och kyrkan i samhället. Samhällssynen är också kollektivistisk i det att Svenska Kyrkan som gemensam grund ska bevaras och Sveriges folk förbli ett kristet folk.

Allmänna Valmansförbundets partiprogram från 1934 (också en sida) skiljer sig inte mycket från 1919 års program:

12 Ungdomens fostran till självansvar och sedlig kraft.
Kristendomsundervisning i skolorna. Kyrkans bevarande.
Sveriges folk ett kristet folk (Partiprogram 1934).

I första punkten i Högerns program från 1946 finns en inledande skarp kritik mot de totalitära politiska ideologierna:

Hedendomen i sin moderna gestalt har skapat förutsättningar för nazism, kommunism och med dem besläktade strömningar, för vilka människan är medel, och makt är rätt (Program 1946: 1).

Denna första punkt i handlingsprogrammet fortsätter med en förhoppning om en kristen pånyttfödelse för en gemensam andlig grundval i samhället:

En kristen pånyttfödelse kan återställa den gemensamma andliga grundvalen. Den öppna kamp mot kristendomen, som följt med krisens skärpning under det senaste årtiondet, har visat, att kristendomen även i våra dagar är en levande makt. Man kan bekämpa den, men man kan inte komma förbi den.

Den kristna synen på den enskilda människan står i motsats till en samhällsuppfattning, som vill göra individen till redskap för en oinskränkt statsmakt. Det kristna kärleksbudskapet manar till respekt för individen, till fred, samarbete och solidaritet (Program 1946: 1).

Högerpartiet gör här samtidigt klart att denna gemensamma kristna grundval ska stärka den enskilda människan och individen mot en oinskränkt statsmakt. Handlingsprogrammet 1946 innehåller således en första öppning mot en något mindre pessimistisk människosyn och en något mindre kollektivistisk samhällssyn.

Texten i handlingsprogrammets första punkt lämnar sedan även fortsättningsvis en antydning till öppning mot en mera optimistisk människosyn och individualistisk samhällssyn:

Kristendomen står över politiken; det berättigar oss dock inte att i samhällsarbetet skjuta dess krav åt sidan. Konservatismen framträder inte med anspråk på att vara annat än en politisk meningsriktning. Men den söker bygga på kristna värderingar, och den skulle svika sin uppgift, om den lämnade dessa utanför vid sin bedömning av samhällsfrågorna. Mot kulturradikalismen med dess förflackade människosyn och dess benägenhet att håna och riva ner utan att äga styrka och vilja att bygga någonting nytt står en på kristen grund vilande kulturkonservativ uppfattning.

1. Kyrkan och de frikyrkliga samfunden äro uttryck för vårt folks vilja att leva i ett kristet samhälle. Kyrkan ställning som statskyrka måste bevaras samtidigt som dess inre frihet upprätthålles.
2. Församlingarnas självstyrelse får inte kränkas.
3. Ungdomen ska genom kristendomsundervisningen i skolorna ges kunskap om vad kristendomen är och bjuder (Program 1946: 1).

I 1946 års program betonas fortfarande kristendomens och den kristna kulturens betydelse för hela samhället. Konservatismen som politisk rörelse behövs för att kämpa för dessa värden. Svenska kyrkan och dess självständighet måste bevaras och skyddas mot politiska beslut. Samtidigt är det folkets egen vilja att leva i ett kristet samhälle som betonas, liksom för första gången frikyrkorna, vilket kan tolkas som en liten öppning mot en individualistisk samhällssyn. Ungdomen ska genom undervisningen i kristendom ges kunskap om kristendomen och vad den bjuder. Ungdomen ska däremot inte längre fostras till att bli kristna för att genom denna fostran uppnå ett sedligt liv. Programmet från 1946 innehåller således även en liten öppning mot en optimistisk människosyn.

Det räcker med att ungdomarna får kunskap om vad kristendomen är och vad den bjuder för att de ska bli goda kristna.

Högerpartiets partiprogram från 1956 inleds med att förklara att partiet är grundat på konservatismens idé och vill lämna det som de nu levande generationerna ärvt till kommande släktled:

Högerpartiet är ett på konservatismens idé grundat framstegsparti. Dess åskådning bygger på ansvaret för vad vi ärvt och skall utveckla för att överlämna till kommande släktled (Partiprogram 1956: 1).

Partiprogrammet slår sedan med emfas fast kristendomens och den aktiva kristna trons betydelse för det svenska folket och det svenska samhället:

Högerpartiet slår fast, att Sveriges folk av ålder är ett *kristet folk* och att den kristna tron är en oumbärlig, uppehållande och renande kraft i samhället (Partiprogram 1956: 1).

Den inledande texten betonar också den nationella samhörigheten, och en stark statsmakt som kan upprätthålla lagarna och laglydnaden:

Högerpartiet vill bygga Sverige på den *nationella samhörighetens* grund. Det kräver en *demokratisk av klassintressen oberoende statsmakt* skickad att hävda lagsamhällets auktoritet och trygga envar vid fri utövning av medborgerliga rättigheter och lagligt näringsfång. Det ser i rättssäkerhet och *laglydnad* grundförutsättningarna för kultursamhällets fortbestånd och enskilt väl (Partiprogram 1956: 1).

Det förefaller som om 1956 års partiprogram efter öppningen mot en något mera optimistisk människosyn och en något mera individualistisk samhälls-syn i partiprogrammet 1946 i viss mån tagit ett steg tillbaka i konservativ pessimistisk och kollektivistisk riktning. Programmet betonar den nationella samhörighetens och statsmaktens betydelse, och samtidigt framhålls att folket som kollektiv är kristet och att den kristna tron är oumbärlig, uppehållande och renande som kraft i samhället. Syftet med denna artikel är emellertid inte att övertolka enskilda formuleringar utan att följa de stora linjerna över tid under mer än ett hundra år.

Det nya partiprogrammet från 1969, fastställt samma år som Högerpartiet bytte namn till Moderata Samlingspartiet, är det första partiprogrammet där den kristna trons och kristendomens ställning mycket tydligt försvagats. Därmed försvagas konservatismens förankring i en metafysisk dimension och uppfattning av verkligheten enligt den första punkten av Kirks definition av konservatismen. I de tre inledande punkterna i partiprogrammet fastslås:

Moderata Samlingspartiet ...

...vill i överensstämmelse med den konservativa idétraditionen arbeta för en samhällsutveckling som kan tillgodose de enskilda människornas önskemål och behov.

...omfattar den humanistiska grundsyn på människovärde, frihet och samhällsansvar som utbildats inom den västerländska kulturkretsen och vill i sin politik befästa och fördjupa de grundläggande demokratiska friheterna och mänskliga rättigheterna.

...ansluter sig till den kultursyn och de etiska normer för mänsklig samlevnad som bygger på kristendomen (Partiprogram 1969: 1).

Den konservativa idétraditionen nämns visserligen fortfarande, men den ses nu mera som en idétradition som arbetar för att tillgodose de enskilda människornas önskemål och behov, inte som en politisk rörelse som nödvändigtvis värnar den gemensamma kulturen, samhällets traditionella institutioner och tidigare och kommande generationers intressen. Betonandet av den humanistiska grundsynen på människovärde, frihet och samhällsansvar för att befästa och fördjupa de grundläggande demokratiska friheterna och mänskliga rättigheterna är anmärkningsvärd, och innebär ett starkt trendbrott mot det tidigare solida betonandet av kristendomens roll. Den sekulära humanismen har traditionellt varit motståndare till religiösa och metafysiska tolkningar av verkligheten, även om det inte är helt klart hur begreppet humanism ska tolkas i detta sammanhang. I motsvarande utsträckning har kristendomens roll i samhället tonats ned till att gälla den kultursyn och de etiska normer som har sina rötter i kristendomen. För den aktiva kristna tron och därmed den kristna metafysiken finns det däremot inte längre alls någon plats. I själva verket innebär 1969 års partiprogram ett stort brott med den konservatism med förankring i den kristna tron och den kristna metafysiken som tidigare partiprogram givit uttryck för. Konservatismens uppgift är att arbeta för att tillgodose enskilda människors önskemål och behov. Det omdöpta Moderata Samlingspartiet har i programmet tydligt distanserat sig från konservatismens metafysiska förankring i kristendomen och den kristna tron i riktning mot en sekulär humanism och en syn på kristendomen som grunden för en allmän kultursyn och etisk hållning. Omstöpningsen av Högerpartiet till Moderata Samlingspartiet innebär därför också att partiet tagit ett stort kliv i riktning mot att företräda en modern, sekulariserad politisk ideologi. Människosynen har förändrats i klart optimistisk riktning, framför allt genom betonandet av konservatismens nya uppgift att tillgodose enskilda människors önskemål och introduktionen av humanismen i partiprogrammet. Av samma skäl har partiprogrammet också tydligt rört sig i riktning mot en individualistisk samhällssyn.

År 1978 antog partistämman ett nytt partiprogram med idéprogram och handlingsprogram. Idéprogrammet från 1978 bevarades sedan oförändrat i det nya partiprogram som sedan antogs 1984. De förändringar som gjordes i partiprogrammet 1984 jämfört med 1978 avsåg endast handlingsprogrammet. Innehållet i idéprogrammets inledning från 1978/1984 har inte förändrats i någon nämnvärd utsträckning jämfört med inledningen i partiprogrammet från 1969:

Moderata Samlingspartiet vill forma samhället så att den enskilde medborgarens tillvaro präglas av frihet, oberoende och trygghet. Moderat politik är förankrad i konservativ ideologi och förenar med denna liberala idéer. Den sammanför ansvarsmedvetande och gemensamhetskänsla med frihetskrav och reformsträvan.

Partiets människosyn bygger på den etik och den tradition av humanism och medmänsklighet som grundas på kristendomen. Vår politik utgår från övertygelsen om att varje människa är unik och har ett eget värde. Denna uppfattning är fast rotad i den människosyn som präglade den västerländska civilisationen.

Moderata Samlingspartiets uppgift är att värna och vidareutveckla vårt öppna och fria samhälle (Idéprogram 1978/1984: 1).

I idéprogrammet från 1978 och 1984 är det den enskilde medborgarens frihet, oberoende och trygghet som betonas. Programmet nämner fortfarande den konservativa ideologin, men för första gången nämns begreppet "liberala idéer" uttryckligen i programmet. Kristendomen och humanismen vävs också samman. Partiets människosyn präglas av den etik och den humanism och medmänsklighet som har sin grund i kristendomen, enligt idéprogrammet. Den övergripande inledningen till idéprogrammet från både 1978 och 1984 kan i själva verket huvudsakligen ses som en omformulering av de inledande portalpunkterna i partiprogrammet från 1969. Begreppet "liberala idéer" har tillkommit, men idéprogrammets portal innebär ett stadfästande av den redan genomförda rörelse i riktning mot en mer optimistisk människosyn och individualistisk samhällssyn som antogs redan 1969.

I den inledande paragrafen "Samhällets rötter" ger det nya idéprogrammet 2001 uttryck för en liknande människosyn som den som förmedlats i partiprogrammet 1969 och den del av partiprogrammet som utgör idéprogram 1978 och 1984:

Ett samhälle utgörs av alla dess människor, deras ambitioner, erfarenheter, förhoppningar och drömmar. Det är allas samlade insatser som ger samhället dess sätta och karaktär.

Men ett samhälle utgörs också av dess traditioner, sin kultur och sin historia. Genom generationer formas här det som varken bör eller kan kullkastas av ombytlighet och modenycker.

Kristendomen har en särställning i det svenska samhället i kraft av sin hävdvunna roll i vår kultur och vår historia. Vi ska värna om den etik och den tradition av humanism och medmänsklighet som i vårt land först och främst varit förbunden med kristendomen. I denna tradition är tanke-, tros- och yttrandefrihet en grundpelare.

Sverige ska vara öppet för nya impulser. Den humanistiska traditionens krav på tolerans, modernismens öppenhet för nya strömningar och demokratins påbud om allas lika rätt till inflytande över det gemensamma, ställer krav på att också andra religioner erkänns som en del av enskilda människors tänkande.

Mitt i den etniska och kulturella mångfalden är ändå Sverige just Sverige, med normer som binder folket samman. De utvecklas gradvis genom intryck och lärdomar. Genom denna process blir vårt land ett rikare samhälle (Idéprogram 2001: 15).

I 2001 års idéprogram är det den enskilda människan med sina förutsättningar som står i centrum. Samtidigt betonas att samhället också konstitueras av sina traditioner, sin kultur och sin historia. Det formas genom generationerna och får inte kullkastas av ombytlighet och modenycker. Dessa inledande formuleringar ligger mycket nära Edmund Burke och Friedrich Hayek samt den skärningspunkt mellan konservatism och liberalism som nämnts i inledningen. Kristendomen nämns som ursprung för den etik och den tradition av humanism och medmänsklighet som utgör partiets ideologiska grundsyn (troligen både människosyn och samhällssyn även om det inte nämns explicit). Betonandet av den humanistiska traditionens krav på tolerans, modernismens öppenhet för nya strömningar och allas lika rätt frammanar bilden av ett parti som tydligt vill befästa den förändring i riktning mot en optimistisk människosyn och individualistisk samhällssyn som genomfördes i partiprogrammet 1969, även om partiet också fastslår att samhället behöver gemensamma "normer", ett begrepp som nämns för första gången i den inledande portalparagrafen. Idéprogrammets inledning nämner också för första gången andra religioner än kristendomen.

I idéprogrammet från 2011 finns ett speciellt tredje avsnitt med rubriken "Vi har alltid varit på väg" som informerar om partiets ideologi och ideologiska rötter bakåt i tiden. Idéprogrammet fastställdes två år före fastställandet av det nya kompletta handlingsprogrammet år 2013 och ingår även som idéprogram i detta. Inledningsvis fastslår partiet:

När vi tar oss an samhällsproblem och strävar efter en bättre framtid gör vi det som en del av en lång idétradition inspirerad av liberalism och konservatism. Civilisationens och humanismens

framväxt följer inte en rak linje och motståndarna har genom historien argumenterat olika mot människans frigörelse (Idéprogram 2011/2013: 3).

Idéprogrammet hänvisar fortfarande till en lång idétradition inspirerad av liberalismen och konservatismen. I samma stycke har emellertid kristendomen helt försvunnit och ersatts av humanismen. Själva målet med civilisationen och humanismen är den enskilda människans frigörelse. Lite längre fram i samma tredje avsnitt listas partiets inspirationskällor:

Moderaternas idéutveckling hämtar kraft från många håll. Upplysningen, marknadsekonomin, globaliseringen, europa-tanken och välfärdsidén för att nämna några. Vi har också låtit oss inspireras av miljö- och människorättsrörelser världen över. Tillsammans har vårt idéarv format ett parti som alltid sökt svaren på sin tids frihetsutmaningar (Idéprogram 2011/2013: 3).

Idéprogrammet nämner att partiet hämtar kraft från upplysningen, marknadsekonomin, globaliseringen, europatanken och välfärdsidén samt miljö- och människorättsrörelser världen över. Kristendomen finns inte alls med. Kristendomen framhålls därmed nu inte ens som en allmän del av det svenska samhällets historia, kultur och etiska grundval på det sätt som partiet började göra i partiprogrammet 1969 när man övergav den aktiva kristna tron och det aktiva bejakandet av en levande metafysisk kollektiv aspekt av verkligheten och samhället i Högerpartiets partiprogram 1956. I själva verket går 2011 års idéprogram ytterligare ett steg längre när det beskriver partiets idétradition:

Det som utmärker Moderaternas idétradition är att anamma det nya och ha tilltro till en bättre framtid. Våra starkaste traditioner och värderingar kommer från upplysningstidens uppbrott mot överheter och dogmer och den starka tilltron till människan och dennes förnuft (Idéprogram 2011/2013: 3).

Moderaterna har nu gått hela vägen från en kollektivistisk konservativ samhällssyn till en individualistisk liberal samhällssyn genom att partiet 2011 vill anamma det nya som enligt partiet automatiskt ska leda till en bättre framtid. Idéprogrammet framhåller även att partiets starkaste traditioner och värderingar kommer från upplysningstidens uppbrott mot överheter och dogmer, vilket ytterligare understryker att partiet fullt ut anammat en liberal individualistisk samhällssyn samtidigt som påståendet är en tydlig historieförfalskning vad avser partiets egen verkliga idéhistoria. Den starka tilltron till människan och det mänskliga förnuftet innebär också ett steg fullt ut till en optimistisk människosyn.

De två stora stegen – en tydlig förändring i ideologisk grundsyn över tid

Allmänna Valmansförbundets första partiprogram från 1904 innehåller inga direkta uttryck för det nybildade rikspartiets ideologiska grundsyn i form av människosyn och samhällssyn. De följande partiprogrammen för Allmänna Valmansförbundet och Högerpartiet från och med 1919 till och med 1956 innehåller däremot en tydlig metafysisk förankring i den kristna tron som partiet uppfattade som utmärkande för det svenska folket som ett kollektiv, liksom den nationella samhörigheten. Samhällssynen var således tydligt kollektivistisk. Människosynen var också tydligt pessimistisk, eftersom katekes- och senare mera allmänt kristendomsundervisningen ansågs behövas för att säkra ungdomens sedlighet och moraliska fostran, liksom hela det svenska folkets moraliska resning. Namnbytet från Högerpartiet till Moderata Samlingspartiet år 1969 var inte bara ett utslag av symbolpolitik. Det åtföljdes också av en stor ideologisk förändring i det nya partiprogrammet. Konservatismens entydiga metafysiska förankring i en kristen tro som utmärkte folket som kollektiv ersattes av synen på kristendomen som en del av ett mera diffust kulturarv som skulle utgöra grunden för partiets kultursyn och etiska ställningstaganden. Dessutom tillkom den sekulära humanismen som en grund för de mänskliga fri- och rättigheterna. Konservatismens uppgift ses i 1969 års program som huvudsakligen inriktad på att försvara den enskilda människans frihet. Samhällssynen har i partiprogrammet 1969 blivit betydligt mera individualistisk och människosynen mera optimistisk. Samtidigt finns en gemensam kultursyn och ett gemensamt kulturellt arv att värna och föra över till nya generationer i viss mån kvar i programmet. Huvuddragen i denna ideologiska grundsyn finns sedan kvar i idé- och partiprogrammen 1978/1984 och 2001. De Nya Moderaterna har däremot genom idéprogrammet 2011/2013 tagit steget fullt ut och lämnat konservatismen med sin i grunden kollektivistiska samhällssyn och pessimistiska människosyn bakom sig. I idéprogrammet från 2011/2013 framträder Moderaternas ideologi för första gången som helt förankrad i det mänskliga förnuftet och vetenskapen, helt inriktad på inomvärldsliga förhållanden och med en handlingsinriktad liberal agenda. Samhällssynen är entydigt individualistisk och människosynen optimistisk. Med idéprogrammet från 2011/2013 stadfäster Moderaterna en i grunden liberal samhällssyn och människosyn.

Allmänna Valmansförbundets första partiprogram från 1904 är mycket kort och saknar explicita utsagor om grundläggande ideologisk människosyn och samhällssyn. Partiprogrammet från 1904 vill ”allvarligt motsätta sig socialistiska och radikala strävanden”, men anger inte tydligt den egna ideologiska positionen. Denna observation bör tolkas i sitt historiska sammanhang. Den politiska högern i Sverige bildade 1904 ett riksparti med en medlems- och kampanjorganisation, Allmänna Valmansförbundet (AVF), som en motreaktion mot att Socialdemokraterna (1889) och Liberalerna (1902) redan grundat sådana

organisationer som bedrivit framgångsrika kampanjer i de politiska valen. År 1904 hade dessa kampanjer fortfarande främst resulterat i ett ökat antal liberala, men i viss mån också socialdemokratiska, ledamöter i riksdagen, i synnerhet i riksdagens andra kammare. Initiativet att bilda AVF var en motreaktion mot socialdemokratiska och liberala ideologiska krafter som högern ville motarbeta. Högern såg sig sannolikt fortfarande mer som företrädare för det bestående samhället än som företrädare för en politisk ideologi (konservatismen) med uppgift att argumentera för vissa särintressen. Det är också välkänt att riksdagens företrädare under tvåkammar-systemets tidiga decennier i allmänhet inte ville ha riksdagspartier, det vill säga politiska partibildningar *inne* i riksdagen, eftersom riksdagsledamöterna ofta såg sig själva som företrädare för hela landet Sverige och inte som företrädare för särintressen. I motsats till dessa uttalade preferenser och strävanden bidrog tullstriden under 1880-talets senare del till att konservativa (tullvänner) och liberala (frihandelsvänner) partigrupper bildades i riksdagen (Lewin 2017: 78-79). I synnerhet de konservativa var motståndare till partibildningar såväl *inne* i riksdagen som *utanför* riksdagen. I nästa partiprogram från 1919 deklarerar Högern däremot tydligt sin ideologiska grundsyn både vad gäller människosyn och samhällssyn med utgångspunkt i den traditionella lutherska kristendomen och dess samhällssyn. Detta gör man efter mer än ett decennium av intensiv politisk och ideologisk kamp om bland annat rösträtten, försvaret och parlamentarismen. Ett kompletterande perspektiv är att Högern också på allvar insåg att det fanns ett hot mot kristendomens ställning och den hävdvunna kristna kulturen i samhället först när den liberala och socialdemokratiska koalitionsministären Edén-Branting (1917-1920) genomförde en stor skolreform 1919 som bland annat innebar att Luthers katekes avskaffades som lärobok i den svenska folkskolan (Wetterberg 2010: 91).

Konservatismens verklighetsuppfattning med förankring i en högre metafysisk verklighet och traditionell kristen tro (i Sverige och västvärlden), och dess påverkan på samhälls- och människosynen, är en central komponent i förståelsen av den långsiktiga ideologiska utvecklingen av konservativa partier och rörelser. I detta avseende har Moderaternas parti- och idéprogram under perioden 1904-2011/2013 inte utvecklats i små, nästan omärkliga steg. Istället uppvisar utvecklingen två stora hopp i tilltagande liberal riktning, ett 1969 och ett 2011. Det är intressant att notera att den stora offentliga debatten om Moderaternas ideologi i *Svenska Dagbladet* ägde rum i samband med förslaget till nytt partiprogram 1984, när en sådan offentlig debatt synbarligen hade varit mera befogad både 1969 och 2011. Kanske var Moderaterna så trängda i opinionen 1969 och konservatismen så impopulär i efterdyningarna av studentrevolten 1968 att få reagerade och debatten därför i stort sett uteblev? Kanske hade liberalismen i partiet år 2011 varit så framträdande under så lång tid att reaktionerna uteblev när partiet i sitt idéprogram satte ord på en ideologisk grundsyn som för De Nya Moderaterna redan var en realitet? Kanske var det

Moderaternas höga opinionssiffror och därmed den konkreta möjligheten att det vid denna tid skulle kunna bli ett systemskifte i riksdagsvalet 1985, som stimulerade debatten i *Svenska Dagbladet* 1983/1984 liksom de statsvetenskapliga avhandlingsarbeten som publicerades i början av 1990-talet? Marknadsekonomiska lösningar förefaller också ha fått ett större utrymme i det nya handlingsprogrammet 1984, det vill säga den ideologiska verklighetsuppfattning eller grundsyn som kom till uttryck i partiprogrammet 1969 fick ett större genomslag i synen på hur samhället ska vara organiserat med ökad ekonomisk och etisk individualism. Den ideologiska synen på hur samhället ska vara organiserat i dimensionerna ekonomisk kollektivism-individualism och etisk kollektivism-individualism ligger dock utanför analysen i denna artikel som bara studerar den grundläggande synen på verkligheten, partiets ideologiska grundsyn, i dimensionerna kollektivistisk-individualistisk samhällssyn och pessimistisk-optimistisk människosyn. Offentliga debatter om ideologisk förändring i politiska partiers program äger i vilket fall som helst inte alltid rum när de möjligen hade varit mest befogade.

Den bild av den fortsatta rörelsen i liberal riktning i idéprogrammet 2011 som framkommer i denna artikel var naturligtvis inte känd under det tidiga 1990-talet när Moderaternas ideologiska utveckling undersöktes i de tre statsvetenskapliga doktorsavhandlingarna av Torbjörn Aronson (1990), Jan Hylén (1991) och Stig-Björn Ljunggren (1992). Denna uppdatering med genomgång av idé- och partiprogrammen 2001 och 2011/2013 bekräftar den liberala rörelse i individualistisk och optimistisk riktning som Jan Hylén tyckte sig se under sin långa studieperiod 1904-1985. I själva verket ses det andra stora språnget 2011/2013 bort från något som liknar Burkes syn på betydelsen av traditioner, institutioner, kulturellt grundade föreställningar och deras historia samt att de inrymmer en nedärvd visdom som överförs mellan generationerna i detta idéprogram. Istället formuleras en i stort sett renodlad liberal samhällssyn och människosyn. Den rörelse i liberal riktning som Hylén observerade har fortsatt långt efter att han försvarade sin avhandling.

I den statsvetenskapliga debatten om Moderaternas ideologi finns det ofta en tendens att förväxla tillfälligt taktiserande, röstmaximerande och kompromissande med andra partier med den långsiktiga utvecklingen av den ideologiska grundsynen. Så menar till exempel Ekengren och Oscarsson (2015) att Moderaterna inte bara gjort en ideologisk resa sedan början av 1900-talet, utan också en ideologisk resa bort från en principfast liberalism sedan Carl Bildts regeringstid 1991-1994:

Under regeringstiden i början av 1990-talet då Carl Bildt var partiledare stod liberal principfasthet i sitt högsäte, men under Reinfeldts tid vid makten har pragmatism och en vandring mot mitten kunnat noteras (Ekengren och Oscarsson 2015: 160).

Under sin första mandatperiod i regeringsställning 2006–2010 lotsade Reinfeldt och partisekreteraren Per Schlingmann Moderaterna bort från den tydliga liberalismen och in mot mitten i det svenska partisystemet med en blandning av liberala och konservativa drag. Därefter tappade partiet kraft till ideologisk utveckling under alliansregeringens andra mandatperiod, enligt Ekengren och Oscarsson (Ekengren och Oscarsson 2015: 160). Ekengrens och Oscarssons tes att Moderaterna skulle ha förlorat kraft till ideologisk förändring under alliansregeringens andra mandatperiod 2010–2014 förefaller närmast obegriplig vid en genomläsning av partiets idéprogram från 2011 som sedan även antogs i det kompletta partiprogrammet 2013, eftersom idéprogrammet som antogs separat redan 2011 innebar det andra stora steget i riktning mot en ideologisk grundsyn baserad på en individualistisk samhällssyn och en optimistisk människosyn, sett över en tidsperiod av 100 år. Ekengren och Oscarsson förefaller förväxla handlingsförlamning vad avser ideologisk grundsyn och grundläggande ideologisk kompassriktning med en trött minoritetsregerings handlingsförlamning vad avser både praktiska idéer och handlingsutrymme till praktisk politik bortom den första mandatperiodens reformer av till exempel skattesystemet och rot-/rutavdragen.

Moderaterna förefaller ha slutgiltigt avlägsnat konservatismen från sin grundläggande ideologiska människo- och samhällssyn i partiprogrammet i just det läge, tidpunkten för 2011/2013 års idé- och partiprogram, då konservatismen syntes vara på väg att återkomma i svensk politik. I synnerhet Sverigedemokraterna, men i viss mån även Kristdemokraterna, har på senare år vunnit ökat stöd genom att bland annat ställa den kollektivistiska konservativa frågan vad som kan binda samman människor till ett samhälle, inte minst i ett samhälle med tydliga integrationsproblem. Frågan är emellertid inte längre lätt att besvara i ett sekulariserat och mångkulturellt samhälle, i vilket den evangelisk-lutherska varianten av kristendomen och dess kulturella yttringar är kraftigt försvagade och inte längre har en given särställning. Moderaterna har istället med sin liberala individualistiska samhällssyn och optimistiska människosyn fram till för några år sedan rört sig i liberal riktning i migrationspolitiken, men även på många andra områden som till exempel skolpolitiken. Denna fortsatta ideologiska rörelse i liberal riktning har under senare decennier dessutom konvergerat med Socialdemokraternas ideologiska ståndpunkt i dessa för väljarna viktiga frågor (Wennström 2019: 72). Moderaternas tvära omsvängning i migrations- och integrationsfrågor från och med hösten 2015 framstår därför som sakpolitiskt men framför allt ideologiskt inkonsekvent. Givet Moderaternas långsiktiga ideologiska utveckling i liberal riktning och det skikt av partipolitiskt och partiorganisatoriskt skolade politiker som dominerar i partiets nuvarande ledarskikt, förefaller konservatismens återkomst i partiets grundläggande ideologiska människosyn och samhällssyn dock som mindre sannolik åtminstone på kort och medellång sikt. Moderaterna är numera ett

politiskt parti med en liberal ideologisk grundsyn som har att förhålla sig till ett politiskt landskap i vilket framför allt liberala ekonomiska frågor får lämna plats till sakpolitiska områden som handlar om till exempel migration/integration, lag och ordning samt miljöfrågor. Det är ingen lätt uppgift detta högerliberala parti med konservativa rötter står inför.

Även politiska vänsterrörelser kan ha religiösa och till exempel kristna inslag. Den metafysiska förankringen i traditionell kristendom och kristen tro som fundamentalt inslag i den traditionella konservatismen inrymmer emellertid den traditionella teologins tro på en högre hierarkisk och transcendent verklighet samt fokuseringen på livet efter detta. I synnerhet den västerländska sekulariseringsprocessen har emellertid inneburit att även den kristna teologin förändrats i sin strävan att anpassa sig till samhällsförändringarna. Den liberala teologin har därmed blivit allt mer lik de moderna ofta i grunden förnuftsbetonade, inomvärldsliga och handlingsinriktade politiska ideologierna. Det är denna liberala teologi med sina inomvärldsliga reformsträvanden och sitt sociala rättvisetänkande som politiska vänsterrörelser i stort sett anammat i de fall de har religiösa och även kristna inslag (Lindbom 1986: 147). En sådan liberal teologi är i sin grunddefinition nästan väsensskild från den traditionella, hierarkiska, konservativa kristendomen och dess traditionella institutioner som utgör utgångspunkten för den klassiska konservatismen enligt Kirks definition.

En relevant fråga är också om det är möjligt att ett politiskt parti ideologiskt kan förändras i grunden utan att dess väljarkår också förändras i grunden. Aronson utesluter i sin avhandling redan a priori att Högerpartiets/Moderaternas ideologi skulle ha kunnat förändras i grunden eftersom partiets väljarkår över tid i stort sett förblivit den samma (Aronson, 1990: 12–13). De empiriska undersökningar som genomförts talar emellertid för att Aronson har fel. Sveriges befolkning har genomgått en kraftig sekularisering under de senaste drygt hundra åren, men sekulariseringen av Högerpartiets/Moderaternas väljarkår har varit ännu kraftigare än genomsnittet för totalbefolkningen. Enligt en undersökning genomförd 1955 röstade 51% av respondenterna som besökte gudstjänster i Svenska kyrkan fyra gånger eller flera per månad på Högerpartiet, medan motsvarande andel var 16% bland dem som besökte gudstjänster i Svenska kyrkan 1–3 gånger per månad och 11% i den övriga befolkningen som deltog i gudstjänst mindre än en gång per månad eller aldrig (Gustafsson, 1965: 335). Redan i 1980-talets väljarundersökningar var detta mönster helt utplånat (Holmberg & Gilljam, 1987: 206), och avsaknaden av positivt samband mellan röstning på Moderaterna och kyrkobesök har sedan dess kvarstått fram till och med 2010-talet (Oscarsson & Holmberg 2014: 136; Oscarsson & Holmberg, 2016: 124). Jag (2001) har också visat att Högerpartiets/Moderaternas geografiska förankring och styrkeområden i svenska andrakammarval och efter 1970 val till enkammarriksdagen i grunden förändrats under perioden 1921–1998. Partiets geografiska styrkefästen har under denna period utvecklats från

geografiska områden med starka statskyrkliga traditioner i Västerbottens och Norrbottens läns kustland och Tornedalen samt i stora delar av Götaland från norra Skåne och norrut till istället de traditionellt långt mera sekulariserade storstäderna och deras kranskommuner samt södra och mellersta Skåne och Mälardalen. Förändringen av partiets ideologiska grundsyn under drygt 100 år förefaller alltså ha en motsvarighet i en långsiktig och stark förändring av partiets väljarkår i riktning mot sekularisering och liberal individualism.

Konklusion

Både den massmediala och den statsvetenskapliga akademiska debatten om Moderaternas ideologiska utveckling i slutet av 1900-talet resulterade i motsatta slutsatser i frågan om partiet ideologiskt delvis rört sig från konservatismen till liberalismen eller om partiet fortfarande under 1980-talet huvudsakligen var ett oförändrat konservativt parti. I denna artikel undersöks partiets idé- och partiprogram 1904-2011/2013 vad avser grundläggande uppfattning om verkligheten, det vill säga grundläggande samhällssyn och människosyn. Utgångspunkten är att konservatismens kollektivistiska samhällssyn och pessimistiska människosyn är förankrad i föreställningen om att både samhället och människan behöver den traditionella religionen och dess förankring i en högre, transcendent, hierarkisk ordning. Det första partiprogrammet från 1904 innehåller inga direkta uttryck för det nybildade rikspartiets ideologiska grundsyn. Partiprogrammet från 1919 framstår däremot som ideologiskt tydligt efter 1910-talets intensiva politiska kamp om rösträtten, försvaret och parlamentarismen. Resultaten från perioden 1919-2011/2013 visar att stora förändringar i samhällssyn och människosyn ägde rum i två steg 1969 respektive 2011/2013. Båda förändringarna gick i riktning mot en liberal individualistisk samhällssyn och en optimistisk människosyn. År 1969 ledde förändringen till en starkare betoning av den fria individen och en mera diffus syn på en gemensam kulturell grund för samhället i den kristna kulturen och etiken samt i humanismen. År 2011/2013 ses för första gången en entydigt liberal individualistisk samhällssyn och optimistisk människosyn i idéprogrammet med entydigt stöd i upplysningsfilosofin och humanismen.

Referenser

- Aronson, Torbjörn, 1990. *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Stockholm: Norstedts.
- Aronson, Torbjörn, 1993. *Gösta Bagges politiska tänkande. En studie i 1900-talets svenska konservatism*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Boudon, Raymond, 1989. *The Analysis of Ideology*. Cambridge: Polity Press.

- Braconier, Fredrik, 1984. "Förord", s 7-8 i Braconier, Fredrik (red.), *Är konservatismen död?* (Sammanställning av debattartiklar i Svenska Dagbladet Brännpunkt). Stockholm: Svenska Dagbladet.
- Burke, Edmund, 1969 (1790). *Reflections on the Revolution in France*. Harmondsworth, Middlesex & New York: Penguin Books.
- De Maistre, Joseph, 1994 (1797). *Considerations on France*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Dooley, Mark, 2009. *Roger Scruton. The Philosopher on Dover Beach*. London, New York: Continuum.
- Ekengren, Ann-Marie, Oscarsson, Henrik, 2015. "Ett liv efter Nya Moderaterna?", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 117, s 153-168.
- Gray, John, 1986. *Liberalism*. Stony Stratford: Open University Press.
- Gustafsson, Berndt, 1965. "Det religiösa livet", s 313-347 i Dahlström, Edmund (red.), *Svensk samhällsstruktur i sociologisk belysning*. Stockholm: Gidlunds.
- Habermas, Jürgen, 1970. *Towards a Rational Society*. London: Heineman.
- Hayek, Friedrich A., 1975. "The principles of a liberal social order", s 55-75 i de Crespigny, Anthony och Cronin, Jeremy (red.), *Ideologies of Politics*. London: Oxford University Press.
- Holmberg, Sören & Gilljam, Mikael, 1987. *Väljare och val i Sverige*. Stockholm: Bonniers.
- Hylén, Jan, 1991. *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom Högerpartiet 1904-1985*. Stockholm: Norstedts Juridikförlag.
- Jamieson, John, 1988. "de Maistre", s 105-121, i Scruton, Roger (red), *Essays from the Salisbury Review*. London & Lexington: The Claridge Press.
- Jones, Emily, 2017. *Edmund Burke and the invention of modern conservatism, 1830-1914*. Oxford: Oxford University Press.
- Kirk, Russell, 1982. *The Portable Conservative Reader*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Lewin, Leif, 2017. *Ideologi och strategi. Svensk politik under 130 år*. Stockholm: Carlssons Bokförlag.
- Lindberg, Mats, 2018. "The VDP-triad in ideational analysis. Toward a general theory of ideological thought-content in social and political communication, debate, thought and language- beyond the concepts 'ideology', 'culture', 'belief-system', 'discourse' and 'policy' (part I)", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 120 (2), s. 277-359.
- Lindbom, Tage, 1986. *Bortom teologin*. Borås: Norma Bokförlag.
- Lindström, Martin, 1997. "Tage Lindbom och konservatismen", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 100, s. 145-175.
- Lindström, Martin, 2000. "The ideology of the Swedish conservative (moderate) party: An interpretation of the political science debate of the early 1990s", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 103, s. 329-343.
- Lindström, Martin, 2001. "Conservative voting and the Church: The religious dimension in the electoral geography of the conservative party in Sweden 1921-1998", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 104, s. 305-328.
- Ljunggren, Stig-Björn, 1992. *Folkhemskapitalismen. Högerens programutveckling under efterkrigstiden*. Stockholm: Tiden.
- Lundquist, Lennart, 1982. *The Party and the Masses: An Interorganizational Analysis of Lenin's Model for the Bolshevik Movement*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

- Macpherson, Crawford Brough, 1980. *Burke*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- McClellan, David, 1986. *Ideology*. Stony Stratford: Open University Press.
- Nisbet, Robert, 1986. *Conservatism*. Oxford: Oxford University Press.
- Nordin, Svante, 1981. *Den boströmska skolan och den svenska idealismens fall*. Lund: Bokförlaget Doxa AB.
- Oscarsson, Henrik & Holmberg, Sören, 2014. *Nya svenska väljare*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Oscarsson, Henrik & Holmberg, Sören, 2016. *Svenska väljare*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Scruton, Roger, 1991. *Conservative Texts: An anthology*. London: MacMillan.
- Vedung, Evert, 2018. "Fyra typer av statsvetenskaplig idéanalys", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 120, s. 197-235.
- Wennström, Johan, 2019. *Interpreting Policy Convergence between the Left and the Right. Essays on Education and Immigration* (Dissertation). Linköping: Linköping University.
- Wetterberg, Gunnar, 2010. *Edén. Sveriges statsministrar under 100 år*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.

PARTI- OCH IDÉPROGRAM

- Partiprogram. Allmänna Valmansförbundet, 1904.
- Partiprogram antaget på Allmänna Valmansförbundets stämma den 2 december 1919.
- Partiprogram antaget på Allmänna Valmansförbundets riksstämma den 29 maj 1934.
- Högerns program. Högern vill... Antaget på Högerns Representantskap den 28 maj 1946.
- Högerpartiets principprogram. Fastställt på Högerpartiets riksstämma den 4 juni 1956.
- Principprogram. Moderata Samlingspartiet. Antaget på Moderata Samlingspartiets partistämma och partiråd i november och december 1969.
- Moderata Samlingspartiets idéprogram. Antaget vid Moderata Samlingspartiets partistämma 1978.
- Moderata Samlingspartiets idéprogram. Idéprogrammet från 1978 åter antaget vid Moderata Samlingspartiets partistämma 1984.
- Idéprogram. På tröskeln till mänsklighetens bästa tid. Antaget 2001.
- Idéprogram. Ansvar för hela Sverige. Antaget på Moderaternas partistämma 2011 och arbetsstämma 2013.

Hur politiker förankrar krävande miljöåtgärder

Teori och två illustrerande fallstudier

August Lindberg & Peter Esaiasson

Abstract

In order to reduce global warming, politicians may need to implement policies that are unpopular among significant groups of citizens. In this paper, we ask how and to what extent such unpopular policies are anchored democratically. Drawing on democratic theory, we identify three alternative approaches to democratic anchorage: anchorage through election pledges (promissory representation); anchorage through anticipatory measures (anticipatory representation), and no anchorage (silent representation). We derive observables and use these to conduct two illustrative case studies of local decisions aimed at changing citizens' environmental behavior. Results indicate that policy decisions are anchored to a degree (but not fully anchored), and that anchorage through anticipatory measures is the most common approach by politicians.

We all know what to do, we just don't know how to get
re-elected after we've done it.

– Jean-Claude Juncker

Den globala uppvärmningen är en utmaning för nationella demokratier. Å ena sidan behövs åtgärder som främjar miljövänliga beteenden bland befolkningen. Å andra sidan är åtgärder som syftar till att ändra människors beteenden impopulära bland berörda medborgargrupper (Branson m.fl. 2012; Carter & Ockwell 2007). Politiker är förstas medvetna om svårigheterna att få acceptans för även välmenande ingrepp i människors vardagsliv. Frågan är hur politikerna går tillväga när de väl beslutar om åtgärder som tvingar människor att ändra sina beteenden i mer miljövänlig riktning: I vilken utsträckning

August Lindberg och Peter Esaiasson är verksamma vid Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet.
E-mail: peter.esaiasson@pol.gu.se

förankras besluten demokratiskt, och i vilken utsträckning väljer man att för den goda sakens skull tänja på den representativa länken till medborgarna?¹

Problemet med att prioritera långsiktig hållbarhet framför kortsiktig gångbarhet gäller inte bara global uppvärmning utan är generellt för demokratin (se t.ex. Streeck 2014). Svårigheten beror bland annat på att långsiktiga beslut har störst nytta för framtida generationer som ännu inte är närvarande (Thompson 2009); på människors psykologiska benägenhet att ha kortsiktiga beslutshorisonter (Frederick, Loewenstein & O'Donoghue 2002); och på politikernas vana att besluta i små steg snarare än i omvälvande strukturreformer (Runciman 2014). I den här artikeln är det dock problem förknippade med den elektorala cykeln och återkommande val som står i centrum för intresset (Nordhaus 1975; Alt & Lassen 2006).

Den elektorala cykeln är problematisk eftersom väljarna inte självklart belönar politiker som investerar långsiktigt i förebyggande åtgärder, inte ens när åtgärderna syftar till att begränsa utsläppen av växthusgaser (se Healy & Malhotra 2013 för en litteraturöversikt). Det betyder att politiker som vill införa kraftfulla miljöåtgärder behöver en strategi gentemot medborgarna för att undvika bestraffning i efterföljande val. Valet står mellan att aktivt förankra åtgärderna eller att "smyga" igenom åtgärderna.

För att aktivt förankra åtgärderna identifierar demokratiteorin två mekanismer. Den första utgår från idén om löftesrepresentation ("promissory representation") (Mansbridge 2003). Löftesförankring innebär att politikerna före valet berättar att man kommer att införa vissa åtgärder om man kommer i regeringsställning. Därmed antas väljarna ha gett sitt medgivande till att åtgärderna genomförs.

Den andra förankrande mekanismen utgår från idén om föregripande representation ("anticipatory representation") (Mansbridge 2003). Föregripande förankring innebär att politiker under mandatperioden vidtar åtgärder som man sedan försöker övertyga väljarna att acceptera. Därmed kan väljarna på den efterkommande valdagen belöna eller bestraffa politikerna beroende på om man gillar förändringen.

Alternativet till aktiv förankring är att genomföra åtgärder utan att förankra dem bland medborgarna (det som skulle kunna kallas "tystnadsrepresentation"). Under en mandatperiod fattas ett stort antal beslut som aldrig blir föremål för offentlig diskussion och det är möjligt att miljöåtgärderna tillhör besluten som smygs igenom utan närmare kommunikation med medborgarna (Esaiasson m.fl. 2012).

1 Artikeln är en bearbetning av Lindbergs kandidatuppsats (2017), "Köttet och demokratin. Miljö, beteenden och elektoral förankring vid införandet av vegetariska dagar i Göteborgs stad". Fallet med återvinningen i Mölndal är en bearbetning av Hanna Wikstens (2017) kandidatuppsats, "Fastighetsnära insamling (FNI) i Mölndal. Ett elektoralt förankrat beslut?" Vi tackar Hanna för att generöst ha låtit oss använda hennes studie.

I den här artikeln skall vi diskutera hur svenska politiker hanterar problemet att inom ramen för demokratiska beslutsprocesser tvinga fram ändringar i människors miljöbeteenden. Miljöfrågan är särskilt intressant i sammanhanget på grund av spänningen mellan frågornas moraliska betydelse för mänsklighetens framtid och obehaget att tvinga människor till politisk handling. Vi diskuterar de teoretiska förankringsalternativ som står politikerna till buds, föreslår ett sätt att undersöka frågan empiriskt och illustrerar tillvägagångssättet med hjälp av två fall av lokala miljöåtgärder. Att undersöka lokala åtgärder är teoretiskt intressant därför att politiker har större möjligheter att välja en tystnadsstrategi än i den hårt mediebevakade nationella politiken.

De illustrerande fallen handlar om ett beslut av Göteborgs stad att införa en vegetarisk (köttfri) dag i de kommunala skolornas matbespisning, och ett beslut av Mölndals kommun att införa fastighetsnära insamling av hushållssopor. I det förra fallet är det en reglerande åtgärd som beslutas av en vänsterkoalition i en stor stad med fungerande lokala medier. I det senare fallet används ekonomiska styrmedel av allianspartier i en mindre kommun utan starka lokala medier. Fallen illustrerar således flera dimensioner i den komplexa verkligheten gällande miljötvingande åtgärder (liksom gällande andra typer av ingrepp i människors vardag).

Demokratisk förankring av tvingande åtgärder

På valdagen tillerkänns de valda representanterna makten att bestämma i gemensamma angelägenheter under den kommande mandatperioden (Pitkin 1967; Manin 1997; Urbinati & Warren 2008). Ur medborgarnas perspektiv handlar frågan om förankring om möjligheten att kontrollera hur representanterna sköter uppdraget. Demokratiteorin urskiljer två kontrollmekanismer kopplade till valdagen: att välja framåtsiktande genom att ta ställning till vad representanterna kan förmodas göra under den kommande mandatperioden, och att välja bakåtsiktande genom att ta ställning till hur representanterna har skött uppdraget under den gångna mandatperioden (Franklin m.fl. 2014; Gilljam & Hermansson 2003; Manin m.fl. 1999; Mansbridge 2003).

Löftesförankring är kopplad till den framåtsiktande kontrollmekanismen (politikerna har i förväg lovat att göra det man gör) medan föregripande förankring är kopplad till den bakåtsiktande kontrollmekanismen (politikerna söker stöd i efterhand för det man gjort). Även avsaknad av förankring, det tredje teoretiskt möjliga alternativet, är kopplad till den bakåtsiktande kontrollmekanismen (det står väljarna fritt att på valdagen bestraffa och belöna politiker för vad de utträttat under mandatperioden). Skillnaden gentemot föregripande förankring är att politikerna inte försöker övertyga väljarna att acceptera åtgärderna.

LÖFTESFÖRANKRING

Enligt löftesrepresentation går partierna till val på program med utlovade åtgärder. Det eller de partier som bildar regering efter valet har fått mandat av medborgarna att genomföra löftena man gick till val på (Manin m.fl. 1999). För att löftesrepresentation ska fungera krävs att representanterna uppfyller sina löften inför valet (Naurin 2014). Forskningen visar att villkoret som regel är uppfyllt i betydelsen att regeringar genomför betydande andelar av de åtgärder som utlovas i valmanifesten (Thomson m.fl. 2017 sammanfattar forskningen).

Löftesforskningen är relevant i vårt sammanhang (alla beslut som följer av ett vallöfte kan anses vara demokratiskt förankrade) men den täcker inte alla teoretiskt intressanta situationer. Löftesforskarna frågar om politikerna gör vad de har lovat att göra. Vad gäller löftesförankring är det dock en annan fråga som skall besvaras – har politikerna lovat att göra det de faktiskt gör (som att införa fastighetsnära avfallsinsamling och vegetariska dagar i kommunens skolor)?

För att avgöra om en åtgärd är förankrad genom löftesrepresentation behöver vi alltså ta reda på om politikerna före valet informerat väljarna om att de tänker införa vegetariska dagar, fastighetsnära insamling eller andra åtgärder om de blir valda. Vad vi känner till har någon studie av löftesförankring av politiska åtgärder aldrig tidigare genomförts (det närmaste exemplet är Susan Stokes, "Mandate and Democracy: Neoliberalism by Surprise in Latin America").

FÖREGRIPANDE FÖRANKRING

Enligt föregripande representation belönar eller bestraffar väljarna politikerna utifrån en utvärdering av politikernas handlingar under mandatperioden. Logiken är att politikerna som fått förtroendet skall motiveras att driva en politik som ligger i väljarnas intresse och som därmed säkrar att de blir återvalda (Manin m.fl. 1999). Det finns dock ett antal hinder för att modellen ska fungera så som tänkt (se t.ex. Kumlin 2003). En av de främsta svårigheterna är att få fram korrekt information. För att väljarna på ett upplyst sätt ska kunna utkräva ansvar av sina representanter krävs att de har tillräcklig kunskap om vad politikerna har gjort, varför de har gjort detta och vilka som är ansvariga för vilka beslut.

Den föregripande representationen förutsätter en kontinuerlig kommunikation mellan politiker och medborgare under mandatperiodens gång. Med Jane Mansbridges ord krävs en "ongoing factually accurate and mutually educative communication". I klartext betyder det att politikerna berättar för medborgarna att man tänker genomföra vissa åtgärder och sedan upprätthåller ett samtal om åtgärderna tills dess att medborgarna på valdagen bestämmer om handlingarna skall belönas eller bestraffas.²

2 Kvaliteten på denna kommunikation beror dock inte endast på relationen mellan väljare och representant utan även på *hela* den representativa processen med politiska partier, media, intressegrupper, opinionsinstitut och andra relevanta aktörer (Mansbridge 2003: 515–528).

För att avgöra om politikerna förankrat föregripande behöver vi ta reda på i vilken utsträckning politikerna kommunicerat beslutet till medborgarna i samband med beslutet och inför den efterkommande valdagen. Inte heller här finns vad vi vet någon direkt jämförbar studie (det förmodligen närmaste exemplet är Benjamin Page och Robert Shapiros "The Rational Public").

INGEN FÖRANKRING

Tystnadsrepresentation är ett mindre teoretiskt diskuterat alternativ för hur relationen mellan politikerna och medborgarna ser ut i praktiken. Avsaknad av kommunikation kring viktiga åtgärder – tystnad – är möjlig därför att politikerna har stor frihet att bestämma i gemensamma angelägenheter under mandatperiodens gång (Esaiasson m.fl. 2012). Möjligheten till kontroll upprätthålls genom att väljarna på valdagen kan bestraffa och belöna sina representanter, men det betyder inte att politiker är tvungna att aktivt kommunicera sina beslut med berörda medborgare. Tvärtom visar forskningen om "blame avoidance" (Weaver 1986; Hood 2002; Howlett 2012) att politiker ofta anstränger sig för att inte framstå som ansvariga för kontroversiella beslut och åtgärder.

Därmed är ett tredje alternativ för politiker som genomför miljöåtgärder att försöka undvika att bli förknippade med åtgärderna ifråga, exempelvis genom att gömma sig bakom administrationen som genomför besluten.

Hur undersöka förankringen empiriskt?

Om vi nu har identifierat de teoretiskt möjliga alternativen för politikerna att hantera utmaningen att införa tvingande miljöåtgärder (och andra ovälkomna ingrepp i människors vardag) är nästa steg att klargöra hur frågan skall kunna undersökas empiriskt. I det följande föreslår vi empiriska kriterier för löftesförankring och föregripande förankring. Det tredje alternativet – ingen förankring – definieras som en restkategori; åtgärder som inte uppfyller kriterierna för någon av de två förankringsmekanismerna betraktas som oförankrade.

KRITERIER FÖR LÖFTESFÖRANKRING

Kriterierna för löftesförankring utgår från vallöftesforskningen. För att identifiera vallöften är det vanligt att ta fasta på två aspekter av politiska utsagor: tydlighet och specificitet (Royed 1996; Naurin 2014; Thomson m.fl. 2017). Tydlighet handlar om i vilken utsträckning ett parti förpliktigar sig till en viss handling ("vi ska", "vi borde"). Specificitet handlar om tydligheten hos den handling som partierna förbinder sig att utföra ("att införa" är mer specifikt än "att arbeta för"). I linje med löftesforskarnas resonemang kommer alla utsagor i partiernas valmanifest och andra relevanta texter som innehåller både en fras som uttrycker grad av förpliktelse och en fras som uttrycker vad partiet förpliktigar sig till anses vara löften.

För löftesforskningen är det viktigt att kunna avgöra om ett löfte är uppfyllt eller inte. I en förankringsstudie är det viktiga istället att avgöra om det var möjligt för väljarna att förutse att en åtgärd skulle införas. Ju tydligare åtgärden följer på de löften som getts, desto starkare förankring genom löftesrepresentation.

För att avgöra hur tydligt de löften som getts kopplar till den åtgärd som undersöks föreslår vi tre kategorier. Den första är *konkreta löften*. I denna kategori ingår löften som antingen direkt berör den åtgärd som undersöks eller av vilka åtgärden är en förutsebar följd (exempel kan vara ”Vi vill öka andelen vegetariska måltider som serveras i kommunens verksamheter” och ”Vi vill införa ett effektivare system för hushållsnära sopor”).

Den andra kategorin är *närallgande löfte*. I denna kategori ingår löften som är formulerade så att åtgärden är en rimlig följd av löftet utan att den är direkt förutsägbar (”Vi vill minska klimatpåverkan från maten som serveras i kommunens skolor”; ”Vi vill minska andelen sopor i kommunen som går till förbränning”).

Den tredje kategorin är *övergripande löften*. I denna kategori ingår löften som endast berör den undersökta åtgärden på ett övergripande plan (”Vi lovar att minska kommunens klimatpåverkan”; ”Vi vill att kommunen ska bli bäst i Sverige på återvinning”).

För att avgöra graden av förankring är det vidare viktigt att ta hänsyn till hur den styrande majoriteten som genomfört åtgärderna ser ut och är sammansatt (Powell & Whitten 1993). I synnerhet i kommunal politik är det en koalition av partier som styr. I koalitionsförhandlingarna kan ett enskilt partis vallöfte blir hela koalitionen gemensamma politik. Ju fler av de styrande partierna som lovat en viss åtgärd, desto tydligare förankrad kommer vi anse åtgärden att vara.

På basis av vallöftenas tydlighet och antalet koalitionspartier som avgivit löftet kan vi klassificera en åtgärd som starkt förankrad, delvis förankrad eller inte förankrad. Kriterierna för respektive kategori sammanfattas i Tablå 1.

Tablå 1. Kriterier för att en åtgärd är förankrad genom löftesrepresentation

Starkt förankrad	Delvis förankrad	Inte förankrad
Alla partier i den styrande majoriteten har gett ett löfte utifrån vilket det undersökta beslutet är en förutsägbar följd.	Åtminstone ett av partierna i den styrande majoriteten har gett ett löfte utifrån vilket det undersökta beslutet är en rimlig men inte nödvändigtvis förutsägbar följd.	Inget av partierna i den styrande majoriteten har gett ett löfte utifrån vilket det undersökta beslutet är en rimlig eller förutsägbar följd.

KRITERIER FÖR FÖREGRIPANDE FÖRANKRING

Föregripande representation karaktäriseras av god kommunikation mellan väljare och representanter. Kommunikationen hjälper representanterna att identifiera väljarnas intressen och ger en möjlighet att utbilda väljarna och att påverka deras preferenser. För väljarnas del ger kommunikationen insyn i vad deras

representanter gör och ger därmed ett underlag för att utkräva ansvar vid nästföljande val (Mansbridge 2003).

En komplikation är att kommunikation är ett tvåeggat svärd som kan användas i både utbildande och manipulerande syften (Mansbridge 2003). Kommunikation i utbildande syfte ökar väljarnas kunskap kring vad som ligger i deras intresse och vilka politiska implikationer dessa intressen har. Kommunikation i manipulerande syften innebär istället att representanterna förleder väljarna att stödja något som inte ligger i deras intresse. Enbart utbildande kommunikation är förenlig med föregripande representation. För att avgöra huruvida representanter försöker utbilda eller manipulera väljarna krävs en uppfattning om vad som ligger i väljarnas intresse (Mansbridge 2003).

Distinktionen mellan utbildning och manipulation är principiellt viktig men behöver inte upprätthållas för att analysera graden av föregripande förankring. För att en åtgärd skall betraktas som förankrad krävs att *någon* form av kommunikation förekommit. Partiernas kan kommunicera åtgärden vid tre olika tidpunkter: innan beslutet fattades; efter beslutet fattats men innan nästkommande valrörelse; och under nästkommande valrörelse.

Liksom med vallöftena är kommunikationens konkretion viktig. Åtgärden kan vara helt, delvis eller inte alls kommunicerad. Helt kommunicerad innebär att ett parti tagit upp det konkreta beslutet (att införa vegetariska dagar eller hushållsnära insamling). Delvis kommunicerat innebär att partiet berör det undersökta beslutet på en mer generell nivå (exempelvis genom att diskutera vegetarisk mat eller köttkonsumtion eller att tala om vikten av ökad källsortering). När åtgärden har genomförts av en koalition är det även relevant att ta hänsyn till hur många av partierna som kommunicerat beslutet. Ju fler styrande partier som kommunicerat beslutet desto starkare förankring genom föregripande representation.

På basis av tidpunkt, konkretion och antal kommunicerande partier kommer åtgärderna att klassificeras som starkt, delvis eller inte alls förankrade. Kriterierna för respektive kategori sammanfattas i Tablå 2.

Tablå 2. Kriterier för förankring genom föregripande representation

Starkt förankrad	Delvis förankrad	Inte förankrad
Alla partier i den styrande majoriteten har direkt berört det undersökta beslutet i sin kommunikation, antingen före beslutet, efter beslutet eller under nästkommande valrörelse.	Minst ett, men inte alla, av partierna i den styrande majoriteten har direkt berört det undersökta beslutet i sin kommunikation, antingen före beslutet, efter beslutet eller under nästkommande valrörelse.	Inget av partierna i den styrande majoriteten har direkt berört det undersökta beslutet i sin kommunikation, antingen före beslutet, efter beslutet eller under nästkommande valrörelse.

Två illustrerande fallstudier

Vi illustrerar genom två exempel på hur lokala politiker tagit kontroversiella beslut för att ändra människors beteende i miljövänlig riktning. Att besluten är kontroversiella är viktigt av två anledningar. För det första är det i frågor där det finns motstånd som politikerna har intresse av att undvika att föra en dialog med väljarna. Om det råder konsensus kring en åtgärd är det lätt för politiker att ta åt sig äran ("credit claiming") (Mayhew 1974). För det andra är det i kontroversiella frågor som medborgarna har som flest synpunkter kring sina representanters ageranden.

Fallen vi studerar är som nämnts införandet av vegetariska dagar i Göteborgs kommunala skolor och införandet av fastighetsnära insamling av hushållsavfall i Mölndal. En vegetarisk dag är en dag då det inte serveras något kött i skolans matsal. Vegetariska dagar är en metod för att minska köttkonsumtionen och de negativa miljökonsekvenser som köttkonsumtion medför. Fastighetsnära insamling av hushållsavfall innebär att villaägare källsorterar sitt avfall direkt vid sin tomt istället för att (eventuellt) sortera dem vid en återvinningsstation. Åtgärden styr med ekonomiska medel (i det aktuella fallet genom att vara cirka 2000 kr billigare än ett årsabonnemang för osorterat avfall, Mölndals stad 2017a).

I sammanhanget är införandet av vegetarisk dag i skolornas matbespisning den mest kontroversiella åtgärden. Att många är skeptiska till att statsmakterna lägger sig i människors matvanor bekräftats bland annat i attitydundersökningar. I en internationell studie av människors inställning till beteendeförändrande åtgärder var det 53 procent av alla svarande som ansåg att staten "[should] not get involved in what people choose to eat" (Branson m.fl. 2012). En liknande inställning kring det offentliga inflytande över medborgarnas matvanor har tidigare landsbygdsministern Sven-Erik Bucht gett uttryck för när han i en riksdagsdebatt sa: "Jag anser inte att vi politiker ska bestämma vad människor ska äta, utan i stället arbeta för att var och en ska kunna göra informerade egna val" (Lindholm 2016, 23 februari).

Fastighetsnära insamling är en mindre kontroversiell åtgärd. Undersökningar från andra platser där åtgärden införts visar till och med att de flesta användare efterhand blir positiva (Östberg 2012, 12 september). Det intressanta i vårt fall är dock den omedelbara reaktionen på beslutet. På lokaltidningen Mölndals-Postens insändarsida publicerades flera kritiska inlägg i samband med beslutet. Även tidningens chefredaktör kallade frågan "en het potatis" och skrev att det "kommer att bildas olika läger, det vågar jag påstå utifrån de reaktioner vi har fått hittills" (Henriksson 2013, 10 oktober).

BAKGRUND: VEGETARISKA DAGAR I GÖTEBORGS KOMMUNALA SKOLOR

En styrande majoritet av Socialdemokraterna, Miljöpartiet och Vänsterpartiet beslutade att införa vegetariska dagar i Göteborgs skolor under mandatperioden

2010–2014. Beslutet fattades i flera steg. Ett första steg på vägen var att 2011 anta målet att 100 procent av det kött som serveras i stadens verksamheter ska vara ekologiskt (Göteborgs Stad 2011). Ett andra steg var att 2012 anta målet att 50 procent av stadens måltider ska vara miljömåltider (Göteborgs Stad 2012). Det tredje och avgörande steget togs i juni 2013 då det i budgeten skrevs in att alla kommunala skolor under det kommande året skulle införa en vegetarisk dag (Göteborgs Stad 2013a; 2013b). Ett uppföljande steg togs 2014 med antagandet av målet att "[k]limatpåverkan från måltider i Göteborgs Stads verksamheter ska minska med minst 40 procent till år 2030" (Göteborgs Stad 2014).

Ansvaret för att genomföra beslutet lades på stadens tio stadsdelar. Efter antagandet av de första målen gick stadsdelarna Angered och Västra Hisingen före med att införa vegetariska dagar (Andreasson 2012, 11 juni), och under 2014 införde även övriga stadsdelar en vegetarisk dag i veckan. Vissa stadsdelar gick ännu längre med två eller tre helvegetariska dagar i veckan (Sjöstrand m.fl. 2016).

Vid det efterföljande kommunalvalet 2014 förlorade den styrande koalitionen sin majoritetsställning. Tillsammans med Feministiskt initiativ satt den dock kvar som minoritetsstyre.

BAKGRUND: FASTIGHETSNÄRA INSAMLING I MÖLNDAL

Beslutet att införa fastighetsnära insamling togs av Mölndals kommunfullmäktige i mars 2014, bara ett halvår före nästkommande val. Beslutet togs i enighet mellan partierna, men vi koncentrerar oss på den styrande allianskoalitionen mellan Moderaterna, Liberalerna, Centerpartiet och Kristdemokraterna.

Beslutet hade en lång bakgrund. Redan i Mölndals stads avfallsplan för 2007–2012 slogs det fast att kommunens förvaltningar aktivt ska "sträva efter möjlighet till mer fastighetsnära insamling" (Mölndals stad 2007). Och under 2012 och 2013 genomförde Mölndals tekniska förvaltning ett test som omfattade några hundratal hushåll (Mölndals stad 2014: 14–20).

Processen verkar ha varit tjänstemannadriven. Det var också den tekniska förvaltningen som lade fram förslaget till kommunstyrelsen: "Tekniska förvaltningen föreslår en ny renhållningstaxa för småhus som möjliggör införande av fastighetsnära insamling med flerfackskärl. Syftet med att erbjuda flerfackskärl är att göra det enklare för hushållen att källsortera sitt avfall. Genom att ge hushållen möjlighet att sortera matavfall men även återvinningsbart material och visst farligt avfall tas ett stort steg mot att uppnå nationella, regionala och lokala mål för avfallshanteringen" (Mölndals stad 2014: 14–20).

Kommunalvalet 2014 ledde till ett maktskifte i Mölndals stad. Den styrande allianskoalitionen förlorade och en ny koalition bestående av Socialdemokraterna, Miljöpartiet, Vänsterpartiet och Kristdemokraterna tog över (Mölndals stad 2017b). Trots makskiftet fortsatte implementeringen av den fastighetsnära insamlingen under 2015.

Praktiken: förankring genom löftesrepresentation

Det självklara stället att söka efter förankrande löftesresonemang är partiernas valmanifest. Samtidigt är det få väljare som faktiskt läser dessa partiernas formella åtaganden inför den kommande mandatperioden (Naurin 2003: 54-65). Det innebär att även andra källor är intressanta för en analys av partiernas löften. Därför prövar vi om politikerna inför valet 2010 lovade att införa vegetariska dagar och hushållsnära insamling också i texter som kan förmodas ha lästs av fler väljare, så som debattartiklar i tidningarna.

I undersökningen nedan har vi valt att fokusera på de kommunala valmanifesten för respektive parti. Även om det finns löften som kan vara relaterade till de fall vi tittar på i partiernas nationella valmanifest, är både införandet av vegetariska dagar och fastighetsnära insamling någonting som kommunen ensam kan bestämma om, och det är därför någonting som behöver förankras på kommunal nivå.

VEGETARISK DAG

Socialdemokraterna, det största partiet i den styrande majoriteten, presenterade ett kort valmanifest på endast två sidor. Dokumentet innehåller totalt 18 löften. Tio av dessa är konkret formulerade medan åtta är vagare och kallas "ambitioner". Inget av de tio konkreta löften berör vegetarisk dag, köttkonsumtion eller övergripande miljö- och klimatfrågor. Det närmaste Socialdemokraterna kommer ett löfte med kopplingar till införandet av vegetariska dagar är följande ambition: "Göteborg ska ligga i täten i världen i omställningen till ett hållbart kretsloppssamhälle". Ambitionen har vissa kopplingar till ekologisk hållbarhet och ett klimatsmartare samhälle, men den berör inte införandet av vegetariska dagar. Socialdemokraterna kan inte sägas ha förankrat åtgärden genom löftesrepresentation.

Miljöpartiets valmanifest (Miljöpartiet de gröna i Göteborg 2010) är åtta sidor långt och innehåller fler löften än Socialdemokraternas. Manifestet är fokuserat på miljö- och klimatrelaterade frågor och det ges tre löften med tydlig koppling till maten staden serverar: "kommunen [ska] ta ansvar för att det vi köper in har framställts på ett miljövänligt och etiskt sätt"; "maten ska i så hög grad som möjligt innehålla närproducerade och ekologiska ingredienser" och "vi kommer också arbeta för att det vegetariska utbudet ökas" (s. 7).

Även om det tredje löftet handlar om kommunens matutbud är det inte tillräckligt specifikt för att klassas som ett konkret löfte att införa vegetariska dagar. Att begränsa tillgången till kött anses inte vara en förutsebar följd av ett löfte om att öka det vegetariska utbudet. Löftet visar dock på en vilja till att öka andelen vegetarisk mat. Löftet kommer därför klassas som "näraliggande".

Miljöpartiet lyfte frågan om mat i även andra medier. I mars 2010 skrev kommunalrådet Kia Andreasson en debattartikel i Göteborgs-Posten om partiets program för den kommande mandatperioden. Den brett anlagda artikeln

– den behandlade ämnen som stadsbyggnad, skola och integration – tog även upp matfrågan: ”Den mat staden serverar ska utöver välsmakande och näringsrik i än större grad vara miljömärkt, klimatsmart och vegetarisk” (Andreasson 2010 17 mars). I artikeln lämnades dock ingen ytterligare information i förhållande till valmanifestet.

Värt att nämna i sammanhanget är att Miljöpartiet i Västra Götalands-regionen gick till val på att införa en vegetarisk dag i veckan i regionens egna restauranger (Miljöpartiet de gröna i Västra Götaland 2010). Detta tyder på att Miljöpartiet i Göteborg inte var främmande för idén om vegetariska dagar, även om det inte framgick i den kommunala valkampanjen.

Vänsterpartiets valmanifest var mest omfattande med 43 sidor och åtgärder för flera politikområden (Vänsterpartiet Göteborg 2010). Två av löftena berör införandet av vegetariska dagar. Ett övergripande löfte berör miljö- och klimat allmänt: ”Vi vill ge Göteborg möjlighet att växa till ett ekologiskt hållbart samhälle” (s. 36). Om skolmaten är partiet mer konkret: ”Skolan bör erbjuda barn bra och näringsrik mat på ett aptitligt sätt i en behaglig social miljö. Mindre produktionsenheter, större andel ekologiska råvaror i maten samt miljöförbättring i skolmatsalen kommer att behövas.”

Löftet om mathållningen berör dock inte vegetarisk mat och indikerar inte heller att Vänsterpartiet vill begränsa elevernas valfrihet. Att de vill öka andelen ekologiska råvaror i maten indikerar att de har någon form av hållbarhetsambition, men ekologiska råvaror och vegetariska dagar är fortfarande två väsentligt olika fenomen. Löftet kommer därför att kategoriseras som övergripande.

Sammanfattningsvis angav Miljöpartiet ett närliggande löfte och Vänsterpartiet ett övergripande löfte om vegetariska dagar i skolan inför valet 2010. Det innebär att åtgärden med minsta marginal passerar gränsen för att vara *delvis förankrad*. Den styrande majoriteten sökte alltså i en liten, men inte obefintlig, utsträckning stöd för införandet av vegetariska dagar genom de löften som gavs inför valet 2010.

FASTIGHETSNÄRA INSAMLING

Varken Moderaterna, Centerpartiet eller Liberalerna kom nära att utlova fastighetsnära insamling i sina respektive manifest inför valet 2010. Kristdemokraterna kom dock närmare: ”Strävan att förbruka mindre av ändliga resurser och energi och ett personligt ansvar för kretslopp och avfallshantering är en nödvändighet för långsiktig överlevnad för mänskligheten” (Kristdemokraterna i Mölndal 2010: 19). Partiet ger alltså uttryck för att avfallshantering och kretsloppstänk är viktigt, men löftet är fortfarande på en övergripande nivå.

Detta betyder att de styrande partierna *inte* förankrade genom löftesrepresentation inför valet 2010. Det var omöjligt för väljarna att utifrån partiernas valmanifest förstå att ett beslut om fastighetsnära insamling skulle fattas under den kommande mandatperioden.

Praktiken: förankring genom föregripande representation

För att undersöka de styrande partiernas kommunikation av åtgärderna före beslutet, efter beslutet och inför nästföljande val – de tre tillfällena för förankring genom föregripande representation – studerar vi flera olika kommunikationskanaler: debattartiklar och nyhetsartiklar (via Mediearkivet), partiernas egenkontrollerade kanaler med hemsidor, Twitter och Facebook, samt valmanifester inför det efterföljande kommunalvalet 2014.

VEGETARISK DAG

Varken Socialdemokraterna eller Vänsterpartiet uttalade sig direkt eller indirekt om åtgärden att införa vegetariska dagar före beslutet i juni 2013. Miljöpartiets kommunalråd Kia Andreasson skrev dock i juni 2012 en insändare i ämnet med rubriken ”Skolor har vegetarisk dag” (Andreasson 2012, 11 juni). I insändaren, som var en replik på ett kritiskt inlägg från en medborgare, beskriver hon stadens arbete med miljömåltider och berör även vegetariska dagar: ”Att arbeta med vegetariska dagar är en bra metod, men det finns inget generellt beslut på hur det ska gå till. Många förskolor har redan en vegetarisk dag i veckan och de flesta skolor har en vegetarisk rätt som alternativ till dagens rätt...Stadsdelen Angered har infört en vegetarisk dag i veckan och västra Hisingen kommer att införa en vegetarisk dag till hösten.”.

En förankrande kommunikation före ett beslut bör informera och argumentera för åtgärden. I insändaren diskuterar Kia Andreasson vegetariska dagar och hon nämner att det är en ”bra metod”. Hon informerar även om de vegetariska dagar som redan beslutats om i två av stadens stadsdelar, men nämner inte att en vegetarisk dag kommer att införas i stadens alla skolor. Med en generös tolkning menar vi att Miljöpartiet *delvis* har kommunicerat åtgärden inför beslutet i juni 2013.

Ett halvår efter beslutet publicerade de tre styrande partierna en gemensam debattartikel rubricerad ”Därför vill vi att göteborgarna ska äta ekologiskt” (Andreasson m.fl. 2013, 18 november). Artikelns var en reaktion på vad man menade var felaktigheter om ekomaten från Göteborg-Postens ledarredaktion: ”GP påstår att många barn och gamla endast får kött en gång i veckan. Hur ser man då på fisk, fågel, fårs och skaldjur med mera? Räknas inte det? Sen verkar GP inte förstå att man kan få i sig alla proteiner, näringsämnen och energi via vegetarisk mat.”

Artikelns argumenterar också för budgetbeslutet i juni: ”Kommunfullmäktige har ... beslutat att hälften av alla måltider som staden serverar ska vara miljömåltider. Det innebär bland annat att köpa in ekologiska råvaror, minska köttkonsumtionen och ersätta det med högkvalitativa baljväxter. En dag i veckan ska bara vegetarisk mat serveras. Det känns angeläget, inte minst med tanke på att köttkonsumtionen i Sverige ökat med 45 procent sedan 1990.”

Eftersom artikeln är reaktiv är det inte partierna som initierat en diskussion för att utbilda och påverka väljarna. Likväl tar representanter för de tre partierna upp beslutet om att införa en vegetarisk dag. Åtgärden kommer därför att klassas som *delvis kommunicerad* under perioden efter beslutet (men före valrörelsen). För Miljöpartiets del menar vi att beslutet till och med kan klassas som *kommunicerat* eftersom de delade artikeln på både Facebook och Twitter och i samband med delningen skrev: ”Ekologisk kött & en vegetarisk dag i veckan gör stor miljönytta” (Miljöpartiet de gröna i Göteborg 2013a; 2013b).

Under den efterföljande valrörelsen 2014 var det tyst om vegetariska dagar. Både majoriteten och oppositionen har inför valet skrivit på GP Debatt om stadens miljö- och klimatarbete (se bl.a. Andreasson & Kamne 2014 23 juni; Darvik 2014, 8 augusti; Ransgård m.fl. 2014, 12 september), men i dessa artiklar berörs inte vegetariska dagar eller ens köttkonsumtionen i stort. Inte heller i partiernas valmanifest nämns någonting om vegetariska dagar. Mot denna bakgrund kan partierna inte sägas ha kommunicerat åtgärden att införa vegetariska dagar i skolorna under valrörelsen inför det efterföljande valet.

Tystnaden under valrörelsen är dock knappast något unikt för just miljöåtgärder. Det är ett återkommande mönster att valrörelsedebatter handlar mycket mer om vad partierna vill göra än vad de har gjort. Exempelvis visar en studie av valprogrammen i SVT att omkring 10 procent av politikernas svar och än färre av journalisternas frågor har ett tillbakablickande perspektiv (Esaiasson & Håkansson 2002).

Tablå 3 visar en sammanställning av Socialdemokraternas, Miljöpartiets och Vänsterpartiets kommunikation kring vegetariska dagar under de tre tidpunkter som undersökts. Trots tystnaden under valrörelsen 2014 kan införandet av vegetariska dagar anses vara *delvis förankrat* genom föregripande representation. Villkoret för detta är att beslutet är delvis kommunicerat av samtliga partier under någon av tidpunkterna, i det här fallet efter beslutet men före valrörelsen. Miljöpartiet var klart mer engagerade i förankringen än Socialdemokraterna och Vänsterpartiet.

Tablå 3. Förankring genom föregripande representation, vegetarisk dag

	Före beslut	Efter beslut	Inför nästa val
Socialdemokraterna	–	x	–
Miljöpartiet	x	X	–
Vänsterpartiet	–	x	–

X = kommunicerat; x = delvis kommunicerat; – = ej kommunicerat

FASTIGHETSNÄRA INSAMLING

Lokaltidningen Mölndals-Posten tog upp fastighetsnära insamling vid flera tillfällen före beslutet den 26 mars 2014, både i nyhetsbevakningen av

testverksamheten och på insändarsidorna. Den första nyhetsartikeln var införd i september 2012 (Östberg 2012, 12 september) och två andra året därpå (Östberg 2013, 26 september; Östberg 2013, 3 oktober). Insändarna publicerades under 2013 och var både positiva och negativa till åtgärden (Karlsson 2013, 17 oktober; Oberoende miljöstrateg 2013, 17 oktober; Knapasjö 2013, 31 oktober; Oberoende miljöstrateg 2014, 20 mars).

Partierna deltog inte i diskussionen i Mölndals-Posten. Moderaterna publicerade dock ett nyhetsinlägg om fastighetsnära insamling på sin hemsida den 7 mars 2014, några veckor före beslutet. I inlägget meddelas att kommunstyrelsen nyligen beslutat att föreslå för kommunfullmäktige att införa fastighetsnära insamling. Kommunstyrelsens ordförande Hans Bergfelt utvecklar resonemanget: "Jag tycker att förslaget, efter att vi gjort en del justeringar, nu är bra. Det innebär en ökad bekvämlighet för konsumenterna och är bra för miljön. En förutsättning har varit att systemet med de något större flerfackskärnen än dagens sopkärl inte leder till problem med hämtning vid tomtgräns utan istället skall göra det enklare för konsumenten som annars måste åka iväg med visst avfall, t.ex. glasflaskor" (Moderaterna i Mölndal 2014a).

Eftersom Moderaternas hemsida har en begränsad räckvidd och endast når en liten andel av befolkningen klassificerar vi åtgärden som bara *delvis kommunicerad*. Slutsatsen är inte självklar. Det är möjligt att Moderaterna hoppades att nyheten skulle publiceras i även Mölndals-Posten. Om tystnaden beror på tidningens redaktionella beslut är det ett exempel på Jane Mansbridges observation att kommunikationen mellan väljare och representant är beroende av hela det representativa systemet (Mansbridge 2003: 515–528).

Beslutet om fastighetsnära insamling fattades så nära det efterföljande valet att vi betraktar tiden efter beslutet och valrörelsen inför det efterkommande valet som en sammanslagen period. Mölndals-Posten fortsatte att ta upp beslutet på både nyhetsplats och insändarsidor (Ivarsson 2014, 3 april; Svendsen 2014, 3 april). Liksom tidigare var det kommunens tjänstemän som försvarade beslutet, inte någon politiker. Att det var tjänstemän – i det konkreta fallet miljöstrategen – som tog debatten får betraktas som ännu ett tecken på att processen varit tjänstemannadriven.

Moderaterna tog dock upp beslutet i andra sammanhang. Partiets valmanifest lade större vikt än vanligt vid att diskutera vad partiet åstadkommit under mandatperioden (Moderaterna i Mölndal 2014b). Moderaterna beskriver sin politik inom sex politikområden och inom varje område tar man upp tre exempel på vad man gjort under sin tid vid makten och ger tre löften för den kommande mandatperioden. Inom området "boende och miljö" lovar Moderaterna bland annat att "Öka servicen med fastighetsnära insamling av avfall" (beslutet var som nämnts redan fattat men skulle genomföras i full skala under 2015). Åtgärden nämndes också som ett exempel på vad som åstadkommit under mandatperioden. Moderaterna skrev också om hushållsnära avfall på

Twitter när beslutet fattades (Moderaterna i Mölndal 2014c) och på Facebook när valmanifestet släpptes (Moderaterna i Mölndal 2014d). Beslutet kan därmed betraktas som kommunicerat efter beslutet.

För Centerpartiet, Liberalerna och Kristdemokraterna finns inga tecken i materialet på att åtgärden kommunicerats efter beslutet. Då ett av de ansvariga partierna – i det här fallet Moderaterna – kommunicerat beslutet vid minst ett tillfälle betraktar vi åtgärden som delvis förankrad genom föregripande representation.

Graden av förankring

Tablå 4 sammanfattar resultaten från de illustrerande fallstudierna. I tre av fyra fall hamnar graden av förankring på mellannivån ”delvis förankrad”. Ingen av åtgärderna kan sägas ha varit väl förankrad, men politikerna valde heller inte att konsekvent driva igenom förslagen utan kontakt med medborgarna (tystnadsrepresentation). Av de två mekanismerna är föregripande förankring vanligare än löftesförankring.

Tablå 4. Partiernas förankring av de två åtgärderna

	Löftesförankring		Föregripande förankring	
	Vegetarisk dag	Fastighetsnära insamling	Vegetarisk dag	Fastighetsnära insamling
Väl förankrad				
Delvis förankrad	X		X	X
Ej förankrad		X		

Sammanfattande diskussion

Eftersom människor ogillar tvång behöver politiker som vill reglera miljöbeteenden hantera risken att förlora makten i nästföljande val. Ett viktigt beslut är hur noggrant och på vilket sätt besluten om regleringar skall förankras bland medborgarna. I den här uppsatsen har vi identifierat två mekanismer genom vilka miljöåtgärder kan förankras demokratiskt (löftesförankring respektive föregripande förankring) och en mekanism genom vilken miljöåtgärderna genomförs utan förankring (det vi kallar tystnadsrepresentation). Vi har också föreslagit hur förankringen skall kunna undersökas empiriskt.

För att demonstrera användbarheten av vårt tillvägagångssätt och för att illustrera hur förankringen kan gå till i praktiken har vi analyserat två fall av lokala beslut som tvingar människor att ändra sitt miljöbeteende. Vi har funnit att politikerna förankrade besluten i viss utsträckning, och att det var vanligare att förankra genom föregripande representation än genom löftesrepresentation.

Huvudsyftet med studien har varit att teoretisera och begreppsliggöra den för demokratin viktiga frågan hur partierna agerar för att förankra kontroversiella beslut som syftar till att ändra människors beteenden. Avslutningsvis skall vi pröva att reflektera generellt över fenomenet demokratisk förankring av kontroversiella beslut bortom och utöver de illustrerande fallen vi tagit upp.

En första reflektion gäller föregripande förankring. Tack vare den offentliga debatten kommer tydliga beslut på nationell nivå närmast per definition att vara väl förankrade i betydelsen att politikerna tvingas diskutera frågan före och efter beslutet. Frågan är istället om besluten dyker upp inför nästföljande valrörelse, eller om de "glöms bort" till förmån för diskussioner om den planerade framtiden.

Intressantare när det gäller föregripande förankring är de mindre omfattande men likväl kännbara ingreppen i människors vardagsliv som exemplifieras med vegetariska dagar i kommunernas skolbespisning och införandet av fastighetsnära insamling av hushållsavfall. Sannolikt behövs många sådana kännbara åtgärder för att nå upp till högt uppsatta hållbarhetsmål. Politikerna får här ta ställning till om man vill kommunicera med medborgarna eller om man föredrar att "smyga fram" besluten under radarn, inte minst i frågor där tjänstemännen tar ledningen i processen. Att döma av de två fall vi undersökt kommer politikerna att vilja kommunicera besluten på något sätt, men den som vill hålla sig informerad om vad som händer får lyssna mycket noggrant.

Vad gäller löftesförankring är våra illustrerande fall en påminnelse om att även långa valmanifest bara täcker en del av de många beslut som fattas under en mandatperiod. Löftesforskarna har visat att politikerna tar manifesten på allvar, men det betyder inte att de har lovat att göra allt de gör. Blotta mängden av beslut som fattas under en mandatperiod gör att det blir svårt för väljarna att få en uppfattning om de åtgärder som politikerna kommer att genomföra under sin tid vid makten.

Det förefaller sannolikt att förankring genom löftesrepresentation är en mindre viktig mekanism för en välfungerande representation än vad föregripande förankring är. Liksom med den föregripande förankringen behöver den som genom löftesförankring vill skaffa sig en uppfattning om vad som kommer att hända efter valet lyssna noggrant och försöka förutsäga sannolika konsekvenser av generella utfästelser i manifesten.

Uppmärksamheten på politikernas förankring av kontroversiella beslut är på det hela taget ett sätt att fånga in den kontinuerliga process som är demokratisk representation. Det behövs förstås fler studier för att göra rättvisa åt den komplexa relationen. Vi har lanserat teoretiskt förankrade begrepp och föreslagit en strategi för empiriska undersökningar. Se det som en uppmaning till fortsatta studier.

Referenser

- Alt, James & Lassen, David D., 2006. "Transparency, political polarization, and political budget cycles in OECD countries", *American Journal of Political Science* 50(3), s. 530–550.
- Andreasson, Kia, 2010. "MP: Vår vision är ett hållbart Göteborg", *Göteborgs-Posten*, 17 mars.
- Andreasson, Kia, 2012. "Skolor har vegetarisk dag", *Göteborgs-Posten*, 11 juni.
- Andreasson, Kia, Büser, Johan & Fagerlund, Jöran, 2013. "Därför vill vi att göteborgarna äter ekologiskt", *Göteborgs-Posten*, 18 november.
- Andreasson, Kia & Kamne, Ulf, 2014. "M levererar inga pengar till klimatarbetet", *Göteborgs-Posten*, 23 juni.
- Andreasson, Kia, Büser, Johan & Fagerlund, Jöran, 2013. "Därför vill vi att göteborgarna ska äta ekologiskt", *Göteborgs-Posten*, 18 november.
- Branson, Chris, Duffy, Bobby, Perry, Chris & Wellings, Dan, 2012. *Acceptable behaviour: Public opinion on behaviour change policy*. London: Ipsos MORI.
- Carter, Neil & Ockwell, David, 2007. *New Labour, new environment? An analysis of the Labour government's policy on climate change and biodiversity loss*.
- Centerpartiet i Mölndal, 2010. *Valfolder – Val 2010*.
- Centerpartiet i Mölndal, 2014. *Valfolder 2014*.
- Costello, Rory & Thomson, Robert, 2008. "Election pledges and their enactment in coalition governments: A comparative analysis of Ireland", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 18(3), s. 239–256.
- Darvik, Axel, 2014. "Marknadslösningar krävs för att nå miljömålen", *Göteborgs-Posten*, 8 augusti.
- Esaiasson, Peter & Håkansson, Nicklas, 2002. *Besked ikväll! Valprogrammen i svensk radio och TV*. Värnamo: Stiftelsen Etermedierna i Sverige.
- Esaiasson, Peter, Gilljam, Mikael & Persson, Mikael, 2012. "Which decision-making arrangements generate the strongest legitimacy beliefs? Evidence from a randomised field experiment", *European Journal of Political Research* 51(6), s. 785–808.
- Franklin, Mark N, Soroka, Stuart & Wlezien, Christopher, 2014. "Elections", i Bovens, Mark, Goodin, Robert E. & Schillemans, Thomas (red.), *The Oxford Handbook of Public Accountability*. New York: Oxford University Press.
- Frederick, Shane, Loewenstein, George & O'Donoghue, Ted, 2002. "Time discounting and time preference: A critical review", *Journal of Economic Literature* 40, s. 351–401.
- Gilljam, Mikael & Hermansson, Jörgen, 2003. "Demokratins ideal möter verkligheten", i Gilljam, Mikael & Hermansson, Jörgen (red.), *Demokratins Mekanismer*. Malmö: Liber.
- Göteborgs Stad, 2011. *Förslag till budget 2012 och flerårsplaner 2013–2014 för Göteborgs Stad*.
- Göteborgs Stad, 2012. *Förslag till budget 2013 och flerårsplaner 2014–2015 för Göteborgs Stad*.
- Göteborgs Stad, 2013a. *Förslag till budget 2014 och flerårsplaner 2015–2016 för Göteborgs Stad*.
- Göteborgs Stad, 2013b. *Protokoll från kommunfullmäktiges sammanträde den 17 juni 2013*.

- Göteborgs Stad, 2014. *Klimatstrategiskt program för Göteborg*.
- Göteborgsregionens kommunalförbund, 2010. *A2020: Avfallsplan för göteborgsregionen*.
- Healy, Andrew & Malhotra, Neil, 2013. "Retrospective voting reconsidered", *Annual Review of Political Science* 16(1), s. 285–306.
- Henriksson, Karin, 2013. "Sopor – en het potatis", *Mölnads-Posten*, 10 oktober, s. 2.
- Hood, Christopher, 2002. "The risk game and the blame game", *Government and opposition* 37(1), s. 15–37.
- Hood, Christopher, 2007. "What happens when transparency meets blame-avoidance?", *Public Management Review* 9, s. 191–210.
- Howlett, Michael, 2012. "The lessons of failure: learning and blame avoidance in public policy-making", *International Political Science Review* 33, s. 539–55.
- Ivarsson, Annelie, 2014. "Billigare för villaägare som sorterar", *Mölnads-Posten*, 3 april, s. 4.
- Karlsson, Sigvard, 2013. "Dålig lösning för miljön", *Mölnads-Posten*, 17 oktober, s. 2.
- Knapasjö, Lena, 2013. "Sopphanteringsystemet fungerar perfekt", *Mölnads-Posten*, 31 oktober, s. 2.
- Kristdemokraterna i Mölndal, 2010. *Kommunpolitiskt program 2010–2014*.
- Kristdemokraterna i Mölndal, 2014. *Valfrågor i Mölndal 2014*.
- Kumlin, Staffan, 2003. "Finns det någon ansvarig?", s. 83–103 i Gilljam, Mikael & Hermansson, Jörgen (red.), *Demokratis Mekanismer*. Malmö: Liber.
- Liberalerna i Mölndal, 2010. *Handlingsprogram 2011–2014: En kommun för alla*.
- Liberalerna i Mölndal, 2014. *Handlingsprogram 2015–2018: Liberalerna – med hjärta och hjärna i politiken*.
- Lindholm, Amanda, 2016. "Bucht svänger om köttkonsumtion", *Sveriges Radio* 23 februari. Hämtad från <https://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=83&artikel=6375264>.
- Manin, Bernard, 1997. *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Manin, Bernard, Przeworski, Adam & Stokes, Susan C., 1999. "Elections and representation" i Przeworski, Adam, Stokes, Susan C. & Manin, Bernard (red.), *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansbridge, Jane, 2003. "Rethinking representation", *American Political Science Review* 97(4), s. 515–528.
- Mayhew, David R., 1974. *Congress: The electoral connection*. New Haven: Yale University Press.
- Miljöpartiet de gröna i Göteborg, 2010. *Valmanifest för ett grönt, mänskligt och modernt Göteborg*.
- Miljöpartiet de gröna i Göteborg, 2013a, 18 november. "Göteborgs Stad serverar 19 miljoner måltider årligen. Ekologisk kött & en vegetarisk dag i veckan gör stor miljönytta" [Facebookstatus]. Hämtad från <https://www.facebook.com/mpgoteborg/posts/242654862563699>.
- Miljöpartiet de gröna i Göteborg, 2013b, 18 november. "Göteborgs Stad serverar 19 miljoner måltider årligen. Ekologisk kött & en vegetarisk dag i veckan gör stor miljönytta" [Twitterpost]. Hämtad från <https://twitter.com/mpgoteborg/status/402403642122051585>.

- Miljöpartiet de gröna i Göteborg, 2014. *Valmanifest. Miljöpartiet de gröna i Göteborg*.
- Miljöpartiet de gröna i Västra Götaland, 2010. *Valprogram 2010–2014 för Västra Götalandsregionen*.
- Moderaterna i Mölndal, 2010. *För ett bättre Mölndal: Vår politik och våra kandidater*.
- Moderaterna i Mölndal, 2014a. "Mölndal ett steg närmare fastighetsnära insamling av avfall" [WWW Dokument]. Hämtad från <http://www.moderat.se/rapport/molndal-ett-steg-narmare-fastighetsnara-insamling-av-avfall>.
- Moderaterna i Mölndal, 2014b. *Valbroschyr 2014 – Vår politik för Mölndal*.
- Moderaterna i Mölndal, 2014c, 26 mars. "KF fattade precis beslut om att införa fastighetsnära insamling av avfall med flerkärlsfack. Klokt och miljömedvetet! #molndalpol" [Twitterpost]. Hämtad från https://twitter.com/m_molndal/status/448878413777223680.
- Moderaterna i Mölndal, 2014d, 6 september. "Vi vill att fler attraktiva bostäder för alla åldrar skall byggas. Minskad klimatpåverkan genom lägre utsläpp per invånare. Ökad service med fastighetsnära insamling av avfall. Nya Moderaternas politik ser till att Mölndal växer och bostäderna blir fler!", <http://www.moderat.se/molndal/boende-och-miljo> [Facebook post]. Hämtad från <https://www.facebook.com/moderaternamolndal/photos/a.125698340950630.1073741826.125396154314182/301944733325989/?type=3>.
- Mölndals stad, 2007. *Renhållningsordning – avfallsplan för Mölndals stad*.
- Mölndals stad, 2014. "§ 35 renhållningstaxa för fastighetsnära insamling med flerfackskärl", s. 14–20 i *Sammanträdesprotokoll för kommunfullmäktige 2014-03-26*.
- Mölndals stad, 2017a. "Enbostadshus" [WWW Dokument]. Hämtad från <http://www.molndal.se/startside/bygga-bo-och-miljo/avfall-och-atervinning/avgift-regler-och-abonnemang/enbostadshus.html>.
- Mölndals stad, 2017b. "Partier och mandat" [WWW Dokument]. Hämtad från <http://www.molndal.se/startside/kommun-och-politik/organisation/partier-och-mandat.html>.
- Naturvårdsverket, 2016. "Sveriges miljömål – etappmålen" [WWW Dokument]. Hämtad från <https://www.naturvardsverket.se/Miljoarbete-i-samhallet/Sveriges-miljomal/Etappmal/>.
- Naurin, Elin, 2003. "Mandatmodellen", s. 54–65 i Gilljam, Mikael & Hermansson, Jörgen (red.), *Demokratins Mekanismer*. Malmö: Liber.
- Naurin, Elin, 2014. "Is a promise a promise? Election pledge fulfilment in comparative perspective using Sweden as an example", *West European Politics* 37(5), s. 1046–1064.
- Nordhaus, William D., 1975. "The political business cycle", *The review of economic studies* 42.2, s. 169–190.
- Oberoende miljöstrateg, 2013. "En högaktuell sopsystemsvars", *Mölndals-Posten*, 17 oktober, s. 2.
- Oberoende miljöstrateg, 2014. "Insamling som saknar lagligt stöd", *Mölndals-Posten*, 20 mars, s. 14.
- Page, Benjamin I. & Shapiro, Robert Y., 1992. *The Rational Public. Fifty years of trends in Americans' policy preferences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pitkin, Hanna F., 1967. *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.

- Powell, Bingham George & Whitten, Guy, 1993. "A Cross-National Account of Economic Voting: Taking Account of the Political Context", *American Journal of Political Science*, 37, s. 391-414.
- Ransgård, Jonas, Odenjung, Helene, Lega, David & Nordin, Rickard, 2014. "Med Alliansen kan Göteborg få en nystart", *Göteborgs-Posten*, 12 september. Hämtad från <https://www.gp.se/med-alliansen-kan-g%C3%B6teborg-f%C3%A5-en-ny-start-1.234314>.
- Royed, Terry J., 1996. "Testing the mandate model in Britain and the United States: Evidence from the Reagan and Thatcher eras", *British Journal of Political Science* 26, s. 45-80.
- Runciman, David, 2014. *Politics: Ideas in Profile*. London: Profile Books.
- Sjöstrand, Malin, Lindvert, Moa & Silfver, Lotta, 2016. *Uppföljning av miljöprogrammets handlingsplan 2015*.
- Socialdemokraterna i Göteborg, 2010. *Vallöften för Göteborg 2010*.
- Stokes, Susan C., 1999. *Mandate and Democracy: Neoliberalism by Surprise in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Streeck, Wolfgang, 2014. *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London: Verso.
- Svendsen, Andreas, 2014. "Vi vill ta större miljöansvar", *Mölnads-Posten*, 3 april, s. 17.
- Thomson, Robert m.fl., 2017. "The Fulfillment of Parties' Election Pledges: A Comparative Study on the Impact of Power Sharing", *American Journal of Political Science* 61(3), s. 527-42.
- Thompson, Janna, 2009. *Intergenerational justice: rights and responsibilities in an intergenerational polity*. New York: Routledge.
- Urbinati, Nadia & Warren, Mark E., 2008. "The concept of representation in contemporary democratic theory", *Annual Review of Political Science* 11, s. 387-412.
- Vänsterpartiet Göteborg, 2010. *Kommunalpolitiskt handlingsprogram 2010-2014*.
- Vänsterpartiet Göteborg, 2014. *Vänsterpartiet Göteborgs Kommunalpolitiska program 2015-2018*.
- Weaver, R. Kent, 1986. "The politics of blame avoidance", *Journal of Public Policy* 6, s. 371-98.
- Östberg, Thomas, 2012. "1 000 hushåll får prova hemsortering", *Mölnads-Posten*, 12 september, s. 4-5.
- Östberg, Thomas, 2013. "Soptaxan kan höjas med 70 procent", *Mölnads-Posten*, 26 september, s. 6.
- Östberg, Thomas, 2013. "Sopsortering med förhinder på Ringdansen", *Mölnads-Posten*, 3 oktober, s. 8.

Pakt med djävulen?

Samarbete och motstånd i Hitlers skugga

Mats Bergquist

Inledning: Hitlers allianssystem

Mindre stater valmöjligheter när det gäller förhållandet till en stormaktsgranne brukar i litteraturen om internationell politik anges vara i grunden tre. Man kan följa vad som brukar kallas en ”triumfvagnspolitik”, vilket, enligt den amerikanske historikern Paul W Schroeder, historiskt är den vanligaste linjen, och innebär att man genom en nära relation till stormakten söker vinna säkerhet. Ett annat förhållningssätt är att genom samverkan med andra stater i liknande predikament, och/eller med en annan stormakt, söka balansera grannen. Ett tredje innebär att en mindre stat förklarar sig neutral eller alliansfri, och därmed vill säga att om stormaktsgrannen lämnar denna i fred kommer inga anfallsföretag mot stormakten att utgå från den alliansfria statens territorium. Distinktionen mellan en sådan strategi och en triumfvagnslinje kan ibland svår att upprätthålla.

Mot slutet av 1930-talet drogs av olika skäl flera stater i Centraleuropa och på Balkan alltmera in i den tyska maktsfären och blev frivilligt eller av tvång på Hitlers triumfvagn. Motiven var olika. Ungern var fixerat vid 1920 års fred i Trianon som berövat landet över två tredjedelar av dess territorium och lett till att miljoner ungrare hamnat utanför dess gränser, i Rumänien, Tjeckoslovakien och Jugoslavien. Detta kändes särskilt svårsmält som nationalitetsprincipen skulle vara vägledande för frederna efter första världskriget. Hur skulle man kunna revidera den i ungrarnas ögon orättvisa freden? En partiell justering skedde efter Münchenöverenskommelsen 1938 i och med den s.k. första Wienöverenskommelsen, framförhandlad av Tyskland och Italien, varigenom man fick tillbaka en del av Slovakien, då en del av Tjeckoslovakien men före 1918 av Ungern. I den andra Wienöverenskommelsen 1940 återfick Ungern den norra delen av Transsylvanien.

Rumänien, som kraftigt gynnats av Versaillesfreden, hade emellertid som ett resultat av 1939 års Molotov-Ribbentroppakt 1940 fått avstå mycket av sitt nyvunna territorium i Bessarabien och Bukovina till Moskva. I Wien 1940 fick man således vidare avstå territorium till Ungern. I varje fall ville man söka få

tillbaka vad man förlorat till Sovjet. Bulgarien gjorde anspråk på både grekiska och sydslaviska områden (Makedonien) som delvis vunnits i det första Balkan-kriget 1912-1913 men förlorats i det andra 1913. I Slovakien, som under epoken Österrike-Ungern var en del av det senare landet, fanns under mellankrigstiden strävanden efter utökad autonomi inom republiken Tjeckoslovakien. Efter Münchenuppgårelsen 1938 och den tyska ockupationen av Böhmen och Mähren i mars 1939, gjordes Slovakien till en självständig stat. Även Kroatien blev, sedan tyskarna tillsammans med Italien i april 1941 ockuperat resten av Jugoslavien (som man dock aldrig helt lyckades pacificera), en nominellt självständig stat under den beryktade och våldsamma Ustasjarörelsen.

Sedan andra världskriget brutit ut och våren och sommaren 1940 helt förändrat Europas karta absorberade den tyska maktsfären således flera stater, medan ytterligare andra länder ockuperades av axelmakterna. Danmark besattes utan strid 9 april 1940 men behöll i princip sin självständighet. Finland sökte efter marsfreden 1940 ryggestöd mot sovjetisk press hos Sverige och framför allt från sensommaren samma år hos Tyskland; man ville naturligtvis återfå de områden man förlorat i Vinterkriget.

Spanien borde, mot bakgrund av den avgörande hjälp Franco under inbördeskriget 1936-1939 fått av Tyskland och Italien, ha blivit en naturlig del av axelmakternas krets. Men den spanske diktatorn lyckades, främst genom att hänvisa till följderna av det nyligen avslutade kriget, hålla viss distans till de större fascistregimerna. Francos långtgående territoriella krav i Nordafrika på Frankrikes bekostnad skapade också problem i både Paris och Berlin. Han behöll också som den siste fascistledaren i Europa makten ända till sin död 1975.

Eftersom bilden av andra världskriget på axelsidan helt dominerats av Tyskland och Japan (och kanske fram till 1943 Italien), har man tenderat att glömma bort att också Tyskland (och i begränsad mån Japan), skapade ett eget allianssystem. Redan 1936 tillkom den s.k. Antikominternpakten mellan Tyskland och Japan, till vilken Italien året därpå anslöt sig. Med åren skulle denna pakt, som således riktade sig mot bolsjevismen, komma att undertecknas av ytterligare tio stater, varav fem jämte de ursprungliga grundarna 1940 skulle ingå den s.k. tremaktpakten som omfattade de axelmakter som förväntades militärt skulle komma att slåss på tyskarnas sida.

De tio stater som fram till 1941 skrev på Antikominternpakten var Jugoslavien (vilken stat dock de facto upphörde i och med den tyska och italienska inmarschen i april 1941), Ungern, Rumänien, Bulgarien, Slovakien, Kroatien, Danmark, Finland, Spanien, den japanska lydregimen Manchukuo och den japanskvänliga kinesiska regimen i Nanking. Av dem skulle Ungern, Rumänien, Slovakien och Kroatien sända trupper till östfronten, medan Bulgarien, som vägrade förklara krig mot Sovjet, endast deltog i regionala strider på Balkan. Det fascistiska Spanien, som inte ingick i tremaktpakten, sände ändå en rätt

stor (40.000) frivillig kontingent till östfronten. Finland, som visserligen skrivit på antikominternpakten, var inte formellt allierat med Tyskland utan såg sig under fortsättningskriget 1941-1944 som ur folkrättslig synvinkel en självständig "medkrigförande" (co-belligerent)

En signatur som saknades på anti-Kominternpakten var Philippe Pétains. Efter vapenstilleståndet i juni 1940 ockuperade tyskarna norra och västra Frankrike medan resten med huvudstad i Vichy, nominellt var fritt. Pétain hade uppenbarligen hoppats att stilleståndet skulle följas av ett fredsfördrag och slut på den partiella tyska ockupationen. Härefter hade Vichyregimen trott att det nya auktoritärt styrda Frankrike skulle inordnas i axelmakternas nyordning. Men när pakten i november 1941 hade femårsjubileum inbjöds alltså inte regeringen i Vichy. Tyskarna ville uppenbarligen inte erkänna denna besegrade stat som en helt suverän, vilket alltså var fallet med Danmark, som inte behandlades som fiendeland. I november 1942 ockuperade Hitler också resten av Frankrike men upprätthöll ändå fiktionen av fransk självständighet med Pétain som statschef.

Men hur kom det sig att de uppräknade staterna kom att satsa på Hitlers Tyskland (och Japan) eller – som Danmark – tvingas in i dess maktsfär, hur hanterades de besvärliga relationerna med deras brutala och nyckfulla allierade och vad hände med regimerna när man slapp ur Hitlers garn? Vägen in i samarbetet med Hitler-Tyskland ter sig ganska olika i de skilda staterna, liksom både själva det krigstida samarbetet och vägen ut.

Eftervärldens dom mot de ledande samarbetsmännen i respektive statsledningar har generellt sett varit hård. Några av de styrande mötte under de nya regimerna efter kriget döden i galgen (Rumäniens Ion Antonescu och Slovakien Jozef Tiso), andra dömdes till långa fängelsestraff (Philippe Pétain, trots hög ålder), åter andra (Kroatien Ante Pavelic) lyckades fly (till Argentina) eller tilläts gå fria (Ungerns Nicholas von Horthy, som avsatts av tyskarna hösten 1944). På senare år har tendenser till en ny syn på kollaboratörerna – ordet användes oftast just i detta särskilda historiska sammanhang – med början i exilkretsar, ibland visat sig. Är det, trots allt, under vissa omständigheter försvarligt att ingå en pakt med djävulen? Och är det alltid fråga om en sådan pakt där man alltså söker uppnå sina överordnade säkerhetspolitiska mål genom att tillmötesgå den starkare makten på andra, kanske som sekundära uppfattade, områden? I vilken grad var samarbetet med Tyskland (och Japan) ett frivilligt val, hade man kunnat välja en annan väg eller satt man fast i en geopolitisk och geoekonomisk kniptång?

De resta frågorna har inte bara historiskt intresse. De tangerar också den aktuella frågan om demokratiska partiers eventuella samarbete med extremhögern. Här föreligger dock, oavsett de högerradikala partiernas ideologi, en grundläggande skillnad mot den i denna uppsats behandlade problematiken. De länder som av olika skäl valde att samarbeta med Tyskland var ju alltid i

underläge, politiskt, militärt och ekonomiskt. De konservativa partier som i olika länder under 1930-talet och nu åter idag samarbetat eller funderar på att samarbeta med extrema högerkrafter var ofta den dominerande parten på den inrikespolitiska scenen, men valde likafullt eller överväger att välja samarbete längre högerut.

Av de länder som frivilligt eller under tvång tillträtt Hitlers politiska och militära allianssystem var endast två, Danmark och Finland, demokratier medan Ungern, Rumänien (från 1940 en militärdiktatur) och Bulgarien var auktoritära kvasidemokratier, Spanien och Kroatien tydligt fascistiska diktaturer och Slovakien slutligen en närmast klerikalfascistisk regim. I det följande skall vi, med utgångspunkt från de sinsemellan mycket olika fallen Danmark och Slovakien, söka analysera hur dessa båda länder gled (Slovakien) eller tvingades in (Danmark) i den tyska nyordningen, hur man hanterade förhållandet till Berlin, och hur samarbetet slutligen ändade. Hur kunde man balansera de statsrättsliga och moraliska kraven på självständighet samtidigt som man i praktiken var utlämnad till tyskt godtycke och maktutövning? Dessa exempel har också valts för att de båda berör två små stater, med en påtagligt svag förhandlingsposition gentemot stormakten Tyskland. Det bör understrykas att sinsemellan var dessa båda stater mycket tydliga kontraster och till karaktären och när det gäller politisk utveckling mycket olika. Deras situation jämförbar endast i den meningen att dessa två småstater var en del av den tyska maktsfären.

Vägen in och förhållandet till Berlin

De dominerande politiska ledarna under det andra världskriget i de aktuella länderna är båda tämligen okända utanför den egna nationen. Erik Scavenius (1877-1962), ursprungligen diplomat med anknytning till partiet Radikale Venstre med en närmast pacifistisk tradition, var dansk utrikesminister under båda världskrigen och dessutom statsminister 1942-1943 (formellt till 1945) och den intellektuella motorn bakom den s.k. förhandlingspolitiken. Han representerade en liten demokratisk stat, i vilken överenskommelser med tyskarna också måste finna något slags politisk accept i övriga partier. Nationalistledaren och presidenten i Slovakien, Jozef Tiso (1887-1947), hade ett visst inrikespolitiskt svängrum men behövde samtidigt kontrollera de mera uttalat nazist-anstrukna krafterna i landet. Som utövande katolsk präst hade han också ett annat problem, nämligen Vatikanen.

Danmark hade redan under det första världskriget, då man liksom Norge och Sverige sökte upprätthålla sin neutralitet, ett ömtåligt förhållande till sin södra stormaktsgranne. Minnet av det förkrossande nederlaget 1864 då en fjärdedel av landet, Slesvig och Holstein, annekterades av Preussen levde kvar. Samtidigt var Danmark, liksom Sverige, beroende av handeln med särskilt

Storbritannien. Situationen var politiskt känslig och hanterades främst av den unge utrikesministern i minoritetsregeringen Zahle, Erik Scavenius, som alltså representerade Det Radikale Venstre, ett utbrytarparti ur det stora bondepartiet Venstre. Scavenius var från början karriärdiplomat och hade bara ett knappt decennium i yrket när han till sin egen och andras förvåning vid 32 års ålder blivit utnämnd till utrikesminister 1909. Denna gång skulle hans tid i regeringen bli kort, ett drygt halvår. Men när Carl Theodor Zahle 1913 bildade ny regering återkom Scavenius på posten. Denna gång skulle han stanna till 1920 och hantera inte bara förhållandet till Berlin utan, förutom avyttrandet av de danska öarna i Västindien till USA, också revisionen av 1864 års fred som medförde att norra Slesvig, huvudsakligen bebott av dansktalande, återgick till Danmark.

Johannes Hellner, svensk utrikesminister i Nils Edéns regering 1917–1920, betecknar i sina memoarer Erik Scavenius som en av de mest kallt och logiskt resonerande personer han mött. Dessa egenskaper skulle Scavenius få än mera nytta av längre fram. Under mellankrigstiden var han bl.a. sändebud i Stockholm och ett slag – samtidigt! – folketingsledamot för Radikale Venstre. Efter den tyska ockupationen den 9 april 1940 rekonstruerades regeringen i juli under socialdemokraten Thorvald Stauning som en ministär med de fyra större partierna, socialdemokraterna, Venstre, De Konservative och Radikale Venstre. Scavenius återinträdde i rollen som utrikesminister. Det sista året Danmark hade en egen fungerande regering, till utgången av augusti 1943, var han också – motvilligt – statsminister. Även om hans regering formellt satt kvar till befrielsen – kung Christian X vägrade den avsked – verkade den inte efter 29 augusti 1943. Ansvaret togs över av de högsta tjänstemännen i varje ministerium, men den danska administrationens rörelsefrihet begränsades påtagligt.

Under åren 1940–1942 leddes regeringen således först av Thorvald Stauning och efter hans bortgång 1942 av hans efterträdare som partiledare Vilhelm Buhl. Men det blev Scavenius som förde förhandlingarna med Tyskland. Eftersom inga strider ägt rum i samband med ockupationen den 9 april behandlades Danmark inte som fiendeland. Kontakterna med ockupationsmakten och det tyska sändebudet i Köpenhamn gick främst genom utrikesministeriet. Det var givetvis också bekvämt för regeringen och folketinget att utrikesministern fick ta de inledande stötarna. Här fanns ingen formell skillnad mot situationen i det icke-ockuperade Sverige där utrikesminister Günther var den som Tyskland först vände sig till.

Målet för regeringens politik var att inom ramen för ockupationen maximera Danmarks självständighet. Scavenius hade inga starka förhandlingskort, men två förhållanden var regeringen till nytta. Dels ville Berlin gärna se Danmark som en modell för samarbete, ytterst med tysk kontroll över säkerhetspolitiken, men i övrigt framför allt präglad av lugn och stabilitet. Sannolikt spelade Hitlers rasidéer också en roll i synen på Danmark. Detta land stod dessutom för

15 procent av den tyska livsmedelsförsörjningen. Den danska industrin kom i stor utsträckning att rikta sin export mot Tyskland. I många centrala frågor måste Scavenius tillmötesgå tyska krav, men i andra lyckades han motstå dem.

Erik Scavenius ville givetvis inte ensam bära ansvaret för relationen till Tyskland, även om tyskarna alltså föredrog att kanalisera de viktigaste bilaterala ärendena via hans ministerium. Till stöd för regeringen upprättades ett informellt råd, det s.k. niomannautskottet, vari ingick medlemmar från de fem största, demokratiska partierna (regeringspartierna plus Retsförbundet). Detta kunde fungera som en informell förbindelselänk med folketinget. Där kunde Scavenius förankra regeringens beslut, men det formella ansvaret förblev ministärens. Dess största problem skulle, förutom hanterandet av tyska krav, bli dess legitimitet. Under de första åren av ockupationen var detta kanske inte ett avgörande problem, även om sändebudet i Washington ifrågasatte regeringens självständighet. De flesta danskar var sannolikt eniga med den politiska ledningen om att militärt motstånd den 9 april var lönlöst. Förtroendet för regeringen skulle inte påverkas av att åtskilliga kommunister, inklusive ett par folketingsmedlemmar, efter operation Barbarossa fängslades och att detta attesterades genom en retroaktiv lag hösten 1941, varigenom partiet förbjöds (I Sverige, där detta krav drevs av högern, förkastades tanken; i så fall borde även nazistpartierna förbjudas, menade andra). När man i mars 1943 anordnade folketingsval gav detta de etablerade partierna ett starkt stöd med tillsammans 140 av de 148 mandat. Ett utbrett missnöje med förhandlingspolitiken hade rimligen lett till proteströster och/eller lägre valdeltagande.

En tidig och för regeringen besvärande utmaning mot dess legitimitet emanerade från det danska sändebudet i Washington, Henrik Kaufmann, som icke godkände den officiella suveränitets- och neutralitetsdoktrinen. Han sade sig representera kungen och den danska nationen. Genom att han hade tillgång till danska statsmedel i amerikanska banker och de facto accepterades av de amerikanska myndigheterna kunde han fortsätta sin verksamhet. Köpenhamn bröt under ockupationens första år inte helt med honom. Kaufmanns försök att locka med sig andra danska sändebud utomlands lyckades däremot dåligt. Problemet med Washingtonministern ställdes på sin spets när Kaufmann på eget bevåg i april 1941 på Danmarks vägnar slöt ett avtal med USA om upplåtande av militära baser på Grönland. Detta ledde naturligen till att han avskedades. Utrikesministeriet hävdade att inte ens en regering i en helt annan situation skulle ha funderat på att gå med på detta. Den uppfattade sändebudets tilltag som ett försök att ändra Danmarks neutralitetspolitik. Kaufmann å sin sida drev tesen att även neutralitet medförde ett ansvar för Tysklands grymheter. Han skulle sedermera komma att spela en roll när Danmark, trots samarbetspolitiken, erkändes som allierad och kom med i FN. Henrik Kaufmann ingick en period omedelbart efter befrielsen i regeringen. Hans agerande godkändes på så sätt ex post.

Ganska snart efter folketingsvalet 1943 minskade inte minst genom stora strejker och oroligheter sommaren 1943 regeringens legitimitet medan motståndsrörelsens steg. Motståndet mot ockupationen visade sig i förstone främst genom underrättelseuppgifter till de allierade men skulle från sommaren 1943 manifesteras i generalstrejk och begynnande sabotageaktioner. Detta ledde till tyska krav på undantagstillstånd, pressensur och införande av dödsstraff för sabotage, vilka krav alltså förkastades av regeringen. I september 1943 bildades det tvärpolitiska Frihetsrådet som organ för motståndsrörelsen och kontakt med de allierade. I detta råd skulle kommunisterna komma att spela en viktig roll. Dansk politik, som under de första dryga tre åren av ockupationen kunde ses som en förhandling mellan den lagliga regeringen och ockupationsmakten, förvandlades till en trepartsrelation där också Frihetsrådet som ett slags inre exilregering spelade en roll.

Den utrikespolitiska situationen förändrades långsamt efter den tyska kapitulationen vid Stalingrad i februari 1943, slaget vid Kursk i juli 1943 och Italiens avhopp från axelmakterna i augusti samma år. I denna veva sade den svenska regeringen upp den s.k. transiteringsöverenskommelsen från 1940 varigenom permittenttrafiken genom Sverige till och från Norge upphörde. Denna utveckling medförde minskad tolerans från tysk sida och kulminerade således i slutet av augusti med krav från ockupationsmakten på långtgående åtgärder. Detta kunde regeringen således inte acceptera, varpå den begärde avsked och upphörde att fungera. Ett godkännande av de tyska kraven hade varit katastrofal för regeringens legitimitet.

Förhandlingspolitiken fungerade således förhållandevis väl under åren fram till sommaren 1943. Men därefter ökade alltså tyskarnas krav på den lokala regeringen i Danmark. Detta innefattade också krav på åtgärder mot de danska judarna som dittills inte berörts. Den tyska s.k. riksbefullmäktige i Danmark, först karriärdiplomaten Cecil von Renthe-Fink, sedan SS-mannen Werner Best, som löd under utrikesministeriet i Berlin, var oroliga för att åtgärder mot judarna skulle leda till ytterligare oroligheter. De danska myndigheterna kunde komma att stå inför valet mellan att se tyskarna fängsla den danska judenheten eller att själva göra detta. Valet mellan dessa lösningar var naturligtvis omöjligt. Därför kunde Werner Best sannolikt se mellan fingrarna när 7.000 danska judar under några dagar i oktober flydde till Sverige. Han kunde sedan gement mot Berlin hävda att Danmark rensats från judar. Att den civila tyska ledningen i landet inte alltid var överens med kommandören för ockupationstrupperna, som drev på för en mera strikt tysk kontroll, bidrog säkert också till att det helt övervägande delen av de danska judarna kunde räddas. Bakgrunden till att så kunde ske är dock fortfarande föremål för diskussion bland danska historiker.

Det s.k. departementschefsstyret, där efter den 29 augusti 1943 varje ministeriums högste tjänsteman tillsammans med kollegorna fungerade som ett slags de facto-regering, fortsatte förhandlingspolitiken till befrielsen. Men

rörelsefriheten inskränktes. I september 1944 upplöstes den danska poliskåren och flera tusen poliser sändes till koncentrationsläger söder om gränsen. Motståndsrörelsen, som samverkade nära med brittiska SOE, intensifierade sin verksamhet med ökat antal sabotageaktioner och mord på danska kollaboratörer. Intill maj 1945 mördades ca 400 sådana s.k. stikkere.

Jozef Tiso var således från början präst i det mycket katolska och i jämförelse med de tjeckiska delarna av republiken fattigare bondelandet Slovakien. Det enda Scavenius och Tiso hade gemensamt var att de före kriget verkat som parlamentariker och ministrar i två små demokratier. Tiso var utbildad på ett ungerskt prästseminarium – Slovakien tillhörde sedan många hundra år den ungerska delen av Dubbelmonarkin – men engagerade sig också tidigt i det dominerande slovakiska folkpartiet. Sedan den tjeckoslovakiska staten utropats 1918 blev Tiso ledamot av landets parlament och var 1927-1929 hälsovårdsminister. Prästämbetet gled alltmera i bakgrunden, även om han blev sin landsortsförsamling trogen. Han övertog också 1938 ledningen av sitt parti, vars strävanden var att inom republikens ram utöka autonomi. Självständighet var inte något man talade om då. Men efter Münchenöverenskommelsen 1938 och den tyska ockupationen av Böhmen och Mähren i mars 1939 ställdes Tiso, då premiärminister i den nyetablerade autonoma regeringen i Bratislava, under ett besök i Berlin samma månad i praktiken inför valet att endera utropa självständighet eller riskera att Slovakien åter blev en del av Ungern. Eftersom Hitler redan 1938 tvingat Tjeckoslovakien att avstå en del territorium till den södra grannen uppfattade troligen Tiso, som också länge levt under ungerskt styre, detta hot som reellt. Helt plötsligt var han vorden president i en ny stat, under tyskt beskydd. Detta beskydd formaliserades i en traktat mellan de båda staterna.

I det styrande partiet fanns många nazistsympatisörer som ville driva utvecklingen i tysk riktning. Men liksom i fallen Rumänien, där det fanns en kristligt anstruken fasciströrelse, och Ungern, där det lokala nazistpartiet tog makten först i oktober 1944, då Hitler satt riksföreståndaren Nicholas von Horthy i husarrest, satsade Hitlerregimen i det längsta, säkert ibland motvilligt, på vasaller som kunde förväntas ha större legitimitet än de lokala nazistpartierna.

Josef Tisos svåraste fråga skulle bli en som den danska regeringen till hösten 1943 kunde undvika, nämligen judarnas ställning. Som katolsk präst omfattade Jozef Tiso i Östeuropa vanliga antisemitiska strömningar. Hans regim införde successivt redan från början restriktioner när det gällde tillträdet till utbildning och olika professioner m.m. Hans mera extrema partikamrater ville driva på denna utveckling, men Tiso hoppades kunna lösa denna fråga inom landets gränser och utan att liv gick till spillo. Han riktade sig mot det starka judiska inflytandet i landets ekonomi. Men under tysk press började hans regim 1942 att sända slovakiska judar till Tyskland och till Ukraina. Trots att dessa transporter upphörde samma höst och inte återupptogs förrän efter ett uppror 1944, hade hans regim stigit över en tröskel och gjort Tiso medskyldig till

Förintelsen. Även om han som statschef kunde bevilja undantag, deporterades inalles ca 58.000 judar.

Tisos sista halvår som statschef ägde rum under direkt tysk kontroll. För att kväsa ett Sovjetstött uppror i de östra delarna av landet sensommaren 1944 tvingades presidenten begära tyskt militärt stöd, varefter tyskarna i praktiken alltmera tog över makten. Tiso flydde till Bayern, blev fånge först hos britterna, sedan hos amerikanerna och sändes åter till Tjeckoslovakien för att 1946 ställas inför rätta.

Vägen ut

Erik Scavenius skulle leva många år efter befrielsen. Han avled först 1962. Hans göranden och låtanden undersöktes av den officiella utredning som regeringen tillsatte 1945 och som avslutade sitt arbete först 1953. Något rättsligt efterspel till hans krigstida roll blev det inte. Detta gällde också övriga ministrar som representerade sina partier i de krigstida regeringarna. Däremot fälldes ett par av fackministrarna, som just tillsatts för att underlätta samarbetet med tyskarna, för sin ämbetsutövning. Erik Scavenius levde efter kriget ganska isolerad i en förort till Köpenhamn och publicerade två korta memoarvolym, en (1948) om perioden 1940-1943 och en (1959) om hans utrikesministertid under första världskriget. Ett mycket försiktigt försök till Ehrenrettung gjordes av en ledande dansk historiker, Viggo Sjöqvist, som 1973 gav ut en biografi i två delar om den kontroversielle diplomaten och politikern. Men i dansk historieskrivning framstår nog fortfarande den kylige och otillgänglige Erik Scavenius oftast som en mycket tveksam person, ledande under en period man länge ville glömma.

Historikern Bo Lidegaard, som i två volymer behandlat ockupationen, senast i "Kampen om Danmark 1933-1945 (2003) intar en tydlig distans till Scavenius. Lidegaard, vars historieskrivning inte är oomstridd, redovisar utförligt hur danska historiker behandlat samarbetspolitiken och hur svårt man haft att komma till rätta med denna period i dansk historia. Historieskrivningen har gått i vågrörelser, först om det enade Danmarks kamp mot ockupationen, sedan mera nyanserade beskrivningar om hur samarbetet med Tyskland tog sig ut i praktiken på olika områden till allra senast en tydligt kritisk hållning till det samma. De två frågeställningar som förefaller ha dominerat debatten är dels hur långt man kunde motivera eftergifter till ockupationsmakten, dels vilken roll den danska motståndsrörelsen spelat. Innebar Danmarks agerande någon skada för andra? Och det ständiga tvivlet på om man gjort tillräckligt för att motverka tyskarna. Var med andra ord samarbetspolitiken ett uttryck för feighet eller i själva verket ett försvar för Danmarks demokratiska ordning?

Något tillfredsställande svar på denna fråga finns, skriver Lidegaard, knappast. När man skulle anställa det s.k. "retsopgøret" som den allmänna opinionen krävde, vilka var det som skulle stå till svars? En sådan uppgörelse kunde

tolkas som ett angrepp på demokratin, menar Lidegaard. Det var i själva verket fullt möjligt för den enskilde medborgaren att samtidigt stöda samarbetspolitiken, hata tyskarna och sympatisera med motståndsrörelsen. Samarbetsregeringen hade ju stöd i folketinget, vilket således visade sig i valet i mars 1943. Där valde man alltså den lätta vägen att åtala några fackministrar men lämna de politiska i fred. Inte heller vidtogs några åtgärder mot de ledande tjänstemän som efter den 29 augusti 1943 stod för den danska förvaltningens kontinuitet. Däremot dömdes 13.500 personer till fängelse, över 100 till döden varav 46 verkställdes. Dessa domar riktade sig främst mot kollaboratörernas skara, varav ca 400, som nämndes ovan, mördades av motståndsrörelsen före befrielsen.

Förhandlingspolitiken skiftade över tiden beroende på världskrigets gång. Men regeringen och Erik Scavenius ansåg sig ha ett ansvar för att undvika något värre, nämligen ett tyskt direktstyre. Eftergifterna till Berlin gjordes av tvång, inte av övertygelse. Häri låg en helt avgörande skillnad mot Jozef Tisos slovakiska republik, vars ideologiska fundament hade och fick ett allt mera tydligt släktskap med 1930-talets fascistiska rörelser.

Bö Lidegaards resonemang kring motståndsrörelsens roll är intressant. Han påpekar att, även om det till formerna skiftade karaktär ju närmare det tyska nederlaget man kom, motståndet började på sätt och viss i skydd av samarbetspolitiken. Denna politik och sabotageaktionerna hade ett inbördes samband på så vis att de senare visade vad som kunde hända om tyskarna drev kraven på Scavenius för hårt samtidigt som man kunde hävda att den danska huvudlinjen ändå representerades av regeringspolitiken. Sannolikt bidrog också motståndsrörelsens relativa moderation till att samarbetspolitiken kunde fortsätta även sedan Scavenius regering inte längre utövade sina funktioner. På samma sätt förlänade strejker och sprängdåd legitimitet åt den naturliga önskan som danska politiker hade att efter kriget hamna på den rätta sidan. Till sist, menar Lidegaard, var det dock sabotörerna som sprängde förhandlingspolitiken, inte tyskarna.

Mot slutet av kriget växte motståndsrörelsens politiska ambitioner. Den väntade sig att efter slutet på ockupationen spela en viktig roll i dansk politik, men kom i själva verket att, ironiskt nog, koopteras av de demokratiska partier som stått bakom samarbetspolitiken, också av dem som gått i exil i Storbritannien. Dock segrade motståndsrörelsen i ett centralt hänseende i det att dess grundläggande mål att förvandla den danska neutralitetspolitiska tradition som grundades efter nederlaget 1864 och som Erik Scavenius och hans företrädare och partikamrat P. Munch företrädde, till en allt fastare anknytning till västlägret. Den process började med NATO-an slutningen 1949 och har på senare tid fortsatt med en aktiv uppslutning kring USA i både Afghanistan och Irak.

Josef Tiso skulle alltså ställas inför rätta i sitt hemland som då återfått sitt demokratiska system och sin president, Tomas Masaryks efterträdare Eduard Benes. Kanske hade han som katolsk präst permanent kunnat ta sin tillflykt till

ett kloster som han efter flykten först tillfälligt gjorde. Men rimligen hade det varit svårt för en abbot att under press vägra utlämna honom. Det fanns kanske en del skäl att hoppas att hans rättegång skulle bli rimligt rättvis. Till saken hör dock att kommunistpartiet också i den demokratiska republiken hade ett mycket starkt stöd och i det sista fria valet 1946 fick nära 40 procent av rösterna. De hade redan infiltrerat statsapparaten och rättsväsendet. Josef Tisos politiska bana, de facto-medverkan i Förintelsen och rättsapparatus sätt att fungera predestinerade honom till en mycket sträng dom. Intressant nog hade regimen låtit några andra medarbetare, som inte hunnit fly till Argentina eller Spanien, undslippa dödsstraff, varför Tiso nog hoppades att också han skulle få behålla livet.

Domstolen dömde Jozef Tiso till döden, men denne hoppades att presidenten, som hade benådningsrätt, skulle utnyttja denna. Men Benes, som rimligen måste ha känt Tiso ganska väl från mellankrigstidens Tjeckoslovakien, valde 1947 att låta domen i verkställighet, därtill säkert uppmanad av sina kommunistiska ministrar. Benes hade redan under kriget sagt att Tiso borde hängas.

För några år sedan (2013) utkom i USA en biografi om Tiso av den amerikanske historikern James Mace Ward. I denna redovisas också de försök till upprättelse som särskilt slovakiska exilkretsar inledde redan under kommuniststyret i Tjeckoslovakien och som fortsatt sedan Slovakien nu sedan 1993 åter är en separat stat. Tisos stat omnämns nu ofta som den andra slovakiska republiken (den första är då det efter Münchenöverenskommelsen autonoma Slovakien), vilket särskilt i början av den nya statens existens på 1990-talet i vissa kretsar kunde användas för att ytterligare rättfärdiga separationen från Tjeckien. Ännu så länge finns såvitt bekant inga statyer av Jozef Tiso i Slovakien men på hans dödsdag samlas en del sentida anhängare vid hans grav i hembyn, där han också verkade som själasörjare; där lär nu finnas en plakett till hans minne.

Realpolitik och ideologi

Erik Scavenius släkting och avlägsne företrädare som statsminister, Jacob Estrup (1875-1894) hävdade att Danmark inte efter nederlaget 1864 kunde riskera att komma i krig med Preussen/Tyskland. Det skulle kunna bli landets allra sista strid. Därför måste man i en eventuell konflikt komma med på Tysklands sida. Detta mycket tydliga uttryck för en triumfvagnspolitik lockade inte Scavenius. Hans tänkande utgick också från Tysklands läge vid Danmarks södra gräns. Men någon annan politik än en strikt neutralitet kunde enligt honom inte komma ifråga. När han 1914 åtföljde Christian X på statsbesök i England tolkade han under ett samtal med sin brittiske kollega Sir Edward Grey denne så att Storbritannien vid en eventuell konflikt med Tyskland knappast skulle söka forcera sunden på väg in i Östersjön. Samma budskap lämnade marinministern Churchill i februari 1940 i ett samtal med nordiska korrespondenter. Danmark låg så nära Tyskland, hävdade Churchill, att det skulle bli omöjligt att bistå

detta land. Norge och Sverige hade däremot en vallgrav över vilken man kunde slänga tigern något att äta! Någon Plan B för Danmarks del fanns helt enkelt inte till hands.

I Scavenius optik var Danmarks strategiska situation 1940 i princip inte annorlunda än 1914, dock att efter den 9 april var det inte den tyska flottan som bevakade inloppet till Östersjön utan markförband och flyg som var stationerade på danskt territorium. Den danska regeringen beslöt redan före ockupationen att på eget bevåg att minera Stora Bält hellre än att avvakta ett tyskt önskemål. Detta mötte inga protester i London.

Även om den strategiska utgångspunkten tedde sig likartad var det givetvis en väsentlig skillnad mellan situationerna under de båda världskrigen. Under det första fanns alltid en risk att tyska trupper skulle kunna gå över gränsen om Berlin fruktade att britterna hade planer på att involvera danskt territorium. Men i stort sett var Tyskland angeläget om att respektera Danmarks neutralitet. Nu 1940 hade den danska regeringen att mot den tyske "riksbefullmäktige", utsänd av utrikesministeriet i Berlin, och mot befälhavaren för de tyska förbanden i landet hävda sin självständighet mot de tyska krav som hela tiden återkom. Dessa berörde allt från misshagliga ministrar, önskemål om nazistiska statsråd, en fientlig allmänhet, alltför milda domstolar, bruket av landets transportsystem, utlämnande av dansk militär materiel, till rekrytering av danska frivilliga i Tysklands tjänst etc. Hanteringen av dessa ständigt återkommande tyska krav eller önskemål slutade givetvis i de flesta fall med eftergifter men som ändå ansågs möjliggöra ett upprätthållande av Danmarks integritet och ställning som icke-krigförande land.

Till de svåraste frågorna hörde den om Danmarks anslutning till antikominternpakten 1941. Hitler kallat till sig signatärmakterna och nya kandidater för att fira paktens femåriga existens. Berlin hade framhållit att man väntade sig att den danska regeringen skulle låta sig representeras vid högtidligheten. Inte för rån fem minuter i 12 kunde man, efter långa interna överläggningar, besluta att Scavenius skulle fara till Tyskland och underteckna paktens. För dansk del ansåg man detta inte innebära detta inga nya förpliktelser utöver ett politiskt stöd för kampen mot kommunismen. Men utrikesministern var angelägen ett skilja på denna pakt och tremaktpakten, vars signatärer sänt trupp till östfronten. De 6.000 danskar, av vilka 2.000 var tyskspråkiga från Slesvig, som stred i öst var inte danska armésoldater utan frivilliga, "Freikorps Dänemark". Rekryteringen skedde med regeringens goda minne, vilket också i efterhand lagts den till last.

När Erik Scavenius efter kriget avlade visit hos kungen för att också formellt frånträda sitt ämbete kunde denne konstatera att Köpenhamn och Danmark undgått den förstörelse som drabbat så många stater. Detta var i Scavenius ögon ett bevis på att förhandlingspolitiken uppnått sitt grundläggande syfte. Men som en namnlös politiker som Scavenius citerar, apropos hans egen regering 1942-1943, skulle den allmänna opinionen se dem som avböjde ministerposter

som hjältar precis som man, när de fått uppleva konsekvenserna av ett tyskt direktstyre, skulle förbannat dem för att inte ha gått med.

Erik Scavenius vittnade flera gånger inför undersökningskommissionen om ockupationen. Han vidhöll bestämt att han inte gjort något fel och att motståndsrörelsen överdrivit sin roll. Han avvisade känslargument och förde en strikt realpolitisk argumentation. Det var lätt att i efterhand låta känslorna styra. Kanske, menar hans biograf Sjöqvist, var denna hårda och synbarligen känsllokalla "opolitiska" attityd en förutsättning för att han skulle kunna klara av uppgiften under ockupationen. Även de som hade respekt för Scavenius menade att han, med sin läggning, saknade förmågan att sätta sig in i de känslor dansken i allmänhet hyste under ockupationen utan såg allt som ett förhandlingsspel. Men kanske var det i själva verket tvärtom, menar Sjöqvist, att Scavenius bättre än motståndsrörelsen förstod vad danskarna tänkte: att göra det bästa av en svår situation snarare än att visa fruktlöst hjältemod? Motståndsrörelsen och denna närstående tidningar attackerade ofta Scavenius, som aldrig sökt ministerposten, men som för dem kom att framstå som symbol för den linje de avskydde.

Erik Scavenius erbjöd sig åtskilliga gånger att avgå, vilket dock tillbakavisades av hans kollegor. Det är givetvis svårt att veta hur allvarliga dessa avskedshot var. Kanske uppfattade upphovsmannen dem som ett effektivt sätt att få sin vilja igenom. Bakom hans synbarligen pliktmedvetna utövande av sitt ämbete, måste rimligen också ha dolt sig en maktvilja, självmedvetenhet och ändå en förhoppning om att när kriget väl var över hans insatser skulle få det erkännande de förtjänade?

Men medan regeringens grundläggande legitimitet sällan ifrågasattes, försökte man på en del håll hävda att Scavenius själv gått onödigt långt i sina kontakter med ockupationsmaktens företrädare. Ofta citerades hans kommentar vid övertagandet av utrikesministerposten den 8 juli 1940 där han talar om att tyskarnas segrar slagit världen med beundran och att Danmark måste "finna sin plats i ett nödvändigt och ömsesidigt aktivt samarbete med Stortyskland." Trots att han knappast kunde beslås med några direkta felgrepp blev Erik Scavenius politiskt totalt isolerad efter kriget. När Folketinget 1949 firade 100-årsjubileet av gällande grundlag inbjöds han inte att närvara. Inte förrän man på i mitten av 1950-talet beslutat att alla tidigare statsministrar skulle få ett porträtt i Christiansborg och man kommit fram till att Erik Scavenius inte kunde utelämnas, hävdades denna isolering en smula. Men aldrig helt. Så förefaller det fortfarande vara. Att han skulle ha varit någon Vidkun Quisling eller Philippe Pétain är det väl mycket få eller ingen som idag hävdar. Men det förhållandet att han var den som utåt stod för de många beslut som förhandlingspolitiken innebar och som man på många håll helst skulle vilja glömma bort, garanterar att Erik Scavenius gärning i dansk politik alltid kommer att vara omgärdad av frågetecken. Sjöqvists karaktäristik av Scavenius som den ende statsmannen

av tillräckligt format för att kunna leda Danmark genom de båda världskrigens ragnarök, ifrågasätts nog av många danskar ännu 45 år efter biografins publicering och mer än halvsekel sedan Scavenius bortgång.

Jozef Tisos ideologiska utgångspunkter var således nationalistens och den katolske prästens. I rättegången 1946-1947 anklagades han för förräderi mot den tjeckoslovakiska staten, för delaktighet i Förintelsen och för att ha samarbetat med tyskarna i kväsandet av (det legitima) upproret 1944. Hans genomgående försvar i rättegången var att utan honom skulle landets situation och judarnas ha blivit mycket värre. Detta är den klassiske kollaboratörens argumentation. Som slovakisk nationalist styrdes han av övertygelsen om att slovakerna var omgivna av större nationer som hotade att kväva dem. Ungrarna var de traditionella härskarna som styrt landet i hundratals år och som hela tiden traktade efter att ta tillbaka vad man förlorat 1920. Slovakerna var en minoritet i det nya Tjeckoslovakien och därtill ekonomiskt eftersatt i jämförelse med tjeckerna i Böhmen och Mähren, Österrike-Ungerns industriella kärnområde. Där spelade också de protestantiska politikerna en större roll. Därtill vände sig de slovakiska nationalisterna, vars största parti helt dominerade i denna landsdel, mot det bolsjevikiska hotet. I ett land där bönderna dominerade fanns således ett starkt katolskt inflytande – och en traditionell antisemitism.

Jozef Tisos politiska program fokuserades under mellankrigstiden på att ge den egna landsdelen större autonomi och bättre ekonomiska och sociala förutsättningar. Efter Münchenöverenskommelsen, då den lokala autonomin blev verklighet, kan man med Tisos biograf Mace Ward hävda att Tiso använde realpolitiken och ett närmande till Tyskland som medel för att uppnå sina ideal. Han skrev på en djävulspakt med Hitler. Han hoppades givetvis, som alla kollaboratörer, att han genom att hålla sig väl med en makt, som skulle kunna skydda slovakerna mot alla deras fiender, skulle kunna maximera deras självständighet. Men denna realpolitik skulle tvinga honom in på en väg som komprometterade hans ideal. Under sin tid vid makten inskränkte hans regim judarnas möjlighet att tillträde till högre studier och utöva vissa yrken. Men den judiska frågan skulle lösas inom landets gränser. Först 1942 gick han med på att sända judar till Tyskland och Ukraina. Han intalade sig givetvis att dessa skulle sättas i arbete, inte att de skulle avlivas. Han påpekade också i rättegången 1946-1947 att han utnyttjat sitt prerogativ som statschef till att undanta många judar från transportererna.

Den avsuttne presidenten försökte också att teologiskt motivera sin politik mot judarna, liksom mot de många tjecker som kördes ur landet. Med stöd hos Tomas av Aquino talade Tiso om att plikten mot det egna jaget ("love of self") motiverade aktioner mot ens fiender som man inte kunde behandla på samma sätt. I rättegången ställde åklagaren naturligtvis detta resonemang mot den kristnes plikt mot sin nästa. De slovakiska biskoparna utfärdade 1943 ett herdabrev med protester mot regimens politik. Som den lokale prästen i hembyn

var Tiso tvungen att läsa upp herdabrevet i sin kyrka – men på latin. Även Vatikanens sändebud i Bratislava protesterade mot transportererna varför Tiso hela tiden påmindes om att hans försök att kombinera sin religion med sin egen antisemitism inte accepterades av kyrkan.

Överhuvudtaget blev förhållandet mellan Tisos nationalism, som hans parti försökte ge ett kristligt innehåll, och Vatikanen ett för honom omöjligt eller olösligt problem. Han förfäktade tesen att religionen inte kunde begränsas till den privata sfären utan borde prägla nationens liv. Han kunde inte erkänna att Vatikanen skulle kunna sätta sig till doms över hans politik, men uppfattade sig ingalunda som någon renegat. Nationalismen och tron borde kombineras med social rättvisa – för slovakerna. Regimen ville på olika sätt höja slovakernas levnads- och kulturella standard. Han berömde sig samtidigt av att Slovakien genomgått något av en religiös pånyttfödelse och vände sig mot sekularisering, materialism och socialism.

Men samtidigt som Tiso predikade ett slags klerikal-nationalistisk lära vandrade han vidare på samarbetets väg. Hitler behandlade Tiso vänligt, medan utrikesminister Ribbentrop bryskt angav de faktiska alternativen för presidenten i Bratislava. En grav anklagelsepunkt mot Jozef Tiso var beslutet att be tyskarna om hjälp att slå ner upproret 1944. Det slovakiska nationalrådet, som stod bakom upproret, bestod av kommunister och demokratiska nationalister och skulle efter maktskiftet utgöra kärnan i den nya regimen i landet. Steget att begära tyskt militärt stöd och sedan dela ut medaljer till tyska soldater uppfattades ex post som ett ifrågasättande av den efterkrigstida ledningens legitimitet och alltså landsförräderi.

Slovariens situation var naturligtvis på många sätt mycket mera utsatt än Danmarks. Detta land hade ju en sedan många hundra år internationellt väl etablerad statsrättslig identitet och hade sedan länge att hantera en avgörande fråga, nämligen den strategiska relationen till Tyskland. Någon nazistvänlig opinion av betydelse fanns inte i Danmark. I folketingsvalet 1943 fick nazisterna ytterst få röster. Dessutom hade Berlin behov av det danska jordbrukets produkter. Erik Scavenius utnyttjade sitt lands ställning och relativa politiska samförstånd och följde en som det synes i efterhand en ganska konsekvent linje, utan några ideologiska övertoner. Det kunde aldrig bli tal om någon pakt med djävulen, endast praktiska lösningar på de problem som den strategiska obalansen medförde. Ibland företrädde enligt somliga historiker dock en alltför aktivistisk samarbetspolitik.

Slovakien var en ny och politiskt och ekonomiskt svag stat, ifrågasatt av både större och starkare grannar och Vatikanen. Jozef Tiso var dessutom knappast en politiker av samma lödighet som Scavenius även om han visade en taktisk talang när det gällde att hantera sina mera grovhuggna interna motståndare. De mest extrema elementen i det slovakiska nationalistpartiet, som bl.a. innehade premiärministerposten (Vojtech Tuka) och stöddes av partiets

väpnade kår, Hlinkagardet, ville hela tiden skynda på anpassningen till nationalsocialismen och tysk politik. De hade ibland Hitlers öra och inspirerade denne och andra i ledningen att kräva ytterligare eftergifter av Tiso. De som på bilder öppet visar upp nazistliknande symboler försökte t.o.m. 1940 att genomföra ett kupp försök mot Tiso, men Berlin insåg att de behövde presidenten för att ge regimen legitimitet.

Inställningen till Jozef Tiso i dagens Slovakien är komplicerad. Å ena sidan är det ju uppenbart att han medverkade i Förintelsen. Å andra sidan var han president i republiken Slovakien 1939-1945 och därmed i somligas ögon en föregångare till dagens självständiga stat. Det är givetvis främst extrema högerkrafter i Slovakien och en del exilkretsar som vill söka sätta in Tiso i ett slovakiskt nationalistiskt sammanhang och därmed ge honom ett mått av upprätelse. James Mace Ward förefaller ibland i sin biografi, utan att ändå falla för frestelsen, en aning lockad av tanken på en i alla fall partiell Ehrenrettung. Han kallar det sista kapitlet i sin bok "A Crown of Thorns". Detta var Jozef Tisos sätt att beskriva dilemmat för en katolsk politiker som han uppfattade detta, att söka kombinera rättvisan med tron. Men framför allt hans otvetydiga ansvar för det krigstida Slovakiens politik mot judarna och uppträdande under upproret 1944 berövar honom ändå till slut entydigt offerrollen.

Vilken politik Danmark utan tysk ockupation skulle ha följt är inte särskilt svårt att föreställa sig: sannolikt densamma som under första världskriget och densamma som Sverige 1939-1945. Men skulle Slovakien under Tisos ledning kunnat ha följt en annan kurs? Kanske hade Slovakien i bästa fall kunnat bli en nationalistiskt kvasidemokratisk katolsk regim med ett helt dominerande parti. Antisemitismen hade givetvis i denna regim också haft ett tydligt inflytande liksom överallt i Östeuropa, men kanske utan systematiskt våld. Men i motsats till Scavenius Danmark hade Jozef Tiso faktiskt ingått en "Faustian bargain" med Hitler. Medan den danska regeringen således hade, med stöd av landets lagar, att hantera en uppkommen situation som man inte hade kunnat undvika, sökte eller godtog Tiso nazisternas bistånd för att realisera sitt politiska huvudmål, slovakernas självständighet.

Erik Scavenius höll sig till de spelregler som gällde i det danska samhället och kunde enligt sin egen uppfattning lämna sitt ämbete med gott samvete. Jozef Tiso skapade, med tyskt bistånd, för att som han betonade främja sitt folks andliga och materiella ställning, sina egna regler men överskred de moraliska gränser som hans kyrka satt upp. De båda politiker som denna uppsats handlat om tillhör dock utan tvekan de mera intressanta gestalterna i andra världskrigets malström av händelser och människor. Trots all diskussion om deras personer och politik kommer de att fortsätta att locka dem som är intresserade av individer som motvilligt eller frivilligt hamnat i svåra beslutssituationer.

Referenser

- Deak, I., 2015. *Europe on Trial. Collaboration, Resistance and Retribution during World War II*. Boulder: Westview Press.
- Deletant, D., 2006. *Romania: Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and his Regime 1940-1944*. Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan.
- Fenyő, M. D., 1972. *Hitler, Horthy and Hungary*. New Haven: Yale University Press.
- Hellner, J., 1960. *Minnen och dagböcker*. Stockholm: Norstedts.
- Horthy, N., 1953. *Ein Leben für Ungarn*. Bonn: Atheneum.
- Kennan, G., 1968. *From Prague after Munich. Diplomatic Papers 1938-1940*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Kocher, M. A., Lawrence, A.K. & Monteiro, N.P., 2018. "Nationalism, Collaboration and Resistance. France under Nazi Occupation", *International Security*, Vol 43, No. 2 (Fall 2018).
- Lidegaard, B., 2005. *Kampen om Danmark 1933-1945*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Lidegaard, B., 2013. *Landsmän. De danska judarnas flykt i oktober 1943*. Stockholm: Bonniers.
- Mace Ward, J., 2013. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca och London: Cornell University Press.
- Muller, R-D., 2015. *Hitlers okända soldater. Utländska förband på östfronten 1941-1945*. Lund: Historiska Media.
- Payne, S., 2000. *Fascism in Spain 1923-1977*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Pedersen, O. K., 1970. *Udenrigsminister P Munchs opfattelse af Danmarks stilling i international politik*. Köpenhamn: G. E. C. Gads forlag.
- Scavenius, E., 1959. *Danmarks Udenrigspolitik under den første Verdenskrig*. Köpenhamn: Fremad.
- Scavenius, E., 1948. *Forhandlingspolitiken under Besættelsen*. Köpenhamn: Hasselbalch.
- Schroeder, P. W., 1994. "Historical Reality vs Neo-Realist Theory", *International Security*, Vol 19:1.
- Sjöqvist, V., 1973. *Erik Scavenius. En biografi I-II*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Williams, Ch., 2005. *Pétain*. London: Little Brown.

Hur man blir en stat: folkets självbestämmande?¹

Kjell Goldmann

How to become a state: the people's self-determination?

International politics is conducted in a system of sovereign states, but how have the states come about, and how should new states come about in the future? Why Montenegro (2006) and South Sudan (2011) but not for example Catalonia or Ambazonia? A principle of state formation is included in the UN Charter and in the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights: the right of self-determination of peoples. The paper explores the extent to which the current 193 member states of the UN have in fact been formed in accordance with this principle and considers its future implications for separatist movements, governments faced with separatism and third parties considering separatist movements in foreign countries and the recognition of newly formed states.

Att se den suveräna staten som den primära enheten i internationell politik är vedertaget sedan långa tider, men medan statssystemet funnits i sekler har dess komponenter varierat.² Stater har kommit och gått. Detta leder till frågan hur idag existerande stater har uppkommit och hur nya kan tänkas tillkomma. Hur blir man en stat?

Om hur staternas tillkomst ska förklaras finns en omfattande litteratur.³ Mitt syfte är mer begränsat. Jag ska utgå från den princip för statsbildning som har skrivits in i artikel 1.2 av Förenta Nationernas stadga, nämligen ”folkens lika rättigheter och självbestämmanderätt”. I 1966 års FN-konvention om medborgerliga och politiska rättigheter förtydligas att detta ger folken rätt att

1 Föreliggande text ingår som en del i Goldman, Kjell, 2020. *Förändrad men sig lik. Världspolitiken på 2000-talet*. Stockholm: BoD.

2 Det är vanligt att förlägga det moderna statssystemets genombrott till westfaliska freden 1648 men detta är omstritt (Philpott 2016).

3 Ett ofta citerat, klassiskt arbete om nationalstatens framväxt är Gellner 1983. Exempel på olikartade bidrag från senare år är Ziblatt 2006, Wimmer & Feinstein 2010, Pick 2011, Kronenberg & Wimmer 2012 samt Bartelson 2018.

”fritt bestämma sin politiska ställning”. Vilken roll har denna princip spelat för statssystemets utveckling? Vilken betydelse bör den ges framöver? Varför Montenegro 2006 och Sydsudan 2011 (de när detta skrivs senast tillkomna staterna) men inte till exempel Katalonien eller Ambazonien (två aktuella statsbildningsförsök)?

Det finns tre sätt på vilka statssystemet kan få en ny komponent: sammanslagning, delning, separation. Den amerikanska revolutionen 1776 – USA:s separation från Storbritannien – var det första tillfälle vid vilket en idag existerande stat tillkom genom något som liknade ett folks självbestämmande; jag ska återkomma till detta. Av FN:s 193 medlemsstater har 167, alltså 86 procent, tillkommit sedan dess. Av dem har tre blivit till genom enande (Tyskland, Italien, Saudiarabien) och två genom delning (Tjeckien och Slovakien) medan övriga har blivit stater genom separation.

Principen om folkens rätt till självbestämmande är svår att förena med en annan norm i internationell politik, och i FN-stadgan: den suveräna statens territoriella integritet. I folkrättslig litteratur finns uppfattningen att staters integritet har företräde framför folkens självbestämmande utom när det område det gäller har kolonial status eller är utsatt för förtryck (se Thüerer och Burri 2008 för en översikt över självbestämmande som rättslig fråga) och i politisk-teoretisk litteratur finns en skeptisk diskussion av självbestämmanderättens rimlighet (t.ex. Bauböck 2000: 216–243). Vad jag ska göra är enklare: undersöka i vad mån dagens stater faktiskt har kommit till på ett sätt som motsvarar principen om självbestämmande samt diskutera dess tillämpning i framtida konflikter om statsbildning.

Principen om folkens rätt till självbestämmande har tre adressater. För det första separatistiska rörelser genom att begränsa deras möjligheter att agera utan folkligt mandat. För det andra regeringar i moderländer genom att göra det svårare för dem att motsätta sig folkligt baserad separatism. För det tredje övriga regeringar genom att ange ett kriterium för deras hållning till statsbildningsanspråk på andra håll.

En undersökning av principens tillämpning förutsätter att nyckelbegreppen preciseras. Vad menas med ett ”folk”, det vill säga innehavaren av den angivna rättigheten? Hur gör ett folk när det ”bestämmer”? Vad menas med den ”självständiga” stat som folket ska kunna fatta beslut om att bilda? Jag ska inte diskutera dessa begrepp som en jurist som tolkar gällande rätt, och inte heller som en idéhistoriker som undersöker hur begreppen har vuxit fram, utan som en forskare som behöver redskap för att söka mönster i politiskt agerande.

Folket. I FN-stadgan, för vilken ”folkens” självbestämmanderätt är en grund, råder begreppsförvirring. Organisationen, som säger sig vara bildad av ”nationer”, består i själva verket av ”stater”. Det är oklart om dessa ”stater”, eller kanske ”nationer”, förutsätts vara tillkomna genom att respektive ”folk” har

självbestämt eller om principen om "folkens", eller kanske "nationernas", självbestämmande endast är avsedd att gälla bildandet av nya "stater".

Åtminstone sedan 1800-talet har debatterats om folk eller nationer konstitueras av etnicitet eller av medborgarskap. Det är knappast klart vilketdera som föresvävade dem som skrev FN:s stadga eller de många regeringar som senare undertecknade den. Om principen om folkets självbestämmanderätt ska kunna tillämpas på ett icke godtyckligt sätt är det nödvändigt att ta ställning i denna fråga.

I det följande utgår jag från att självbestämmande är en rättighet för invånarna i det område vars ställning saken gäller. Beslut om ändrad politisk ställning för ett område ska fattas av dem som lever i detta utan uteslutande av somliga ("främlingar" som inte anses höra dit fastän de lever där) eller inkluderande av andra ("landsmän" som anses höra dit fastän de lever på annat håll) – så kommer principen om folkets rätt till självbestämmande att tolkas här.

Självbestämmandet. Oklarhet råder även om hur det ska ha gått till för att ett folk ska anses ha "självbestämt". I det följande kommer självbestämmanderätten att tolkas som en demokratisk princip. Det är väsentligt, ska jag förutsätta, att beslutet om statstillhörighet fattas genom en demokratisk process, det vill säga genom beslut av en demokratiskt vald församling, genom folkomröstning eller bådadera.

Denna proceduriella definition av självbestämmande är inte allmänt vedertagen. Det finns en tradition av att i det förhållandet att en ny stat fungerar och befolkningen lyder de styrande se ett tillräckligt belägg för att den nya staten är grundad på befolkningens vilja (Fabry 2010: 11). Det finns också en tradition av att se framgångsrika befrielseörelser som företrädare för folkviljan genom själva sin framgång. Att definiera självbestämmande som en demokratisk process gör principen snävare än många velat göra den. Det krävs med denna tolkning att invånarna i det aktuella området faktiskt har beslutat om statsbildning genom direkt eller indirekt demokrati.

Idealt handlar det om allmän och lika rösträtt för kvinnor och män, om yttrande- och organisationsfrihet samt om fri opinionsbildning. Vid en undersökning av hur det historiskt har gått till måste dessa kriterier mjukas upp. Dels är rösträtt för kvinnor en sen företeelse (tidigast i Nya Zeeland 1893, senast i Saudiarabien 2015). Dels är det en överkomlig uppgift för en enskild forskare att i hundratals historiska fall undersöka om de konkreta omständigheterna har motsvarat demokratins ideal. Man får göra vad som är möjligt när man går sekler bakåt i historien: så gott det går bedöma i vad mån de faktiska processerna har levat upp till principen om demokratiskt självbestämmande.

Självständigheten. Det som rätten till självbestämmande ska möjliggöra kallas omväxlande för suveränitet, oberoende och självständighet. De nyansskillnader som finns mellan dessa begrepp är utan betydelse i det följande. I diskussionen

förekommer också ett fjärde begrepp, autonomi, i meningen självstyre inom ramen för en större enhet. Autonomi i denna mening kan vara ett förstadium till suveränitet. Det kan också vara en kompromiss mellan utträde ur och kvarblivande i en stat. I intetdera fallet innebär autonomi för ett område att en ny suverän – självständig, oberoende – stat har tillkommit.

Den svårare frågan är en annan: förutsätter suveränitet andra staters erkännande, eller kan en stat existera oberoende av sådant erkännande? Olika svar ges i litteraturen (Fabry 2010: 2–4). En möjlighet är att skilja mellan statssystemet och statssamfundet, där det förra består av självständigt agerande enheter oavsett andras erkännande medan det senare är en gemenskap i vilken medlemskap förutsätter andras godkännande. I det följande ska jag främst behandla statssamfundets medlemmar, det vill säga de stater som fått så brett erkännande att de invalts som medlemmar av FN. Jag ska emellertid också säga något om komponenter i statssystemet som inte accepterats som medlemmar i statssamfundet och om de många självständighetsrörelser som ännu inte lyckats etablera sig som stater i någondera meningen.

Hur staterna har tillkommit

Anta alltså att vi vill bilda oss en uppfattning om i vad mån FN:s 193 medlemsstater har tillkommit på ett sätt som är förenligt med principen om folkens självbestämmande.⁴

En vattendelare i statssystemets historia är, som nämnts, USA:s självständighetsförklaring 1776. Man kan i många fall diskutera när en stat ska anses ha tillkommit som självständig enhet, men bara 26 av FN:s medlemsstater torde kunna tillskrivas en historia som går tillbaka till tiden före upplysningen och den av upplysningsidéer inspirerade amerikanska revolutionen.⁵ Av dessa kan fem sägas ha tillkommit före Kristi födelse. I ungefärlig åldersordning: Egypten, Kina, Jemen, Iran, Japan. Därefter, i ungefärlig åldersordning, Etiopien, San Marino, Frankrike, Danmark, Ryssland, Ungern, Sverige, Portugal, Österrike, Andorra, Polen, Thailand, Spanien, Schweiz, Nederländerna, Bhutan, Oman, Storbritannien, Liechtenstein, Kuwait och Nepal. I fråga om dessa 26 stater får det anses anakronistiskt att ställa frågan huruvida deras tillkomst har med respektive folks vilja att göra.

Med den amerikanska revolutionen är det annorlunda. De amerikanska revolutionärerna, inspirerade av en ny tids idéer, var först med att beskriva sin nya stat som ett rättfärdigt uttryck för sitt folks vilja.

4 De många faktiska förhållanden som omnämns i det följande är huvudsakligen allmängods som lätt kan kontrolleras och som det inte har tett sig nödvändigt att dokumentera med detaljerade referenser annat än när det är fråga om direkta citat.

5 En redovisning av när var och en av de 193 staterna bedömts ha tillkommit finns i bilagan där också några bedömningsproblem behandlas.

USA 1776

Alla vet hur USA gjorde sig självständigt. En kongress med delegater från tolv, senare tretton brittiska kolonier sammanträdde i Philadelphia efter det att en protest mot den brittiska tullpolitiken ("Boston Tea Party") utvecklats till en väpnad konfrontation i Massachusetts. Vid kongressen i Philadelphia var det en utbredd mening att kolonierna i Nordamerika gemensamt borde förklara sig oberoende. Ett beslut försvårades av att flera delegationer saknade mandat för en sådan åtgärd och måste försäkra sig om stöd hemifrån, men 4 juli 1776 kunde kongressen i Philadelphia enhälligt anta en deklARATION om bildandet av ett självständigt USA. Under det följande kriget mot Storbritannien ingicks 1778 en allians med Frankrike, varigenom det nya landets självständighet fick erkännande av åtminstone en av dåtidens stormakter.

Att detta innebar att ett amerikanskt folk beslutat styra sig självt hävdades i självständighetsförklaringen. Det hörde enligt förklaringen till de självklara sanningarna att regeringar var inrättade för att trygga människornas grundläggande rättigheter, att det var de styrda som gett dem rätten att styra och att det var "folkets rättighet att ändra eller upphäva styrelseformen och instifta en ny" (*The Declaration of Independence*, 1776).

För att det var fråga om självbestämmande i demokratisk mening talar att självständighetsförklaringen gjordes enhälligt av delegater som försäkrat sig om förankring hemmavid. Mot talar att delegaterna i Philadelphia utsetts på varierande sätt och ingenstans genom val med allmän rösträtt (rösträtten var i flertalet kolonier begränsad till vita män som uppfyllde krav på ägande eller inkomst). Det som hände i Philadelphia 1776 utgjorde därför ett mellanting mellan ett tydligt genomfört folkligt självbestämmande och ett beslut av furstar, generaler eller andra eliter över folkets huvuden.

När jag i det följande går igenom de stater som tillkommit efter 1776 ska jag därför skilja mellan fyra möjliga svar på frågan om självbestämmande ägt rum:

- *ja*: självständighetsförklaringen är beslutad eller bekräftad genom en folkomröstning och/eller är gjord av en demokratiskt vald församling
- *delvis*: de omständigheter under vilka självständighetsförklaringen avges gör det troligt att den har bred förankring (det sätt varpå beslutfattarna kommit till makten, karaktären av det politiska system som inrättats efter självständigheten, frånvaro av tecken på att väsentliga delar av befolkningen är motståndare till åtgärden)
- *oklart*
- *nej*: självständigheten beslutas av auktoritär regim, av ockupations- eller kolonialmakt eller genom mellanstatlig förhandling eller internationellt avtal.

Detta är riktlinjer för tolkning, inte väldefinierade kategorier. I bilagan till denna artikel redovisas vilken bedömning som har gjorts av varje enskild statsbildning.

EFTER 1776: STATSSYSTEMETS OMDANING

166 av FN:s medlemsstater har kommit till efter den amerikanska revolutionen, från Haiti (1804) till Sydsudan (2011). Av dem tillkom 28 under 1800-talet, 31 under första hälften av 1900-talet och det stora flertalet, 107, efter 1950; se tabell 1.

Tabell 1. *Självbestämmande vid nya staters tillkomst*

	ja	delvis	oklart	nej	ej relevant	summa
-1775					26	26
1776-1800		1				1
1801-1825		2		7		9
1826-1850		2		10		12
1851-1875		2		2		4
1876-1900				3		3
1901-1925	8	3		6		17
1926-1950	3	5		6		14
1951-1975	39	8	3	19		69
1976-2000	17	12	1	5		35
2001-	3					3
summa	70	35	4	58	26	193

1776 var startpunkten, men det dröjde till 1905 innan principen om folkens självbestämmanderätt för första gången tillämpades på ett fullödigt sätt. Detta var vid Norges uppbrott från unionen med Sverige. I Norge rådde sedan 1898 allmän rösträtt för män över 25 år, och efter det att stortinget förklarat att unionen med Sverige upphört bekräftades detta med massiv majoritet i en folkomröstning. Krig avvärdades genom att delegater från Norge och Sverige enades om villkoren för upplösningen vid ett möte i Karlstad. Kvinnor saknade rösträtt i Norge liksom nästan överallt vid denna tid, men eljest var unionsupplösningen en mönstergill tillämpning av principen om folkens självbestämmande. Andra tidiga, relativt tydliga exempel på självbestämmande i demokratisk mening var Australien (1901), Nya Zeeland (1907), Finland (1917), Island (1918), Estland (1918), Lettland (1918), Litauen (1918) och Irland (1919).⁶

6 Varken Australien, Nya Zeeland eller Island blev självständiga i samma mening som Norge vid dessa tidpunkter. De två förstnämnda blev dominions inom brittiska samväldet. Island uppdrog åt Danmark att sköta landets utrikespolitik och försvar i det fördrag i vilket dess suveränitet erkändes. Fördraget godkändes med stor majoritet i en folkomröstning. Sedan avtalstiden löpt ut blev Island republik genom en folkomröstning 1944.

Så småningom blev självbestämmande normen, men som framgår av tabell 1 fortsatte det ännu efter andra världskriget att finnas gott om exempel på motsatsen. Ett var det brittiska protektoratet Brunei, vars oberoende framförhandlades mellan sultanen och den brittiska regeringen; inga val hade hållits på två decennier när proklamationen om oberoende upplästes av sultanen vid årsskiftet 1983–1984. Ett annat var Angola, där det i stället för ett planerat val blev inbördeskrig i vilket MPLA, en av tre gerillarörelser, fick överhanden med militärt stöd från Sovjetunionen och Kuba, varefter marxistiskt enpartistyre infördes.

Av de stater som etablerats efter den amerikanska revolutionen har två tillkommit genom att en tidigare stat delats: Tjeckien och Slovakien. Uppdelningen 1993 skedde genom överenskommelse mellan valda regeringar men det kan diskuteras i vad mån den var uttryck för dessa båda folks självbestämmande (enligt en opinionsundersökning 1992 förespråkades Tjeckoslovakiens upplösning av 37 procent slovakar och 36 procent tjecker; Kamm 1992). Tre stater har blivit till genom enande: Italien 1861, Tyskland 1871 och Saudiarabien 1932. Italiens enande hade drag som gör att det i någon mån kan ses som resultatet av ett folks självbestämmande, medan maktpolitik dominerade i de båda andra fallen.

Övriga statsbildningar sedan 1776 har, liksom tillkomsten av USA, skett genom utträde från någon annan stats maktsfär eller kontroll. Det som dominerat utvecklingen är imperiernas upplösning: av de 166 stater som tillkom efter 1776 hade 57 tidigare varit brittiska, 27 franska, 16 spanska, 16 ryska/sovjetiska, 6 osmanska/turkiska, 6 portugisiska, 4 nederländska och 3 belgiska. Denna frigörelseprocess skedde ibland genom självbestämmande, ibland inte. Att här analysera varje enskilt fall går inte, men det är å andra sidan önskvärt att ge mer konkretion åt statssystemets utvecklingshistoria än vad som är möjligt i en tabell. De följande noteringarna är en kompromiss.

LATINAMERIKA 1813–1903

Sedan Spanien gett sig in i Napoleonkrigen och ockuperats av Frankrike inleddes en rad revolutioner i dess amerikanska besittningar. I Spanien hade juntor (termen myntades nu) av oklar representativitet bildats för att organisera motståndet mot Frankrike, och juntor kom att spela en viktig roll vid uppkomsten av nya stater i Sydamerika med början i Paraguay 2013.

Det finns flera skäl mot att betrakta de nya staterna som resultat av ett antal folks självbestämmande. Oenighet rådde i de spanska kolonierna mellan självständighetskämpar och rojalister, och strider utkämpades inte bara mot spanska trupper utan också inom och mellan kolonierna. Argentinas självständighet hade dock sin grund i *Congreso de Tucumán* 1816, vid vilken delegater från provinserna proklamerade sitt oberoende av Spanien. I Brasilien, där den portugisiska kronprinsen Dom Pedro 1922 förklarade landet självständigt i samråd med liberala krafter, infördes likaså en författning med en vald *Assembleia*

Geral, vilket kan sägas ha gett självständighetsförklaringen en viss demokratisk legitimitet. Eljest kan man när det gäller Sydamerika knappast finna ens ansatser till demokratisk förankring liknande den i Philadelphia 1776.

På liknande sätt förhöll det sig med Centralamerikanska Federationen, som bildades 1823 men på 1830-talet sönderföll i fem självständiga stater (Costa Rica, Honduras, Nicaragua, Guatemala, El Salvador). Även med de centralamerikanska stater med spansk bakgrund som blev oberoende först på 1900-talet, båda genom amerikansk intervention snarare än folkens självbestämmande: Kuba (1902) och Panama (1903).

Återstår Haiti som förklarade sig oberoende av Frankrike 1804 efter ett sluvppror följt av en massaker på den vita befolkningen, ett tidigt exempel på en självständighetsrörelse vars breda stöd tycktes tydligt men vars seger varken skedde med demokratiska medel eller bekräftades av demokratiska institutioner. Detsamma gällde om Dominikanska Republiken, vilken bildades 1844 genom utbrytning av spansktalande ur Haiti.

BRITTISKA IMPERIET 1867–1984

Efter den amerikanska revolutionen kom de första nya statsbildningarna inom det brittiska imperiet att bli Kanada (1867), Australien (1901), Nya Zeeland (1907), Sydafrika (1910) och Irland (1919), i samtliga fall genom folkligt självbestämmande i åtminstone samma grad som i Philadelphia 1776. Tiden därefter finns det skäl att diskutera region för region.

Mellanöstern 1919–1971. I Mellanöstern har varje stat sin egen självständighetshistoria. Afghanistan's självständighetsförklaring avgavs av kung Amanullah Kahn år 1919 efter det tredje anglo-afghanska kriget. Irak, ett brittiskt NF-mandat sedan 1920, blev självständigt 1932 på begäran av den av brittiska regeringen utsedde kung Faisal I. Transjordanien fick självständighet 1946 genom överenskommelse mellan brittiska regeringen och kung Abdullah (efter erövringen av en del av Palestina väster om Jordanfloden 1948 bytte landet namn till Jordanien). Qatar blev självständigt 1971 genom en överenskommelse mellan emiren och den brittiska regeringen. När det gällde de områden som skulle utgöra Förenade Arabemiraten tog den brittiska regeringen initiativet genom att avveckla de skilda protektoraten. Intet av dessa fall hade mycket med något folks självbestämmande att göra.

Med Israel var det annorlunda. Ingen tvekan behöver råda om att den stora majoriteten av den judiska befolkningen i Palestina, representerad av den demokratiskt valda Jewish Agency, var entusiastisk över bildandet av en egen stat år 1948 i enlighet med FN:s rekommendation året innan.

Annorlunda var det också med Bahrain. Där genomfördes 1970 på FN:s uppdrag en undersökning av huruvida invånarna önskade att landet skulle bli självständigt eller tillföras Iran. En stor majoritet visade sig önska självständighet.

Sydasien 1947–1957. Det är inte lätt att karakterisera de sammansatta processer som ledde till tillkomsten av Indien, Pakistan, Sri Lanka och Myanmar 1947–1948 samt Malaya 1957, men det finns skäl att beteckna dem som åtminstone delvis uttryck för respektive folks självbestämmande. Både indiska kongresspartiet och Muslim League var breda rörelser. När Sri Lanka (Ceylon) blev självständigt hade landet en koalitionsregering baserad på val året innan. Myanmar (Burma) blev självständigt efter överenskommelse mellan de etniska grupperna i landet, och självständigheten följdes av flerpartival. Malaya, senare Malaysia, fick självständighet efter det att val hållits två år tidigare.

Afrika 1956–1968. Vägen till oberoende för de många brittiska kolonierna i Afrika följde ett mönster: först självstyre i relativt demokratiska former, sedan självständighet under en vald regering. I stora drag var det så det gick till i Sudan (självständigt 1956), Ghana (1957), Nigeria (1960), Sierra Leone (1961), Kenya (1963), Malawi (1964), Zambia (1964), Gambia (1965), Botswana (1966), Lesotho (1966) och Swaziland (1968), i viss mån också i Uganda (1962). I dessa fall får man säga att principen om självbestämmande följdes. Detta gällde också om Somalia, som blev självständigt 1960 efter sammanslagningen av Brittiska och Italienska Somaliland med en konstitution som godtogs i en folkomröstning 1961.

Ett svårbedömt fall är Tanganyika, senare Tanzania, som från första början fungerade som en enpartistat. Ett annat är Sydrhodesia: en på vit rösträtt baserad regering förklarade landet självständigt 1965 men tvingades till reträtt; i ett val 1980 fick i stället UANC (United African National Council) majoritet, landets namn ändrades till Zimbabwe och Storbritannien erkände dess självständighet.

Mellan- och Sydamerika 1962–1983. Västindiska Federationen bildades 1958 i syfte att sammanföra ett antal kolonier till en självständig enhet men upplöstes efter fyra år sedan Jamaica beslutat förklara sig självständigt. Jamaica hade haft parlamentariskt självstyre baserat på allmän rösträtt sedan 1944, och utträdet ur federationen skedde efter en folkomröstning. Andra delar av federationen förklarade sig självständiga under de följande åren genom självbestämmande, helt eller delvis (Trinidad och Tobago 1962, Barbados 1966, Grenada 1974, Dominica 1978, Saint Lucia 1979, Saint Vincent och Grenadinerna 1979). I Brittiska Guyana försenades oberoendet av oroligheter och oenighet, men 1964 utarbetade brittiska regeringen en plan för oberoende som förutsatte nyval, och sedan detta hållits blev landet självständigt 1966. Bahamas, som också byggt upp ett politiskt system efter brittisk modell, fick autonomi 1964 och självständighet 1973. Antigua och Barbuda blev självständigt 1978 och Saint Kitts och Nevis 1983, även i dessa fall efter procedurer med drag av självbestämmande. I det blivande Belize hölls val med allmän rösträtt 1954 som vanns av självständighetspartiet; självständigheten försenades av Guatemalas territoriella krav men blev ett faktum 1981.

Indiska Oceanen och Stilla Havet 1965–1984. De brittiska besittningarna i dessa havsområden gick mot oberoende på varierande sätt. I några fall var det uppenbarligen fråga om något annat än folkens självbestämmande. Maldiverna blev självständigt 1965 genom en överenskommelse med det maldiviska sultanatet. Tonga fortsatte som ärftligt, auktoritärt kungadöme efter självständigheten 1970. På både Fiji och Seychellerna rådde oenighet om oberoendet, och saken avgjordes i båda fallen av den brittiska hållningen (1970 respektive 1976). Å andra sidan tillkom oberoendet i demokratiska former i vad som kom att bli Mauritius (1968), Salomonöarna (1978), Tuvalu (1978) och Kiribati (1979).

Bilden av hur det brittiska imperiet avvecklades är alltså skiftande. I många fall fanns åtminstone drag av självbestämmande, men det fanns också exempel på hur kolonialmakten samspelade med lokala potentater, särskilt i Mellanöstern, och till och med på att folkmajoriteten i det aktuella området röstat mot den självständighet som likväl genomfördes (Seychellerna).

FRANSKA IMPERIET 1943–1980

Mellanöstern 1943–1946. Efter första världskriget erhöll Frankrike Syrien som NF-mandat, varifrån Libanon avskildes 1926. Frankrikes exilregering i London meddelade 1941 att Libanon skulle bli självständigt; val hölls 1943, varefter den libanesiska regeringen ensidigt avvecklade mandatet. I Syrien hade en revolt slagits ner 1925, men oppositionen mot det franska styret fick den franska exilregeringen att utlova självständighet även till Syrien, vilken utropades när de franska styrkorna lämnat landet 1946. I detta fall kan man inte tala om ens drag av självbestämmande i demokratisk mening.

Indokina 1945–1975. Viet Minh, en marxistisk befrielse rörelse, uppstod i början av 1940-talet för att motarbeta den japanska ockupationen och genomdriva oberoende av Frankrike. Efter Japans kapitulation 1945 intog Viet Minh huvudstaden Hanoi där nationellt oberoende proklamerades. Frankrikes försök att återupprätta sitt indokinesiska styre ledde till ett krig som kulminerade i de franska styrkornas nederlag vid Dien Bien Phu 1954. Nu kontrollerade Viet Minh större delen av Vietnam, medan Frankrike alltjämt hade kontroll över större delen av Laos och Kambodja.

Vid en konferens i Genève 1954 erkändes Laos och Kambodja som självständiga stater, från vilka såväl franska styrkor som Viet Minh-styrkor skulle dras bort; båda var kungariket präglade av motsättningen mellan konservativa och marxistiska grupper. Vietnam delades längs 17:e breddgraden i avvaktan på ett val 1956. Sedan den antikommunistiska ledaren Ngô Đình Diệm 1955 meddelat att Sydvietnam inte skulle delta i valet samt förklarat sig vara president i den nya enheten Vietnamesiska Republiken, inleddes det som skulle bli det andra Vietnamkriget. Dess förlopp fick sin prägel av en amerikansk militär intervention, massiv från och med 1965, följd av en amerikansk reträtt 1973. Efter

nordsidans erövring av Saigon 1975 förenades Nord- och Sydvietnam till den Socialistiska Republiken Vietnam, varvid det antikommunistiska motståndet undertrycktes i söder liksom tidigare i norr. Ingenting liknande självbestämmande i demokratisk mening ägde rum i Indokina.

Afrika 1956–1978. De franska territorier i Afrika som först blev självständiga var Marocko och Tunisien (1956). I båda fanns nationalistiska rörelser sedan tidigare men i båda uppnåddes självständigheten genom förhandling med franska regeringen och följdes av auktoritära regimer. Algeriet blev självständigt först efter ett mångårigt krig, men den slutliga överenskommelsen 1962 mellan Frankrike och algeriska FNL godtogs i en folkomröstning (mer om det algeriska frihetskriget senare i artikeln).

Söder om Maghreb följde utvecklingen i huvudsak en lag som den franska nationalförsamlingen stiftat 1956, enligt vilken befogenheter skulle överföras från Paris till församlingar valda med allmän rösträtt. Sådana val hölls 1957–1958, och även folkomröstningar om ländernas framtida ställning. En rad franska territorier blev självständiga på denna grund under åren 1958–1960: Guinea, Mauretanien, Niger, Mali, Dahomey (numera Benin), Senegal, Övre Volta (numera Burkina Fasso), Elfenbenskusten, Centralafrikanska Republiken, Gabon, Kongo-Brazzaville (numera Republiken Kongo) och Madagascar. Också Tchad, med annorlunda historia, blev självständigt 1960 med ledaren för det i ett val vinnande partiet som president. Togo fick självständighet samma år efter ett val där nationalisterna segrat.

Det finns fler exempel på att principen om folkens självbestämmande tillmättes betydelse i avvecklingen av det franska imperiet i Afrika. I folkomröstningar på Comorererna röstade tre av öarna för oberoende men den fjärde för att kvarbli under franskt styre; de tre förstnämnda blev 1978 den självständiga republiken Comorererna. I Djibouti, tidigare Franska Somaliland, hölls flera folkomröstningar angående om området skulle uppgå i Somalia eller behålla den tidigare relationen med Frankrike; majoriteten röstade för det senare både 1957 och 1967, men vid en tredje folkomröstning 1977 röstade majoriteten för oberoende, varefter Djibouti blev en självständig stat.

Ett specialfall var Kamerun, ett franskt mandatområde under NF, vilket erhöll självständighet 1960 och följande år sammanslogs uppifrån med ett angränsande brittiskt mandat. Detta kom att bli ett av de områden där ett aktivt utbrytningsförsök pågick på 2010-talet – Ambazonien förklarade sig självständigt både 2006 och 2017.

Summan är att principen om folkens självbestämmande spelade föga roll vid avvecklingen av det franska imperiet i Indokina och Nordafrika men hade väsentlig betydelse i Afrika söder om Sahara.

RYSSLAND/SOVJETUNIONEN 1917–1991

Länder som blivit självständiga efter att ha varit ryska har etablerats dels i anslutning till oktoberrevolutionen 1917, dels till följd av Sovjetunionens upplösning 1991. År 1917 påbjöd bolsjevikerna allmän självbestämmanderätt och i Finland förklarade en demokratiskt vald lantdag landet självständigt, något som efter ett par veckor erkändes av den ryska regimen. Även i Estland, Lettland och Litauen fanns en utbredd nationalism och alla tre förklarade sig självständiga 1918, en självständighet som bekräftades genom allmänna val och genom inval i Nationernas Förbund.

Ur Sovjetunionens sammanbrott sjuttio år senare framträdde tio nya stater vid sidan av Ryssland och de återuppståndna baltiska länderna. Omständigheterna kring självständighetsförklaringarna varierade, men i sex fall föregicks eller bekräftades de genom folkomröstningar (Azerbajdzjan, Armenien, Georgien, Uzbekistan, Ukraina, Moldavien).⁷

Belarus väg till självständighet var däremot sådan att den snarast genomfördes mot folkets vilja. Vid valet i mars 1990 erhöll det nationalistiska partiet endast 10 procent av platserna i republikens högsta sovjet och i en folkomröstning 1991 röstade 83 procent för Sovjetunionens bevarande. Det var först efter det att Sovjetunionen brutit samman och andra sovjetrepubliker förklarat sig oberoende som även Belarus gjorde detta.

Tadjikistans självständighetsförklaring i september 1991 följdes av inbördeskrig. Turkmenistan deklarerade sitt oberoende i oktober 1991 under en enväldig ledare som styrte landet som kommunistpartiets förstesekreterare och fortsatte som president på livstid. Återstår Kyrgyzstan och Kazakstan, där regimer utan demokratiska procedurer förklarade länderna självständiga i december 1991 som de sista av Sovjetunionens delrepubliker. En varierande bild.

ANDRA EXEMPEL

Exempel på frigörelseprocesser förenliga med principen om självbestämmanderätt var Sydkorea och Palau (från USA), Rwanda och Burundi (från Belgien), Eritrea (från Etiopien), Östtimor (från Indonesien) och Sydsudan (från Sudan) samt dessutom Slovenien, Kroatien, Makedonien och till viss del Bosnien (från Jugoslavien) samt Montenegro (från Serbien). Exempel på motsatsen fanns bland Portugals före detta kolonier: inga demokratiska institutioner före självständigheten, inga folkomröstningar, enpartistyre (Guinea-Bissau, Angola, Moçambique).

7 Armenien, Azerbajdzjan och Georgien hade förklarat sig självständiga vid ungefär samma tid som de baltiska republikerna, men Azerbajdzjan och Georgien införlivades efter bara ett par år med Sovjetunionen medan Armenien delades mellan Sovjetunionen och Turkiet. Detta kan ses som tre statsbildningsprojekt vilka misslyckades i början av 1920-talet men lyckades i början av 1990-talet, liksom de kortlivade självständighetsförsök som 1917 gjordes i Moldavien och Uzbekistan.

I Belgiska Kongo, senare Kongo-Kinshasa, framträdde under 1950-talet konkurrerande nationalistiska rörelser och oroligheter spred sig över landet. I Bryssel hölls i början av 1960 en konferens med ledarna för de viktigare nationalistiska rörelserna, vilka genomdrev att självständighetsdagen skulle bli 1 juli samma år. Bara några dagar efter det att självständigheten utropats var det som blev känt som Kongokrisen ett faktum. Det tog årtal av inbördes strider samt militära interventioner av såväl FN som Belgien och USA innan stabila förhållanden uppnåddes.

Inte heller Indonesiens väg till självständighet följde normen om folkens självbestämmanderätt sedd som demokratisk princip. Under decennierna före den japanska ockupationen under andra världskriget hade flera rörelser riktade mot det nederländska styret konkurrerat. Omedelbart efter den japanska kapitulationen förklarade Sukarno, som samarbetat med japanerna, Indonesien självständigt. Brittiska styrkor tog emellertid kontroll över landet, vilket återlämnades till Nederländerna. Detta ledde till ett flerårigt självständighetskrig. Efter ingripande av FN erkände Nederländerna Indonesiens självständighet 1949.

Till sist en notis om Singapore, självstyrande sedan 1959, ett exempel på självständighet i strid mot folkviljan. Inom People's Action Party, storsegrare i ett val inom ramen för självstyret, förespråkade många union med Malaya, och efter en folkomröstning inträdde Singapore 1963 i det som nu blev Malaysiska federationen. Efter konflikter inom federationen beslutade emellertid malaysiska parlamentet 1965 att utesluta Singapore som därmed blev en självständig stat, folkomröstningen till trots.

Av översikten framgår hur sammansatt bilden är. Å ena sidan har en tredjedel av de FN-medlemmar som tillkommit efter 1776 blivit självständiga utan någon form av självbestämmande i demokratisk mening, och en fjärdedel av dem som tillkommit efter det att FN-stadgan börjat gälla. Å andra sidan blev sådant självbestämmande allt vanligare under loppet av 1900-talet, och idag är det nästan tre decennier sedan nya stater etablerades på annat sätt (fyra före detta sovjetrepubliker 1991). Någon grad av självbestämmande i demokratisk mening förefaller numera betraktas som väsentligt för att en ny stat ska accepteras av statssamfundet.

En svårare fråga är i vad mån det även blivit etablerat att ett demokratiskt beslut är tillräckligt för att en ny stat ska godtas. För att belysa detta kommer i nästa avsnitt en översikt över vad man kan kalla potentiella stater: sådana som inte beretts medlemskap i FN, och sådana som ännu bara är separatistiska rörelser.

Potentiella stater

ICKE-MEDLEMMAR AV FN

Ett antal enheter är erkända som stater av minst en FN-medlem men saknar för egen del medlemskap i världsorganisationen. Av dessa enheter i gråzonen mellan statssystem och statssamfund har några förvägrats allmänt erkännande trots att anspråken på självständighet haft grund i någon grad av demokratiskt självbestämmande (Kosovo, Abchazien, Sydossetien, Nordcypern). I två fall är folkviljan oklar eftersom ordnat självbestämmande inte skett eller kunnat ske (Palestina, Västsahara). I ett fall kan det diskuteras om självständighet är vad folket uttalat sig för (Taiwan).

Kosovo. Vid Jugoslaviens sönderfall blev situationen kritisk för den albanska befolkningen i Kosovo, en del av Serbien. Efter ett krig, i vilket Nato hejdat en serbisk offensiv, satte säkerhetsrådet 1999 Kosovo under tillfällig FN-administration. De försök som under följande år gjordes att förhandla fram en permanent lösning blev resultatlösa. I Kosovo hölls emellertid flera val och i februari 2008 beslutade landets parlament att ensidigt förklara landet självständigt.

Därmed ställdes förhållandet mellan folkens rätt till självbestämmande och staters rätt till integritet på sin spets. Den serbiska regeringen hävdade att självständighetsförklaringen var illegal och stred mot folkrätten. Enligt Ryssland, Serbiens viktigaste supportere, skyddade folkrätten varje stats okränkbarhet, varför en utbrytning krävde samtycke av den stat från vilken utbrytningen skulle ske. En rad andra stater, däribland Sverige, ansåg däremot omständigheterna i fråga om Kosovo vara sådana att utbrytningen i detta fall var godtagbar.

Oenigheten om Kosovo ledde till ett beslut i FN:s generalförsamling om att begära ett yttrande av internationella domstolen i Haag. Enligt domstolens utlåtande 2010, avgivet med tio röster mot fyra, hade självständighetsförklaringen varit förenlig med internationell rätt. Till det som övertygade ungefär halva världssamfundet om att normen om folkens självbestämmanderätt borde ta över i detta fall hörde tre omständigheter: den albanska majoriteten i Kosovo hade varit underkastad serbiskt förtryck, Kosovo hade vid självständighetsförklaringen styrts av ett FN-organ, långvariga förhandlingar om en alternativ lösning hade ingenstans lett (utförligare i Goldmann 2013: 173–175).

Abchazien. I Sovjetunionen var Abchazien en autonom del av den georgiska delrepubliken. I folkomröstningar 1991 röstade den georgiska delen av befolkningen med stor majoritet för georgisk självständighet samtidigt som den abchaziska delen med stor majoritet röstade för Sovjetunionens fortlevnad. I

april 1991 förklarade sig Georgien självständigt, och följande år förklarade sig Abchazien i sin tur självständigt från Georgien. I det krig som följde tog abchaziska styrkor kontroll över större delen av det tilltänkta landet.

Enligt den konstitution som separatistregeringen antog 1994 ska Abchazien vara en representativ demokrati med flerpartisystem. Flera val har hållits men deras relevans för frågan om självständighet kompliceras av att väljarkåren efter hand ändrat sammansättning: under kriget hade den georgiska delen av befolkningen minskat radikalt. Vad man förefaller kunna säga är att det finns stöd för att betrakta Abchaziens självständighet som uttryck för uppfattningen hos landets nuvarande invånare medan det är svårare att bedöma om detta gällde vid tiden för självständighetsförklaringen.

Sydossetien. Sydossetiens historia har likheter med Abchaziens: autonomi inom den georgiska Sovjetrepubliken; inskränkt autonomi sedan Georgien blivit självständigt; strider och folkomflyttningar. Folkomröstningar 1992 och 2006 gav stora majoriteter för oberoende av Georgien.

Norra Cypern. Turkiska Republiken Norra Cypern bildades på den del av ön som erövrats av Turkiet 1974 efter en grekcypriotisk statskupp. Norra Cypern utropade sig som självständig stat 1983 men erkändes bara av Turkiet. Ett FN-förslag till lösning av Cypernkonflikten blev föremål för folkomröstning 2004 och godtogs av 65 procent av turkcyprioterna men förkastades av 76 procent av grekcyprioterna. Mot denna bakgrund segrade självständighetsivrarna över återföreningsanhängarna i de nordcypriotiska valen 2009 och 2010.

Palestina. År 1947 beslutade FN:s generalförsamling rekommendera att det brittiska NF-mandatet Palestina skulle uppdelas i en judisk stat, en arabisk stat och ett FN-styrt område kring Jerusalem. Planen avvisades av dem som vid denna tid gjorde anspråk på att företräda den arabiska befolkningen. I det krig som följde erövrade Israel en större del av Palestina än enligt delningsplanen, inklusive västra Jerusalem, medan Västbanken och östra Jerusalem annekterades av Jordanien och Gazaremsan ockuperades av Egypten.

Under de följande årtiondena kunde den arabiska befolkningen i vad som varit brittiska Palestina sägas ha haft tre huvudalternativ att överväga: (1) enstatslösning på arabiska villkor, det vill säga ett odelat Palestina under arabisk kontroll, vilket var vad som fram till slutet av 1980-talet drevs av den arabiska befolkningens företrädare och är vad som alltjämt krävs av väsentliga grupper; (2) tvåstatslösning, det vill säga en självständig palestinsk stat vid sidan av Israel, vilket sedan 1990-talet är huvudlinjen för den palestinska myndigheten i Ramallah; (3) binationell enstatslösning ("ett land för två folk"), en tanke som vunnit terräng sedan annat misslyckats. Enligt en undersökning

2018 avvisades alternativ 2 av 54 procent på Västbanken och i Gaza samt alternativ 3 av 80 procent, en antydning om att även alternativ 1 hade signifikant stöd.⁸ Ingen demokratisk självbestämmandeprocédur har kunnat organiseras.

Västsahara. När Spanien 1975 tillkännagav sin avsikt att lämna Västsahara gjorde både Marocko och Mauretania anspråk på detta territorium och annekterade var sin del. Befrielse rörelsen Polisario proklamerade 1976 Sahrawi Arab Democratic Republic och inledde ett gerillakrig mot båda de stater som ockuperat området. Mauretania gav upp sitt anspråk 1979, varefter Marocko utvidgade sitt till Västsahara som helhet.

I en vapenvila 1991 ingick att en folkomröstning om oberoende skulle ordnas följande år. Att folkomröstningen aldrig blev av trots upprepade FN-ansträngningar sammanhängde med oenighet om vilka som skulle ha rösträtt. Marocko och Polisario hade olika meningar om vilka som hörde till det folk som skulle få möjlighet att självbestämma.

Taiwan. Det är en huvudfråga i taiwanesisk politik om Taiwan ska ses som en del av Kina eller som en stat för sig. Längre kontrollerades landet av Kuomintang (KMT), den nationalistiska rörelsen som efter att ha besegrats i 1940-talets inbördeskrig hade tagit sin tillflykt dit och som ansåg regimen på fastlandet vara illegitim. 1986 grundades det liberala partiet DPP, vilket i motsats till KMT sökte utveckla en taiwanesisk identitet.

DPP, som blev regeringsparti 2016, betraktar Taiwans oberoende som ett faktum och en formell självständighetsförklaring som onödig. Opinionsundersökningar bekräftar att många ser sig som taiwaneser och andra som kineser men att ett tvetydigt status quo är att föredra framför en nationell kris.

Dessa gråzonsfall belyser självbestämmandeprincipens oklara ställning. I några fall har självbestämmande ägt rum men visat sig otillräckligt för allmänt erkännande. I andra fall har stater erkänts fastän de aldrig existerat som enheter med möjlighet till självbestämmande. Det råder tydligtvis oenighet i statsamfundet om huruvida demokratiskt självbestämmande ska anses tillräckligt eller ens nödvändigt för en ny stats tillkomst.

SEPARATISTISKA RÖRELSER

I Wikipedia kan man hitta en genomgång av ”aktiva separatistiska rörelser”. En del av dessa verkar för autonomi i stället för oberoende och alla är inte lika aktiva. Efter bortsortering av dem som inte siktar till en oberoende stat samt

8 Undersökningen genomfördes i samarbete mellan Palestinian Center for Policy and Survey Research och The Tami Steinmetz Center for Peace Research vid universitetet i Tel Aviv <pcpsr.org/sites/default/files/Table%20of%20Findings_English%20Joint%20Poll%205%20June%202018.pdf>. För en detaljerad genomgång av alternativen se Maltz 2019.

av dem som inte tycks ha varit aktiva på senare år återstår att döma av denna sammanställning ett hundratal regioner med aktiv separatism.

Regionerna är spridda över världen. De befolkningsmässigt största är Sao Paulo i Brasilien, Sindhudesh i Pakistan, Kalifornien i USA och Padanien i Italien, alla med mer än 30 miljoner invånare. De befolkningsmässigt minsta förefaller vara Norfolk Island i Australien, Rotuma i Fiji samt Murravarri i Australien, alla med färre än 4000 invånare. Några självständighetsrörelser har en historia på minst ett halvsekel (till exempel Sydmoluckerna), andra är relativt nyetablerade (till exempel Kalifornien).

Deras politiska betydelse varierar i hög grad. Det finns åtskilliga exempel på att separatister förklarat sitt område självständigt utan att ha fått internationellt erkännande (Östturkestan 1932 och 1944, Biafra 1967, Somaliland 1991, Tjetjenien 1991, Anjouan 1997, Murravarri 2013, Bangsamoro 1974, 2012 och 2013, Longone 2015, Ambazonien 2006 och 2017). Några har upprättat exilregeringar (Cabinda, Lunda-Tchokwé, Sydmoluckerna, Tjetjenien). På många håll har separatister kunnat verka med fredliga medel genom demonstrationer, strejker, kandidater i val eller liknande, men flera har använt eller har slagits ner med våld (till exempel Assam i Indien, Biafra i Nigeria, Baluchistan i Pakistan, Darfur i Sudan, Kachin i Burma, Ogaden i Etiopien).

Separatismen har brukat motiveras med hänvisning till historia, etnicitet, språk eller religion, alltså argument som nationalister har använt sedan 1800-talet. Ofta har tillagts att den egna regionen blivit missgynnad eller att dess anspråk på autonomi har förkastats.

Att bedöma det folkliga stödet för separatistiska strävanden är svårt, men ibland har folkomröstningar hållits och i demokratier kan man få vägledning av opinionsundersökningar eller valresultat. Vanligt är att, där saken kan bedömas, självständighetssträvandena har stöd av mindre än en fjärdedel av dem det gäller. I några fall tycks å andra sidan stödet för självständighet vara betydande (Grönland 67 procent för oberoendepartier i valet 2014, Transnistrien 98 procent i folkomröstning 2006, Nevis 67 procent i folkomröstning 1998, irakiska Kurdistan 93 procent i folkomröstning 2017). Inte så ovanligt är att det vägt relativt jämnt mellan anhängare av och motståndare till självständighet (Padanien, Québec, Katalonien, Kashmir, Flandern, Skottland, Baskien, Sardinien, Sydtyrolen, Färöarna).

Det man kan vara säker på att statssystemet inte är färdigkonstruerat.

Målmedvetna separatister, utmanade regeringar, ambivalenta tredje parter

När jag nu ska resonera om hur det är lämpligt att framöver tolka principen om folkens rätt till självbestämmande är utgångspunkten att denna princip förblir giltig. Detta är inte självklart. Man kan hävda att separatism hotar den

mellanstatliga ordning som är en förutsättning för fred och säkerhet och som vi bör slå vakt om. Man kan också hävda motsatsen – att separatism befäster den idé om vikten av nationell suveränitet som i stället bör bekämpas. Jag ska emellertid hålla fast vid principen om folkens rätt till självbestämmande, grundad som den är i föreställningen om mänskliga rättigheter.

Vad bör denna princip framöver anses innebära för separatister, utmanade regeringar och tredje parter? Jag ska resonera mig fram med hjälp av några historiska fall, valda för att täcka skalan från mångårigt krig till fredligt avgörande.

Algeriet. Den 1 november 1954 genomförde Front de Libération Nationale (FLN) samordnade angrepp mot polisstationer, baracker och fabriker i Algeriet. Sedan mer än 80 år var Algeriet en integrerad del av Frankrike. Dess tre departement hade samma ställning som andra franska departement och samma representation i nationalförsamlingen. Den franska regeringen såg följaktligen upproret som illegitimt våld att slå ner. ”Man kompromissar inte när det är fråga om försvaret av nationens inre fred och republikens enhet och integritet”, förklarade premiärminister Mendès-France (Horne 1977: 98), liksom andra regeringar tidigare gjort och senare skulle komma att göra ställda inför separatistiska uppror.

FLN:s aktion var inte uttryck för det algeriska folkets självbestämmande – inte om självbestämmande tolkas som demokratisk princip. Under de åtta år som kriget kom att pågå var det svårt att uttala sig om hur algerierna skulle ha röstat om de fått chansen. Det kunde inte uteslutas att många skulle ha föredragit fortsatt medborgarskap i Frankrike framför medborgarskap i en FLN-stat. Att den franska regeringen mötte våld med våld får anses ha varit förenligt med principen om folkens rätt till självbestämmande sedd som demokratisk princip.

Detta uteslöt givetvis inte att våldet kunde kritiseras på annan grund. Vi är här vid distinktionen mellan *jus ad bellum* och *jus in bello*, det vill säga mellan rätten till krig och rätten i krig (Walzer 1977). En regering har rimligtvis rätt – nej, skyldighet – att upprätthålla lag och ordning, men inte att göra det med vilka medel som helst. Det fanns frågor att ställa om regeringens och även FNL:s sidans metoder under de åtta årens krig i Algeriet.

Confederated States. Det algeriska upproret kan jämföras med ett annat, vid vilket separatisterna liksom i Algeriet startade en militär kraftmätning men i motsats till FNL gjorde detta med viss demokratisk legitimitet. Vid en kongress 1861 i Montgomery, Alabama, antog delegater utsedda genom val i sju sydstater en författning för det de kallade Confederate States of America. USA:s president Abraham Lincoln hävdade att ensidigt utträde ur unionen vore illegalt men att försvar av unionen inte behövde innebära blodsutgjutelse och våld. Lincoln, som utförligt argumenterade mot separation – dess ”centrala idé är anarkins essens” – resonerade om hur den huvudsakliga stridsfrågan, slaveriet, skulle kunna hanteras och vädjade till konfederationens ledare om tålmod (Lincoln

1861). När inbördeskriget ändå inleddes var det med att konfederala styrkor angrep Fort Sumter utanför Charleston. Kriget kom att pågå i fyra år.

I detta läge resonerade den federala regeringen som den franska skulle komma att göra 1954: väpnat uppror måste statsmakten slå ner med den styrka den kan uppåta. Om vi emellertid antar att konfederationens tillkomst var uttryck för ett folks självbestämmande är frågan om det verkligen var försvarligt av USA:s regering att trappa upp incidenten i Fort Sumter till ett flerårigt krig.

Mitt svar är ja. Detta innebär att jag avvisar att låta principen om självbestämmande rättfärdiga väpnat uppror. Denna princip hindrar inte regeringen att slå ner ett uppror med våld, i fråga om konfederationen lika litet som i Algeriet. Den legitimerar en politisk väg till målet men inte en våldslig, med min tolkning. Den kan tolkas som en rätt till förhandling, det vill säga som en skyldighet för regeringssidan att möta separatism med politiska medel, vilket Lincoln åtminstone antydde 1861. Såvida inte våldet har utlösts av separatisterna, som i Charleston och Alger.

Katalonien. Ett inte olikt fall är den spanska regeringens hållning till Kataloniens självständighetsförklaring 2017. Den katalanska krisen har brukat föras tillbaka till 2005, när Kataloniens parlament antog en förordning som skulle stärka provinsens autonomi, en förordning som godtog av den spanska deputeradekammaren. Oppositionspartiet i Madrid, Partido Popular, vände sig emellertid till den spanska författningsdomstolen, vilken underkände delar av det nya regelverket som oförenliga med Spaniens konstitution. Detta stärkte opinionen för suveränitet i Katalonien och 2017 beslutade det katalanska parlamentet att en folkomröstning om suveränitet skulle hållas. Efter hänvändelse från regeringen i Madrid, vilken numera utgjordes av Partido Popular, förklarade författningsdomstolen folkomröstningen vara olaglig.

Regeringen ingrep följaktligen mot förberedelserna för folkomröstningen. Polis konfiskerade valmaterial, inledde brottsundersökningar av borgmästare, genomförde husundersökning av regeringsbyggnaden i Barcelona, arresterade katalanska ämbetsmän och störde vallokaler på omröstningsdagen. Valdeltagandet blev därför endast 43 procent, men av dem som deltog röstade 92 procent för självständighet, och det katalanska parlamentet beslutade anta en självständighetsförklaring. Som motåtgärd ersatte regeringen i Madrid Kataloniens dittillsvarande självstyre med eget direktstyre. Vid det laget hade separatistiska ledare fängslats anklagade för uppror, och den katalanske premiärministern och andra medlemmar av Kataloniens regering hade flytt till Belgien. Ett av Madrid utlyst nyval i Katalonien ändrade bara marginellt den politiska situationen i regionen.

Det speciella med den spanska regeringens hantering av den katalanska krisen var att rättssystemet användes för att hindra blotta självbestämmandeprocessen. Inte bara självständighetsförklaringen utan redan arrangerandet av en folkomröstning förklarades vara lagstridigt, polisstyrkor sattes in, separatister

fängslades. Att kriminaliseringen inte bara av separation utan av separatism undgick att leda till upptrappat våld berodde på att det inte var aktuellt för katalanerna att sätta hårt mot hårt. Det katalanska agerandet kan kritiseras, men inte för att ha missbrukat rätten till självbestämmande. Madrids agerande kan försvaras som uttryck för en regerings skyldighet att hålla ihop sitt land, men det stred mot principen om folkens självbestämmanderätt genom att rikta sig mot själva möjligheten till självbestämmande.

Québec. När den första folkomröstningen om egen suveränitet planerades i Québec med Parti Québécois som drivande kraft var det veterligen få som hävdade att PQ:s separatism var illegal. Omröstningen, som ägde rum 1980, förlo- rades av separatisterna: med ett valdeltagande på 85 procent röstade 40,4 procent ja och 59,6 procent nej. Vid en andra folkomröstning 1995 blev däremot utgången jämn: med ett deltagande på hela 93,5 procent röstade så många som 49,4 procent ja mot 50,6 procent nej. Knappheten i nej-sidans seger föranledde den federala regeringen att vända sig till Kanadas högsta domstol med frågan huruvida en suveränitetsförklaring av Québec vore förenlig med den kanadensiska författningen samt om den skulle ha folkrättsligt stöd. Domstolens utlå- tande 1998 har ansetts mönsterbildande i litteraturen om separation (*Reference re Secession of Quebec* 1998).

I korthet: En ensidig suveränitetsförklaring skulle vara författningsstridig och sakna folkrättslig legitimitet, men om en folkomröstning i Québec skulle besluta om oberoende skulle det övriga Kanada sakna grund för att hindra Qué- becs regering från att driva denna linje. I stället skulle villkoren för ett utträde ur federationen avgöras genom förhandling på grundval av den kanadensiska författningens principer. I en sådan förhandling skulle Québec inte ha rätt att diktera villkoren för de övriga provinserna med hänvisning till sin självbestäm- manderätt. Men förhandling i god tro skulle Québec ha rätt till.

Det federala parlamentet i Ottawa och provinsparlamentet i Québec har tol- kat högsta domstolens utslag på olika sätt, men kvar står att en tydlig majoritet för självständighet i en kanadensisk provins förväntas leda till en förhandlings- lösning. Någon sådan förhandling har inte blivit aktuell, men 2006 beslutade det federala parlamentet medge att invånarna i Québec ”utgör en nation inom ett enat Kanada”. Denna markering kan ha bidragit till att minska stödet för självständighet sedan 1990-talet.

Skottland. Också i Skottland har det gått fredligt till, fast på ett annat sätt än i Québec. Scottish National Party gick 2011 till val på att hålla en folkomröst- ning om oberoende och vann majoritet i det skotska parlamentet, liksom Parti Québécois tidigare gjort i Québec. I oktober 2012 ingick de brittiska och skot- ska regeringarna en överenskommelse om en folkomröstning som skulle vara sådan att den gav ”en rättvis prövning av och ett avgörande uttryck för åsikterna

hos människor i Skottland och ett resultat som alla kommer att respektera” (*Agreement between the United Kingdom Government and the Scottish Government* 2012). I folkomröstningen, vilken hölls 2014, blev valdeltagandet 85 procent och nej-rösterna 55 procent. Om ja-sidan vunnit hade nästa steg rimligtvis blivit en förhandling om villkoren mellan Edinburgh och London, ungefär som man i Kanada har tänkt sig att det ska gå till om ännu en omröstning ordnas i Québec och om det denna gång blir majoritet för suveränitet.

Det är Québec och Skottland som visar vägen till en rimlig tolkning av principen om folkens självbestämmanderätt. Det ska stå var och en fritt att verka politiskt för separation, och stödet för en sådan åtgärd ska kunna prövas i en folkomröstning. Om stödet visar sig tillräckligt (man kan diskutera om det ska räcka med enkel majoritet) har företrädare för det separatistiska området rätt till förhandling. Däremot finns ingen rätt till separatism med våld och inte heller till ensidig självständighetsförklaring.

Å ena sidan saknar regeringen i det land det gäller, med detta sätt att se, rätt att med tvångsmedel hindra en demokratisk process som siktar till självbestämmande. Om resultatet skulle bli en tydligt manifesterad vilja till separatism har den skyldighet att respektera detta och att förhandla i god tro med separatisternas företrädare. Å andra sidan finns ingen rätt för en region att, ens efter omsorgsfullt folkligt självbestämmande, lämna moderlandet hur som helst. Liksom regeringen har skyldighet att respektera en separatistisk opinion har separatisterna skyldighet att anpassa sig till vad som är godtagbart för resten av landet. Det är därför separation förutsätter förhandling.

I en sådan förhandling kan man begära av regeringen att gå långt i att ge separatisterna det för dem väsentliga utan fullständig separation, samtidigt som man kan begära av separatisterna att de ska skilja mellan stort och smått och pröva om inte det för dem väsentliga kan nås fullständig separation förutan. I den bästa av världar leder den separatistiska utmaningen till reformer som annars inte skulle ha kommit till stånd och som gör separation onödig. Eller separation visar sig få sådana konkreta konsekvenser för människorna i regionen att det politiska stödet för separationen minskar. Sker inte något av detta får separationen ha sin gång och de kvarvarande problemen får åtgärdas senare, i fortsatt förhandling mellan vad som nu blivit två självständiga stater.

I vad mån vi i omvärlden bör eller behöver ta ställning i statsbildningskonflikter på andra håll kan diskuteras, men i två hänseenden ger principen om folkens självbestämmanderätt vägledning. Dels ger den oss anledning att kritisera rättsliga, polisära och militära ingripanden mot fredlig separatistisk aktivitet i andra länder. Dels anmodar den oss att erkänna stater som tillkommit efter demokratiskt självbestämmande, vad än moderlandets regering hävdar om deras olaglighet. Alternativet är att underkänna denna norm för internationell politik.

Referenser

- Agreement between the United Kingdom Government and the Scottish Government on a referendum on independence for Scotland, 15 October 2012* <assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/313612/scottish_referendum_agreement.pdf>.
- Bartelson, Jens, 2018. *War in International Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauböck, Rainer, 2000. "Why secession is not like divorce", s. 216–243 i Goldmann, Kjell, Hannerz, Ulf & Westin, Charles (red.), *Nationalism and Internationalism in the Post-Cold War Era*. London: Routledge.
- Fabry, Mikulas, 2010. *Recognizing States: International Society and the Establishment of New States since 1776*. Oxford: Oxford University Press.
- Gellner, Ernest, 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Goldmann, Kjell, 2013. *Femton politiska begrepp*. Lund: Studentlitteratur.
- Horne, Alistair, 1977. *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962*. London: Macmillan.
- Kamm, Henry, 1992. "At Fork in Road, Czechoslovaks Fret", *New York Times* 9.10.
- Kroneberg, Clemens & Wimmer, Andreas, 2012. "Struggling over the Boundaries of Belonging: A Formal Model of Nation Building, Ethnic Closure, and Populism", *American Journal of Sociology* 118, s. 176–230.
- Lincoln, Abraham, 1861. *Inaugural Address* <presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=25818>.
- Lists of active separatist movements*. Wikipedia <en.wikipedia.org/wiki/Lists_of_active_separatist_movements>.
- Maltz, Judy, 2019. "Two States, One and Other Solutions to the Israeli-Palestinian Conflict", *Haaretz* 10.6.
- Philpott, Daniel, 2016. "Sovereignty", i *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* <plato.stanford.edu/archives/sum2016/entries/sovereignty>.
- Pick, Anthony C., 2011. *The Nation State: An Essay*, <thenationstate.co.uk/TheNationState.pdf>.
- Reference re Secession of Quebec, 1988*. Judgments of the Supreme Court of Canada, case 25506 <scscc.lexum.com/scscc-csc/scscc-csc/en/item/1643/index.do>.
- The Declaration of Independence, 1776* <ushistory.org/declaration/document/>.
- Thürer, Daniel, & Burri, Thomas, 2008. "Self-Determination", i *Oxford Public International Law* <opil.oup.com/view/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e873?rskey=bVYZhh&result=1&prd=OPIL>.
- Walzer, Michael. *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. New York: Basic Books.
- Wimmer, Andreas & Feinstein, Yuval, 2010. "The Rise of the Nation-State across the World, 1816 to 2001", *American Sociological Review* 75:5, s. 764–790.
- Ziblatt, Daniel, 2006. *Structuring the State: The Formation of Italy and Germany and the Puzzle of Federalism*. Princeton: Princeton University Press.

Bilaga: Självbestämmande vid tillkomsten av FN:s medlemsstater

I förra delen av denna artikel behandlas den utsträckning i vilken FN:s medlemsstater tillkommit under respektive folks självbestämmande. De bedömningar som gjorts av tidpunkten för tillkomsten och av förekomsten av självbestämmande redovisas i tabellen nedan.

Tidpunkt för självständigheten. Det kan i många fall diskuteras när en enhet ska anses ha framträtt som självständig komponent i systemet av stater. Länder kan ha vuxit fram gradvis utan entydigt tillkomstår, vilket gäller flertalet äldre stater, till exempel Sverige. Självständigheten kan i början vara i någon grad begränsad som i fråga om Storbritanniens dominions Kanada, Australien, Nya Zeeland och Sydafrika, vilka alla dock hörde till de ursprungliga medlemmarna av Nationernas Förbund. Dateringen av en stats tillkomst är särskilt diskutabel när det gäller områden som först varit självständiga, sedan underkastats andras herravälde och därefter återfått sin självständighet. Jag har låtit dateringen avgöras av hur långvarig och erkänd den ursprungliga självständigheten har varit. Länder som Egypten och Polen anses därför inte tillkomna på 1900-talet utan tidigare i historien, när båda framträdde som stormakter. Av de enheter som efter Tsarrysslands sammanbrott utropade sig som självständiga blev med min tolkning Estland, Lettland och Litauen etablerade som medlemmar av statssamfundet och invaldes i Nationernas Förbund, medan detta misslyckades för Georgien, Azerbajdzjan och Armenien som jag valt att se som tre statsbildningsprojekt vilka inleddes på 1910-talet men lyckades först på 1990-talet.

För ett annat, mer berättande försök att datera staters tillkomst se Pick 2011.

Förekomst av självbestämmande. Vad som i denna artikel menas med självbestämmande framgår av artikeln. Det framgår också varför det befunnits irrelevant att ställa denna fråga med avseende på länder som tillkommit före USA:s självständighetsförklaring 1776. Grunderna för mina bedömningar av självbestämmande i demokratisk mening framgår av artikeln. I flertalet fall har självständigheten antingen genomförts i huvudsakligen demokratiska former eller också inte, vilket i tabellen anges med ”ja” respektive ”nej”. Ett mellanläge redovisas som ”delvis” och ett fåtal fall redovisas som oklara.

	tillkomst	självbestämmande?
Egypten	9000-talet f.Kr.	ej relevant
Kina	2000-talet f.Kr.	ej relevant
Jemen	1000-talet f.Kr.	ej relevant
Iran (Persien)	700-talet f.Kr.	ej relevant

	tillkomst	självbestämmande?
Japan	600-talet f.Kr.	ej relevant
Etiopien	300-talet	ej relevant
San Marino	301	ej relevant
Frankrike	500-talet	ej relevant
Danmark	700-talet	ej relevant
Ryssland	800-talet	ej relevant
Ungern	1000-talet	ej relevant
Sverige	1000-talet	ej relevant
Portugal	1100-talet	ej relevant
Österrike	1278	ej relevant
Andorra	1278	ej relevant
Polen	1320	ej relevant
Thailand	1381	ej relevant
Spanien	1469	ej relevant
Schweiz	1499	ej relevant
Nederländerna	1581	ej relevant
Bhutan	1600-talet	ej relevant
Oman	1600-talet	ej relevant
Storbritannien	1707	ej relevant
Liechtenstein	1718	ej relevant
Kuwait	1752	ej relevant
Nepal	1768	ej relevant
USA	1776	delvis
Haiti	1804	nej
Paraguay	1813	nej
Argentina	1816	delvis
Chile	1818	nej
Colombia	1819	nej
Mexiko	1821	nej
Peru	1821	nej
Brasilien	1822	delvis
Bolivia	1825	nej
Uruguay	1828	nej
Ecuador	1830	nej
Venezuela	1830	nej
Belgien	1830	delvis
Grekland	1830	nej
Costa Rica	1838	nej
Honduras	1838	nej
Nicaragua	1838	nej

	tillkomst	självbestämmande?
Guatemala	1839	nej
El Salvador	1842	nej
Dominikanska republiken	1844	nej
Liberia	1847	delvis
Italien	1861	delvis
Monaco	1861	nej
Kanada	1867	delvis
Tyskland	1871	nej
Rumänien	1878	nej
Serbien	1878	nej
Luxemburg	1890	nej
Australien	1901	ja
Kuba	1902	nej
Panama	1903	nej
Norge	1905	ja
Nya Zeeland	1907	ja
Bulgarien	1908	nej
Sydafrika	1910	delvis
Mongoliet	1911	nej
Albanien	1913	nej
Finland	1917	ja
Island	1918	ja
Lettland	1918	delvis
Estland	1918	ja
Litauen	1918	ja
Irland	1919	ja
Afghanistan	1919	nej
Turkiet	1923	delvis
Saudiarabien	1932	nej
Irak	1932	nej
Libanon	1943	delvis
Indonesien	1945	nej
Syrien	1946	nej
Jordanien	1946	nej
Filippinerna	1946	delvis
Indien	1947	delvis
Pakistan	1947	delvis
Republiken Korea	1947	ja
Myanmar (Burma)	1948	delvis
Israel	1948	ja

	tillkomst	självbestämmande?
Sri Lanka	1948	ja
Demokratiska Republiken Korea	1948	nej
Libyen	1951	nej
Kambodja	1953	nej
Laos	1953	nej
Marocko	1956	nej
Tunisien	1956	nej
Sudan	1956	ja
Malaysia	1957	delvis
Ghana	1957	ja
Centralafrikanska republiken	1958	ja
Guinea	1958	ja
Kongo-Kinhasa	1960	nej
Benin (Dahomey)	1960	ja
Gabon	1960	ja
Elfenbenskusten	1960	ja
Mauretanien	1960	ja
Niger	1960	ja
Senegal	1960	ja
Togo	1960	ja
Burkina Fasso	1960	ja
Kongo-Brazzaville	1960	ja
Mali	1960	ja
Madagaskar	1960	ja
Tchad	1960	ja
Kamerun	1960	nej
Nigeria	1960	ja
Cypern	1960	nej
Somalia	1960	delvis
Sierra Leone	1961	ja
Tanzania	1961	oklart
Burundi	1962	ja
Rwanda	1961	ja
Algeriet	1962	ja
Uganda	1962	delvis
Jamaica	1962	ja
Trinidad och Tobago	1962	ja
Samoa	1962	ja
Kenya	1963	ja
Malawi	1964	ja

	tillkomst	självbestämmande?
Malta	1964	ja
Zambia	1964	ja
Gambia	1965	ja
Maldiverna	1965	nej
Zimbabwe	1965	oklart
Singapore	1965	nej
Botswana	1966	ja
Guyana	1966	ja
Lesotho	1966	ja
Barbados	1966	ja
Nauru	1968	ja
Ekvatorialguinea	1968	nej
Mauritius	1968	ja
Swaziland	1968	ja
Fiji	1970	delvis
Tonga	1970	nej
Bahrain	1970	delvis
Qatar	1971	nej
Förenade Arabemiraten	1971	nej
Bangladesh	1971	delvis
Bahamas	1973	ja
Guinea Bissau	1973	oklart
Grenada	1974	delvis
Sao Tomé och Príncipe	1974	nej
Papua Nya Guinea	1975	ja
Comorererna	1975	ja
Vietnam	1975	nej
Surinam	1975	delvis
Angola	1975	nej
Moçambique	1975	nej
Kap Verde	1975	nej
Seychellerna	1976	delvis
Djibouti	1977	ja
Salomonöarna	1978	delvis
Dominica	1978	delvis
Tuvalu	1978	ja
Saint Lucia	1979	ja
Saint Vincent och Grenadinerna	1979	ja
Kiribati	1979	ja
Vanuatu	1980	delvis

	tillkomst	självbestämmande?
Antigua och Barbuda	1981	delvis
Belize	1981	delvis
Saint Kitts och Nevis	1983	delvis
Brunei	1984	nej
Marshallöarna	1986	delvis
Mikronesien	1986	delvis
Namibia	1990	delvis
Armenien	1990	ja
Azerbajjan	1990	ja
Georgien	1991	ja
Uzbekistan	1991	ja
Moldavien	1991	ja
Ukraina	1991	ja
Belarus	1991	nej
Tadjikistan	1991	nej
Turkmenistan	1991	nej
Kazachstan	1991	nej
Kyrgyzstan	1991	oklart
Kroatien	1991	ja
Slovenien	1991	ja
Nordmakedonien	1992	ja
Bosnien och Herzegovina	1992	ja
Tjeckien	1993	delvis
Slovakien	1993	delvis
Eritrea	1993	ja
Palau	1994	ja
Östtimor	2002	ja
Montenegro	2006	ja
Sydsudan	2011	ja

Varför ska vi läsa klassikerna?

En essäserie om politiskt tänkande

Som läsare har vi inte sällan formats av vissa specifika böcker som har fått stor inverkan på hur vi ser på världen och historien – och ibland påverkat även vår personliga identitet. I överförd mening kan detsamma sägas om samhällen och civilisationer: vissa författare och verk har haft en sådan djupgående inverkan på så många människor, antingen i ett specifikt historiskt ögonblick eller över längre tid, att de bidragit till att forma själva samhället och generationer av dess medlemmar.

De klassiska politiska tänkarna är av det skälet värda att återvända till gång efter annan. Vi i redaktionen har därför bett ett antal skribenter att göra just det: att återvända till tänkare eller specifika verk som har varit betydelsefulla inom ett visst ämne eller för världen i stort och att reflektera över det historiska sammanhanget, den idéhistoriska betydelsen och deras relevans för vår tid.

Med denna serie av essäer – vår alldeles egna klassikerserie – hoppas vi kunna erbjuda läsaren spännande ingångar och uppslag, och uppmuntran att själv slå sig ner i soffan eller läsfåtöljen med en klassiker.

Först ut i serien är Benny Carlson och Lars Jonung med en betraktelse över John Maynard Keynes *The Economic Consequences of the Peace* från 1919.

En klassisk varning

Benny Carlson & Lars Jonung

För etthundra år sen utkom en bok som varnade för den katastrof som hotade att drabba Västerlandet genom freden i Versailles, en bok som gjorde sensation och som i ett slag gjorde dess författare världsberömd: *The Economic Consequences of the Peace* av John Maynard Keynes.

Som representant för *HM Treasury*, finansdepartementet, hade Keynes en central roll i den engelska delegationen i de fredsförhandlingar med Tyskland som följde på första världskriget. Dessa utmynnade i Versaillesfreden med väldiga skadeståndskrav på Tyskland. Keynes hade studerat skadeståndsfrågan under kriget och bidrog med analyser och beräkningar när förhandlingarna började i januari 1919. Fredsavtalet undertecknades i slutet av juni 1919, på dagen fem år efter skotten i Sarajevo.

Då hade Keynes emellertid sagt upp sin anställning vid *the Treasury* i protest mot de allierades krav. Som han skrev till en god vän i maj var han ”djupt besviken, deprimerad och förskräckt över de orättvisa och oförståndiga krav som vi ställt på Tyskland”. Keynes gjorde prognosen att ”freden var skamlig och kommer bara att leda till olycka”.

Keynes hade förfärats när de av nationellt egenintresse uppfyllda brittiska och franska statsmännen David Lloyd George och Georges Clemenceau manövrerade ut den idealistiske men naive amerikanske presidenten Woodrow Wilson för att åstadkomma en hård fred – en kartagisk fred. Wilson hade lovat att ”göra världen trygg för demokrati”. Han tilldelades 1919 Nobels fredspris för sina ansträngningar men det fredsavtal han slutligen signerade gav näring åt en revanschism som tjugo år senare utmynnade i ett än mer förödande krig.

När Keynes upptäckte att han som högt uppsatt tjänsteman inte kunde påverka de politiska beslutsfattarna, valde han en annan väg: hans mål blev att vända sig direkt till den allmänna opinionen. Här lyckades han med sin bok om fredens ekonomiska följder långt utöver vad någon kunnat föreställa sig. Boken gav Keynes en framträdande position i den internationella debatten. Förutom sin karriär som akademisk ekonom blev han också en lysande ekonomisk journalist under mellankrigstiden, med en strid ström av artiklar som spreds över världspressen.

Benny Carlson och Lars Jonung är verksamma vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet.
E-mail: benny.carlson@ekh.lu.se; lars.jonung@nek.lu.se

Världen genomförs av dystra stämningar vid första världskrigets slut. När Pontus Fahlbeck 1918 donerade 250 000 kronor till en stiftelse som skulle garantera fortsatt utgivning av *Statsvetenskaplig Tidskrift* önskade han att stiftelsen skulle främja vetenskapligt arbete om ”det stora ämnet om folks, staters och kulturers förfall och undergång”. I Tyskland publicerade Oswald Spengler 1918–22 sitt stora arbete om *Västerlandets undergång*. Det fredsavtal som slöts i Versailles dämpade inte efterkrigsångesten.

Keynes var ett känt namn bland nationalekonomer av facket redan innan hans bok om Versaillesfreden kom från trycket men för den stora allmänheten, åtminstone utanför England, var han okänd. I svensk press förekom hans namn inte förrän 1920, när hans bok kom ut på svenska som *Fredens ekonomiska följder*. Därefter publicerade han som kolumnist under åren 1920–23 ett 20-tal artiklar i *Dagens Nyheter*.

De vid denna tid ledande svenska nationalekonomerna – David Davidson, Knut Wicksell, Gustav Cassel och Eli Heckscher – reagerade omedelbart på Keynes bok. Davidson, Cassel och Heckscher anslöt sig oreserverat till Keynes synsätt och varnade för följderna av fredsavtalet. Cassel fruktade att ett utarmande av Tyskland skulle dra ner hela Europa i kaos. Heckscher var om möjligt än mer pessimistisk och profetisk. Han varnade i en artikel rubricerad ”För illa för att vara santt” i *Svensk Tidskrift* för att fredsvillkoren skulle leda till tysk revanschism: ”Att den europeiska civilisationen skulle överleva även detta nästa Ragnarök, får väl anses högst osannolikt.”

Wicksells reaktion gick i annorlunda banor. Hans närmast fanatiska neomalthusianism fick honom att invända mot den mer moderata neomalthusianen Keynes: Om tyskarna bara födde färre barn skulle de inte behöva bygga så många bostäder och därmed skulle de ha råd att betala skadestånden. Minnskat barnafödande var Wicksells allmänna recept för fred och välbefinnande. Keynes lät sig inte övertygas av Wicksells resonemang. Som svar på ett brev från Wicksell, invände Keynes att det skulle ta många år innan de effekter som Wicksell väntade sig skulle märkas. På kort sikt behövdes andra åtgärder än barnbegränsning.

En central fråga inom skadeståndsdebatten gällde det så kallade transferproblemet, dvs. vilka var kanalerna genom vilka skadeståndet kunde överföras från Tyskland till Ententen. Davidson var tidigt ute med synpunkter här. Cassel förklarade att transfereringar bara vore möjliga om det skadeståndsskyldiga landet kunde forcera sin export vilket skulle skapa problem i världshandeln. En tysk exportoffensiv skulle nämligen möta motstånd från länder som Storbritannien, vilka konkurrerade på världsmarknaden med produkter liknande de som Tyskland exporterade.

När Keynes 1929 skrev en artikel om transferproblemet i *Economic Journal*, den ledande akademiska tidskriften i nationalekonomi i Europa på den tiden, fick han raskt mothugg av den unge Bertil Ohlin. Utifrån sin teori om

internationell handel hävdade han som en central poäng att Keynes inte tagit tillräcklig hänsyn till de positiva effekter skadeståndsbetalningarna skulle ha på den aggregerade efterfrågan i de mottagande länderna. Ohlins kritik av Keynes gav i ett slag Ohlin ett internationellt erkännande. En senare tids nationalekonom som Paul Samuelson har gett David (dvs. Ohlin) rätt i hans kamp mot Goliat (dvs. Keynes).

The Economic Consequences of the Peace gjorde Keynes till världens mest välkända nationalekonom. Han övertog Cassels plats på tronen – en position som konsoliderades under resten av 1920-talet när han tog avstånd från den klassiska liberalismen, lierade sig med Lloyd George's liberaler och föreslog åtgärder mot den arbetslöshet som plågade England efter återgången till guldmyntfot och som eskalerade efter kraschen på Wall Street 1929.

År 1936 publicerade Keynes *General Theory of Employment, Interest and Money*, ett arbete som definitivt gjorde honom till 1900-talets mest berömda och inflytelserika nationalekonom. De svenska nationalekonomer som hade hyllat *The Economic Consequences* – Davidson, Cassel och Heckscher (Wicksell hade gått ur tiden 1926) – vände sig mot *General Theory*. De menade att Keynes inte alls hade lanserat en allmän ekonomisk teori utan en teori för den stagnerade brittiska ekonomin under mellankrigstiden. Ohlin, som hade utmanat "Goliat", blev däremot stor Keynes-beundrare. När *General Theory* kom ut, ville han dock göra gällande att han själv och hans kollegor i Stockholm, den så kallade Stockholmsskolan, hade nått ungefär samma insikter som Keynes eller rent av förekommit honom. Tåget hade dock gått för svenskarna. Det blev Keynes teori som dominerade läroböckerna i nationalekonomi i årtionden medan Stockholmsskolans arv på sin höjd förvaltades i svensk stabiliseringspolitik.

Hur gick det då med Keynes pessimistiska prognos för Versaillesfreden? Han fick tyvärr rätt. Skadeståndskraven på Tyskland banade vägen för Hitlers maktövertagande, förvisso en lång väg kantad av flera revideringar av traktaten. I maj 1921 specificerades skadeståndskraven. Enligt Keynes analys i en serie tidningsartiklar skulle Tyskland inte kunna uppfylla dem. Han blev inom kort besannad på denna punkt, vilket stärkte hans ställning i den allmänna debatten.

Skadeståndets konstruktion bidrog till den förödande tyska hyperinflationen. 1924 kom Dawesplanen, namngiven efter den amerikanske politikern Charles Dawes, som ett försök att ge Tyskland respit för att få ordning på sin ekonomi. Dawesplanen följdes av Youngplanen, efter den amerikanske företagsledaren Owen Young, 1929-1930. Den fick katastrofala följder för den tyska demokratin.

Youngplanen krävde nämligen överskott i såväl den tyska regeringens budget som i det tyska handelsutbytet samtidigt som den tyska ekonomin gick in i en lågkonjunktur. Den tyska regeringen tvingades till det ena åtstramningspaketet efter det andra, med stigande krav på nedskärningar i löner och

förmåner. Under 1931 utbröt dessutom en bank- och valutakris. Arbetslösheten steg dramatiskt. Under denna nedåtgående spiral steg stödet för de bågge ytterlighetspartierna, kommunisterna och nazisterna. Hitler vann i trovärdighet genom att på ett tidigt stadium kritisera Youngplanen och Versaillesfreden. Till slut kollapsade Weimarrepubliken under trycket från depressionen och skadeståndskraven.

Finns det någon allmän lärdom att dra av Versaillesfreden? Ja, det skulle möjligen vara att man för att undgå revanschism antingen behandlar en fiende som kapitulerar med respekt eller också besegrar honom i grunden. Versaillesfreden innebar en allierad ”poängseger” där förloraren förödmjukades och var därmed knappast kartagisk. Det tredje puniska kriget slutade som bekant med att romarna utplånade Kartago. Det andra världskriget slutade med att de allierade krossade Tyskland och vid slutet av kriget låg en kartagisk fred på ritbordet. Enligt den så kallade Morgenthauplanen – uppkallad efter USA:s finansminister Henry Morgenthau, Jr. – skulle Tyskland avindustrialiseras och förvandlas till ett jordbruksland som aldrig mer kunde utgöra ett hot mot omvärlden. Den planen ersattes emellertid av Marshallplanen – efter USA:s utrikesminister George Marshall – som syftade till att återuppbygga det krigshärjade Europa, inklusive Tyskland.

Keynes omsatte sina lärdomar från 1919 i sina bidrag till Bretton Woods-systemet med Internationella Valutafonden och Världsbanken som centrala institutioner och med frihandel som grund – det system som Donald Trump nu försöker undergräva. Kanske kan en annan lärdom vara att fredsavtal bör skrivas av rationella och globalt orienterade nationalekonomer som Keynes – inte av politiker som styrs av kortsiktiga och nationalistiska hämndbegär?

KLASSIKERN: John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*. London: Macmillan, 1919; översatt av Evert Berggren som *Fredens ekonomiska följder*. Stockholm: Bonnier, 1920.

De svenska nationalekonomernas reaktion under 1920-talet på Keynes bok diskuteras mer ingående i följande rapport, skriven för den konferens i Cambridge vilken uppmärksammade hundraårsjubileet av publiceringen av *The Economic Consequences of the Peace*:

Carlson, Benny & Lars Jonung, 2019. “Too Bad to Be True. Swedish Economists on Keynes’s *The Economic Consequences of the Peace, 1919–1929*”, working paper 2019:16, Lund University, Department of Economics. https://project.nek.lu.se/publications/workpap/papers/wp19_16.pdf.

Statsvetenskapliga förbundet

Förbundsredaktör: Katarina Roos

Coronavirus, distansundervisning och utvärdering av svensk statsvetenskap

av Katarina Roos

DEMOKRATISKA RÄTTIGHETER OCH DISTANSUNDERVISNING I CORONAVIRUSETS SPÅR

Vi har den tveksamma förmånen att få uppleva någonting som få av oss upplevt tidigare, en fullskalig pandemi. Smittskyddsexpertisen har länge varnat för att det inte är frågan om, utan när en sådan skulle inträffa. När är nu. Fienden är så liten att den inte går att urskilja med blotta ögat, men den orsakar mänskligt lidande och får sociala, samhällsliga och ekonomiska konsekvenser som i dagsläget är svåröverskådliga. För några månader sedan visste de flesta av oss inte ens vad ett coronavirus är och begreppet covid-19 saknade mening. Det var då, innan alla nyhetsflöden fylldes med uppdateringar om antalet smittade, intensivvårdade och döda.

Spridningen av coronaviruset har fått världsekonomin och hela samhällen i kraftig gunning. I land efter land har människors rörlighet begränsats och gränser har stängts. På mycket kort tid har stora inskränkningar i demokratiska fri- och rättigheter gjorts. Något som väckte stor uppmärksamhet var när norska Stortinget röstade igenom en undantagslag som i praktiken, åtminstone tillfälligt, flyttade över lagstiftningsmakten från Stortinget till den norska regeringen. Den motiverades med att ge regeringen större handlingsutrymme att snabbt fatta beslut för att begränsa effekterna av coronaviruset.

I flera länder har undantagstillstånd införts. Många länder har infört begränsningar för hur många människor som får samlas på en plats, vilket kränker mötesfriheten. När coronaviruset började spridas i Kina spreds bilder på hur en auktoritär stat kränkte medborgares fri- och rättigheter genom att hospitalisera och låsa in människor i sina hem för att undvika smittspridning. Nu fylls flöden av bilder från demokratiska länder, som inte bara visar folktomma gator och miljöer, utan också hur beväpnad polis och militär patrullerar gator och torg för att säkerställa regelefterlevnad. Redan före pandemin fanns många indikatorer på att demokratin försvagats i många av världens länder, och nu finns också en betydande risk för att auktoritära ledare utnyttjar den uppkomna situationen. Tillfälliga inskränkningar i medborgerliga fri- och rättigheter riskerar att bli permanentade.

För oss som lärare och forskare vid svenska lärosäten har pandemin också fått påtagliga konsekvenser. Den 17 mars 2020 rekommenderade regeringen alla universitet och högskolor att övergå till distansundervisning. Rekommendationen gällde från och med den 18 mars, alltså dagen därpå. Det var visserligen en rekommendation, men vem hade vågat trotsa en sådan under rådande omständigheter? I skrivande stund ekar därför hörsalar, labb och arbetsrum tomma. Undervisning och lärandeaktiviteter ska istället organiseras via digitala kanaler och såväl studenter som anställda sitter hemma vid köksbord och skrivbord. Det ställer stora krav på lärare att hitta alternativa arbets- och examinationsformer och på studenter förmåga att kunna förändra sitt lärande. I de fall där undervisningen skulle ha bedrivits

i en traditionell undervisningslokal, borde omställningen – åtminstone i teorin – kunna gå relativt enkelt. Svårigheterna är mer påtagliga när undervisningen skulle ha ägt rum i laboratorium, gymnasal, verkstad eller ute i fält eller förlagd till en arbetsplats. Trots att många lärosäten tillhandahåller bra och relevanta resurser och utbildningar i distans- och fjärrundervisning, så kommer det att vara svårt att upprätthålla kvaliteten.

Även forskning påverkas och en påtaglig konsekvens är inställda forskningskonferenser. Stängda gränser försvårar samarbete mellan forskare och forskargrupper. Inplanerade datainsamlingar som kräver resande och/eller mänskliga möten kan komma att bli svåra – eller kanske till och med omöjliga – att genomföra. I många fall är de praktiska hindren alltför många. I andra fall handlar det om etiska överväganden och en balansgång mellan samhällsnytta och risken för att bidra till smittspridning. Inom statsvetenskap bedriver många forskning som på olika sätt riktar sig mot eller berör centrala aktörer inom politik och förvaltning på olika nivåer, och då väcks också forskningsetiska frågor om riktigheten i att belasta dessa funktioner ytterligare i en redan ansträngd situation. Särskilt påtagliga konsekvenser kan detta komma att få för doktorander, som har stark press att genomföra forskarutbildningen inom givna tidsramar. Även inplanerade frågeundersökningar kan komma att beröras. Påverkar den pågående pandemin svarsfrekvensen och påverkar den hur respondenter och informanter svarar på frågorna? Vad händer till exempel med mätningar av partisympatier, politiska attityder och mellanmänsklig tillit, och hur påverkar det jämförelser över tid?

I inledningen av den akuta krisen råder en viss typ av handlingslogik. Fokus blir att hantera och hitta pragmatiska lösningar på problem varefter de uppstår. Det finns en välvilja hos många olika aktörer att på lika sätt ta initiativ till att motverka eller hantera effekter av pandemin. En av de stora aktörerna som samlar ett mycket stort antal förlag gjorde till

exempel samtliga sina e-böcker fullt tillgängliga, då många universitet världen över gick till distansundervisning. För studenter och universitetsanställda blir tidigare begränsade digitala resurser nu öppna. Vackert så (och kanske också strategiskt eftersom många vill behålla nya vanor när tillvaron återgår till det nya normala). I den inledande fasen är också acceptansen för undantag från regler och avvikelser från rutiner hög. Men vad händer i efterdyningarna av pandemin, när samhället så småningom börjar att återgå till ett (kanske delvis nytt) normalläge? Hur har studenternas lärande påverkats av distansundervisningen och hur ska återgången till traditionella undervisningsformer göras? Kommer det att vara möjligt att ansöka om förlängd dispositionstid av beviljade forskningsmedel på grund av att datainsamling inte varit möjlig att genomföra? Det kan förvisso betraktas som i-landsproblem givet nuläget, men det finns ändå anledning att blicka framåt.

Det finns anledning att känna oro, inte bara för virusets direkta konsekvenser, utan också för vad det riskerar att göra med det demokratiska, öppna samhället. Social distansering i kombination med ökad rädsla riskerar att urholka människors empati och solidaritet om detta blir ett långvarigt tillstånd. Samtidigt öppnas också möjligheter för eftertanke och reflektion när konferenser och resor ställs in och när tempot i en annars så hektisk tillvaro kanske stannar upp något.

VAD KÄNNETECKNAR STATSVETENSKAPLIG FORSKNING AV HÖG KVALITET OCH SOM HAR STOR BETYDELSE?

Det är inte bara coronaviruset som sprider sig i dessa dagar. Under de senaste decennierna har en utvärderingsbacill dragit fram genom offentlig förvaltning. Utvärdering och granskning har blivit centrala styrmedel i spåren av NPM. Återkommande utvärderingar av utbildning inom universitet och högskola har blivit vardag, men nu har turen också kommit till forskningspolitikens område. Statsvetenskap har av Vetenskapsrådet valts ut för

en pilotutvärdering som pågår under perioden 2020–2021.

Universitetskanslersämbetet (UKÄ) gör fyra typer av granskningar av högskoleutbildning, utbildningsutvärderingar, tematiska utvärderingar, prövningar av examenstillstånd samt granskningar av lärosätenas kvalitetssäkringsarbete. Något nationellt system för kvalitetssäkring av forskning har dock inte funnits utan ansvaret ligger huvudsakligen på lärosätena själva. Regeringen har gett Vetenskapsrådet i uppdrag att utarbeta ett sådant system. Redan 2014 presenterades ett sådant, FOKUS – Forskningskvalitetsutvärdering i Sverige, som bland annat innehöll en modell för hur utvärderingsresultat skulle kunna påverka resursfördelning. Den föreslagna modellen blev dock mycket kritiserad och förpassades till papperskorgen. Vetenskapsrådet har nu utarbetat en modell för ”nationella utvärderingar av forskningens *kvalitet* och *betydelse* inom olika forskningsämnen”. I den information som Vetenskapsrådet (Dnr. 3.2-2018-00113) utarbetat framgår att syftet med utvärderingen är att ge en bild av den sammantagna forskningen inom ett visst forskningsämne. Det primära syftet är alltså inte att utvärdera eller jämföra enskilda lärosätens forskning. Det understryks dock att utvärderingen kan användas för att jämföra den egna forskningen mot den nationella bilden. Resultaten från utvärdering ska kunna användas för att ”... lyfta fram såväl styrkor som svagheter och kunna utgöra underlag för utvecklingsinitiativ för att stärka svensk forskning som kan vidtas av olika relevanta aktörer på olika nivåer, som lärosäten, regering och finansärer”. Vad det betyder mer konkret är höljt i dunkel. Det skulle kunna betyda publicering av slutrapporter, som symboliskt samlas på hög utan att det leder till några konkreta åtgärder. Men det skulle också kunna betyda att resultaten får verklig betydelse för forskningspolitiken, för finansieringssystemet och resurstilldelningen.

En internationell panel av forskare ska göra en sammanvägd bedömning av forskningens

kvalitet samt forskningens betydelse med hjälp av en femgradig skala. Det är statsvetenskaplig forskning vid fjorton lärosäten som ingår i den pågående pilotutvärderingen: Försvarshögskolan, Göteborgs universitet, Karlstads universitet, Linköpings universitet, Linnéuniversitetet, Luleå tekniska universitet, Lunds universitet, Malmö universitet, Mittuniversitetet, Stockholms universitet, Södertörns högskola, Umeå universitet, Uppsala universitet samt Örebro universitet.

Efter det misslyckade försöket med att lansera en nationell utvärderingsmodell 2014, utlovade Vetenskapsrådet denna gång att den nya modellen ska innebära en ”minimal arbetsinsats för lärosätena”. Därför ska Vetenskapsrådet plocka fram alla underlag som expertpanelen behöver för att utvärdera ”den vetenskapliga produktionens *kvalitet*”. När det gäller bedömning av forskningens *betydelse* ska lärosätena välja ut exempel på upp emot fem fallstudier, som visar på forskningens betydelse i form av ”goda, lärorika exempel för utveckling och lärande”. Lärosätet ska identifiera ett antal relevanta fallstudier och beskriva dessa med hjälp av en specificerad mall samt beskriva den samlade forskning och de tillvägagångssätt som lett fram till respektive fallstudie.

Knäcktfrågan är hur *betydelse* eller *genomslag* ska tolkas? I instruktionerna skriver Vetenskapsrådet att det i fallbeskrivningen ska framgå ”vad det är som har inträffat av betydelse för samhället i vidare mening, vem eller vad det är som har gynnats eller påverkats”. Till detta ska också referenser, personer eller dokumentation, bifogas som kan ”bekräfta fallet”. Något eller någon ska alltså ha påverkats på något sätt av fallstudien och den påverkan ska också kunna bevisas. Svepande formuleringar om att studien bidragit till ökad kunskap kommer alltså inte att vara nöjaktiga. Det krävs i så fall en övertygande beskrivning av hur den ökade kunskapen lett till observerbara resultat. Det är tydligt att Vetenskapsrådet hämtat inspiration från länder som Storbritannien och

Nederländerna som tillämpar liknande utvärderingssystem. Senast var det Norges forskningsråd som gjorde en nationell utvärdering av samfunnsforskning.

Ett av Vetenskapsrådets uttalade mål var att modellen inte ska belasta lärosätena. Det är troligen en viktig anledning till att Vetenskapsrådet sammanställer allt underlag som expertpanelen ska använda för att bedöma kvalitet. Föga förvånande är det databaser som ska användas för att identifiera relevanta vetenskapliga produkter som kan användas i utvärderingen. Som Vetenskapsrådet också påpekar, är samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning underrepresenterad i dessa databaser. Dessutom omfattar de i regel enbart vetenskapliga artiklar, vilket resulterar i att böcker och texter på svenska sorteras bort. Att enbart använda bibliometriska data är således inte en framkomlig väg. Utvärdering av kvalitet kommer därför i huvudsak att göras utifrån en kvalitativ läsning av ett antal slumpmässigt utvalda publikationer i statsvetenskap.

Om de svenska lärosätena befriats från arbetsbörda så har den internationella panelen fått desto mer att göra. Det framgår tydligt att Vetenskapsrådet vill röra sig bort från kvantitativa mått på kvalitet till mer kvalitativa aspekter, vilket kräver noggrann läsning. Varje vetenskaplig text ska läsas av två granskare som bedömer aspekter såsom betydelse för forskningsfältet, nytänkande och originalitet samt vetenskaplig tillförlitlighet.

Att Vetenskapsrådet som finansier utvecklar utvärderingsmodeller för att utvärdera hur resurserna använts eller för att utvärdera specifika forskningsprogram ter sig rimligt. Likaså att staten utvecklar ett system för att utvärdera de nationella forskningspolitiska målen. Men varför behövs egentligen en modell för nationell utvärdering av ett forskningsämne? Det kan onekligen tolkas som ett underkännande för de inomvetenskapliga systemen för kvalitetsgranskning. Hur ska sedan resultaten från en nationell utvärdering av ett forskningsämne användas? Hela

utvärderingsmodellen bygger på att det går att teckna *en* bild av ett forskningsämne, men i själva verket är det ett fragmentiserat forskningslandskap som rymmer stor variation. Ska slutsatserna leda till förändrad resursfördelning eller att en större del av den framtida forskningsfinansieringen ska utgöras av riktade forskningssatsningar, riskerar det att leda till ytterligare inskränkningar på den fria forskningen.

Det ska bli intressant att se hur den internationella panelen gör den sammanvägda bedömningen mellan forskningens *kvalitet* och *betydelse* för samhället. Det är inte självklart om och i så fall hur dessa värden kompletterar eller förstärker varandra. Forskningens kvalitet kommer huvudsakligen att bedömas utifrån vetenskapliga artiklar i internationella tidskrifter medan forskningens betydelse ska bedömas utifrån fallstudierna. De separata analyserna ska sedan smältas samman till en nationell bild av statsvetenskaplig forskning i Sverige.

Något som hela den här utvärderingskarusellen avspeglar, är den instrumentella syn på forskning och kunskap som råder i dagens mäta-och-väga-samhälle. Vetenskapsrådet menar visserligen att kvalitet måste bedömas utifrån just *kvalitativa* bedömningar av vetenskapliga publikationer. Samtidigt måste samhällsnyttan i fallstudierna kunna manifesteras i mätbara effekter, effekter som dessutom måste kunna styrkas genom någon form av dokumentation eller vittnesmål. Det räcker med andra ord inte, att någon känner sig lite klokare efter att ha tagit del av forskning.

Katarina Roos är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen, Umeå universitet.
E-post: katarina.roos@umu.se

Översikter och meddelanden

Fascismens metoder – ett samtal med Jason Stanley

Helen Lindberg

Jag möter Jason Stanley under en av sommaren hetaste dagar på ett café i New York för ett samtal om fascism utifrån hans nya bok *How Fascism Works – The Politics of Us and Them*. Två dagar tidigare mindes vi Utöya och vi är denna dag mitt i Donald Trumps senaste twitter-påhopp på kvinnliga färgade kongressledamöter, påhopp som av de allra flesta uppfattas som hetsande och rasistiska. Storbritannien har just fått en ny premiärminister i Boris Johnson och i Ungern, Polen, Italien, Frankrike, Tyskland och Sverige mobiliserar och etablerar sig högerextrema krafter. V-Dem har också släppt en rapport som visar hur demokratiska regimer är på tillbakagång runt om i världen. Vårt samtal kommer att handla om vad fascism är enligt Stanley och på vilka sätt hans syn på fascism gränsar till andra definitioner av fascism. Vi kommer också att samtala om hans analys av det politiska dagsläget sett utifrån hans förståelse av fascism och på vilka sätt den kan hjälpa oss se vår samtid lite klarare, men också på vilka sätt den möjligen förhindrar nyansering och snarare förvirrar vår samtidsförståelse.

Vårt samtal återges nedan, men för att vår diskussion ska bli mer begriplig vill jag först

teckna en bakgrund och ge en kort genomgång av de vanligaste sätten som fascism har definierats på.

VAD ÄR FASCISM? NÅGRA OLIKA SVAR

Umberto Eco frågade sig i den klassiska texten om "Ur-fascism" (Eco 1995) om fascism är ett nytt slags spöke som jagar Europa, och han konstaterar att ordet "fascism" blev en *synecdoche*, det vill säga ett ord som kom att användas för många olika totalitära rörelser och därmed delvis förlorade sin användbarhet och mening. Trots risken för oklarhet med att använda fascism som en alltäckande term hävdar Eco att det ändå är möjligt att urskilja en uppsättning egenskaper som är definierande för hans "Ur-fascism", eller som han också kallade den: "den eviga fascismen". Dessa egenskaper kan vara delvis motstridiga, de kan också definiera andra typer av despotism och fanatism, men enligt Eco räcker det med att en av egenskaperna finns där för att tillåta "fascism" att så att säga koagulera sig kring den egenskapen.¹

Att definiera grundläggande element i fascism så som Eco gjorde är dock bara ett bland flera sätt att definiera fascism på. Enligt Roger Griffin finns det åtminstone tre andra sätt att begreppsliggöra fascism på. Det finns en marxistisk definition där fascism är en bourgeois sociopolitiska rörelse med en kapitalistisk natur. I en viss kommunistisk förståelse

1 De 14 egenskaperna är i korthet (1) traditionskult med en kombination av olika trossystem där utgångspunkten är att det inte behövs någon ny kunskap, sanningen finns här redan och det är upp till oss att uttolka dess obskyra meddelanden, (2) avfärdande av modernism, (3) irrationalism, (4) anti-vetenskap, (5) rädsla för olikheter, (6) en social frustration som är internationell, (7) en identitet präglad av besatthet av konspirationer, där följarna måste kännas sig belägrade, (8) känslor av förödmjukelse av fiendens rikedom och makt, (9) idén att livet är en kamp och en strid kan vara apokalyptisk, (10) folklig elitism, (11) alla är utrustade för att kunna utföra hjältedåd, (12) *machismo* med kvinnoförakt där lek med vapen blir en extatisk fallisk praktik, (13) selektiv populism där enbart en mindre grupp medborgare är folkets röst mot det ruttna etablissemanget, och sist men inte minst: (14) *newspeak* när ords mening förloras och blir ersatta med ny mening.

var fascism bourgeoisins diktatur över proletariatet med hjälp av staten, och utgjorde kapitalismens huvudsakliga pådrivare. I en annan kommunistisk analys ses fascism som en delvis fristående politisk kraft i sig som används av bourgeoisin för att erövra den politiska makten och som bara kan besegras med hjälp av kommunistisk revolution. Först i senare marxistisk förståelse av fascism kan det som Griffin ser som det grundläggande revolutionära elementet av ultranationalism skönjas i marxistiska förklaringar. Andra icke-materialistiska och postmarxistiska definitioner av fascism – bl.a. Wilhelm Reich (konformitet och sexuell repression i kristen puritanism skapar underordning till auktoritära ledare) Theodor Adorno (fascistiska tänkandets anatomi och personlighet) och Ernesto Laclau (den oundvikliga populismens dragningskraft som självständig massmobiliserande rörelse för kollektiva mål, identitet och mening) – betonar olika mekanismer och egenskaper i en fascistisk postmaterialistisk ideologi där politik eller kultur förklarar fascismens uppkomst snarare än ekonomiska klassförhållanden, eller antropologiskt i en fascistisk personlighet. Liberaler har inte varit särskilt bra på att förstå fascism heller, enligt Griffin. I den liberala förståelsen av fascism är det inte så mycket mer än en radikal massrörelse med udden riktad mot modernitet och teknologiskt avancerad civilisation.

Griffin själv vill undvika att tillskriva fascism externa definierande drag, exempelvis karismatiskt ledarskap, rasism, apokalyptiskt undergångstänkande, etc. som är alltför allmänna och återfinns i flera olika ideologier och är därmed inte exklusiva för extremhögern. Han föreslår istället en som han kallar tredje väg att förstå fascism på, där fascism snarare är en arbetsdefinition, ett begreppsligt ramverk, ett forskningsparadigm inom vilket vi kan studera generisk fascism som ett nyckelbegrepp inom politiskt tänkande. Griffin utvinner detta genom sin ”empatiska

läsning” av fascistiska tänkare som urskiljer en uppsättning kärnvärden (palingenetisk ultranationalism som tror på nationens återfödelse, där ”ultra” innebär att nationen tillmäts sådan central betydelse att det är bortom kompatibilitet med liberaldemokratiska samhällliga ideal och förståelse av nationen), en politisk diagnos (omedelbar djup kris som hotar ultranationen) och yttersta mål (totalt övertagande av all politisk och kulturell makt) som kan beskrivas som fascismens innehåll och som alla kretsar kring ultranationalism. Fascism kan förstås som en modernistisk vision av en ny samhällsordning vilken omfattar element av ett mytologiserat och användbart förflutet.²

Robert Paxton konstaterar liksom Eco att det är notoriskt svårt att definiera fascism, bland annat på grund av att olika regimer lånar fascistiska särdrag men inte kan sägas vara fullt ut fascistiska. Det finns också många olika slags fascismer som skiljer sig inte bara mellan nationer utan också i tid och rum. Ytterligare en svårighet är att vi gärna vill tro att det finns en fascistisk *doktrin*, när fascism snarare är en politisk praktik som är särskilt lämplig för 1900-talets masspolitik. Fascism har också enligt Paxton kommit att överanvändas som begrepp. Dock får vi inte överge ambitionen att definiera och analysera fascism, för det är ett politiskt fenomen som är något nytt för 1900-talet. Fascismen lyckades etablera sig i länder som verkade vara på väg mot expanderande demokrati men istället blev antisocialistiska diktaturer. Efter andra världskriget grep olika nationalistiska höger rörelser också tag i fascismen. Vi bör dock akta oss för att försöka upprätta en fascismens minimum (jämför Eco och Griffin) likaväl som vi bör vara försiktiga med att studera fascism alltför isolerat från sin kontext. Istället för att definiera en fascistisk doktrin talar Paxton hellre om fascism som process och fascism som kontext (det vill säga dess allierade och medhjälpare). Vi bör jämföra olika

2 Griffin, Roger, 2018. *Fascism*. London: Polity.

fascistiska regimer men vara noggranna med vad vi jämför.

Därför pratar Paxton hellre om fascismens sju mobiliserande passioner och fem stadier. Det finns en grundläggande aspekt av fascism som utgör basen för de sju mobiliserande passionerna och det är att den hellre talar till känslan än förnuftet. Dessa mobiliserande passioner är former av politiskt beteende som präglas av: (1) gruppens primat, (2) övertygelsen om den egna gruppen som offer och där kompensering kulter enar och förser med ny energi, (3) antipati mot kosmopolitisk liberalism som hotar förstöra gruppen och dess värderingar, (4) djupare integration (*fascio*) av gruppens gemenskap och broderskap där exklusion genom våld är nödvändigt, (5) ökad känsla av storhet och tillhörighet där gruppidentiteten är avgörande och förstärker individens självkänsla, (6) naturliga ledares auktoritet och uppslutningen bakom en naturlig ledare som ensam inkarnerar gruppens öde, (7) skönheten i våldet och viljan, gruppens darwinistiska kamp.³ Idéer spelar stor roll även i fascismen, men det spelar olika stor roll beroende på vilket av de fem stadierna fascismen är i. Det första stadiet är när rörelserna skapas utifrån en överväldigande känsla av kris och att vara ett offer, där gruppen är det primära framför individen. Man tror på naturlig auktoritet och ledarskapsprincip, våldets skönhet och viljans makt och framförallt föreställningen om det utvalda folkets rätt att dominera andra. Det andra stadiet är den intellektuella mobiliserande förberedelsen för fascism och när dessa idéer och rörelser har etablerat sig bland politiker och i partier inom det politiska systemet. Det tredje stadiet är när partier som står för dessa idéer har tagit över den politiska makten antingen genom val (oftast) eller våld (våldigt sällsynt).

Det fjärde stadiet är när de utövar sin makt och det femte stadiet är hur de bevarar sin makt – om de radikaliseras ytterligare som Nazityskland eller entropi som exempelvis Mussolinis Italien där auktoritet rutiniserades snarare än radikaliserades. Paxton hävdar att många samhällen idag är i stadie 1 och några i stadie 2. Sammanfattningsvis menar Paxton att: "Fascism is a system of political authority and social order intended to reinforce the unity, energy, and purity of communities in which liberal democracy stands accused of producing division and decline."⁴

Med den senaste tidens secession och demokratins tillbakagång kanske vi kan se, om vi studerar fascismens mekanismer tillsammans med Jason Stanley, att flera länder verkar närma sig stadie 3, senaste exemplen är Brasilien Indien och Ungern. Jag återkommer till det resonemanget strax.

Stanley Payne, i sin historiskt drivna realtypiska definition av fascism skiljer mellan fascistiska rörelser och olika slags auktoritär nationalism som inte är revolutionär som vänstern eller radikal som fascismen. Den konservativa auktoritära högern ville inte förändra samhället i grunden utan snarare frysa den ordning som råder eller återinföra en äldre ordning, inte vända över ända och starta en helt ny samhällsordning med nya klassrelationer etc. De har inte heller generell imperialistiska ambitioner. Payne summerar fascism på det här sättet: "a form of revolutionary ultranationalism for national rebirth that is based on primarily vitalist philosophy, is structured on extreme elitism, mass mobilization, and the Führerprinzip, positively values violence as end as well as means, and tends to normalize war and/or the military virtues".⁵

Vad som utmärker dessa sinsemellan delvis olika definitioner av fascism är inte enbart

3 Paxton, Robert O., 1998. "The Five Stages of Fascism", *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 1. (Mar., 1998), pp. 1-23. Chicago: University of Chicago Press.

4 Paxton, Robert O., 1998. "The Five Stages of Fascism", *The Journal of Modern History*, Vol. 70, No. 1. (Mar., 1998), pp. 1-23. Chicago: University of Chicago Press, p. 21.

5 Payne, Stanley, G., 1995. *A History of Fascism 1914-1945*. Madison: University of Wisconsin Press, p. 14.

metodologiska skillnader och likheter (Eco och Griffin arbetar idealtypologiskt, Paxton och Payne kan sägas arbeta med realtyper), de har också olika betoning på olika kriterier och element, det vill säga de har delvis olika uppsättningar avgörande distinktioner, och jag inser när jag läser Jason Stanleys bok om fascism att flera av hans mekanismer är tämligen oprecisa – och i vårt samtal nedan kommer jag att fråga honom varför. Även om Stanley är uppenbart influerad av samtliga dessa definitioner av fascism så är han kanske allra mest tydligt inspirerad av Umberto Ecos *Ur-fascism*, Hannah Arendts *Totalitarismens ursprung* och Paxtons funktionalistiska fascismbegrepp. Stanleys bok är en genomgång av vad som identifieras som fascismens tio ideologiska mekanismer där varje enskild praktik arbetar för att skapa eller förstärka uppdelningen i ”vi” och ”dem”. Dessa tio mekanismer är: (1) *det mytiska förflutna* (ett konstruerat mytiskt förflutet som stödjer deras framtidsvision), (2) *propaganda* (skriver om folkets delade förståelse av verkligheten genom det kraftfulla tankeformande verktyget propaganda), (3) *anti-intellektualism* (där universitet och utbildningssystem som utmanar deras idéer attackerats), (4) *overklighet* (konspirationsteorier och fake-news, dvs., en falsk verklighet ersätter förnufts-baserad diskussion), (5) *hierarki* (mänskligt värde rangordnas), (6) *känsla av att vara ett offer* (varje framgång för en minoritet upplevs som hotfull), (7) *lag och ordning* (vi är de skötsamma, de är kriminella), (8) *sexuell ängslan* (den patriarkala hierarkin är hotad av jämställdhet), (9) *Sodom och Gomorra* (stad-landsbygd, kosmopolitanism/nationalism) och (10) *frihet genom arbete* (vi är hårt arbetande, de lever på bidrag).⁶ Var för sig är de inte fascistiska, men tillsammans är de tillräckliga för att utgöra en slags fascismens grundläggande struktur och *modus operandi* och det är enligt Stanley angeläget att vi lär oss se hur denna struktur ser ut för att vi idag

med ökade flyktingströmmar och tilltagande etnonationalism ska kunna förhindra utvecklingen mot en fullt utvecklad fascistisk regim. Vi kan alltså konstatera att den huvudsakliga uppgiften är av en mer praktisk karaktär än den Eco företog sig och närmare Paxton funktionalistiska analys, där Stanley vill urskilja och definiera fascistisk politik och taktik som mekanism för att tillskanska sig makt. När de väl erövrat den politiska makten kan regimerna variera och se annorlunda ut beroende på de specifika historiska omständigheterna, vilket förklarar skillnaderna mellan exempelvis italiensk fascism och tysk nazism. Vidare menar Stanley att en fascistisk politik inte heller behöver leda till en explicit fascistisk stat, men utgör trots det en fara för demokratiska samhällen.

SAMTALET MED JASON STANLEY

HL: Kan du börja med att definiera fascism och på vilka sätt din definition skiljer sig åt från andras definitioner?

JS: Gärna. Du kan fokusera på olika saker, du kan fokusera på ekonomi, på rasism. Jag fokuserar inte på ekonomin, det ekonomiska systemet i Nazi Tyskland med självständig industri var väldigt olik Mussolinis statscentrerade italienska fascism. Mitt arbete handlar om fascistisk ideologi och retorik. Paxton, Eco, Griffin har alla influerat min analys, men jag är betydligt mer fokuserad på fascistisk ideologi, jag gör en renare distinktion mellan fascistisk ideologi och politik än vad de gör. Det mest avslöjande symptomen på fascistisk politik är uppdelningen i ”vi” och ”dem”. Övriga placerar också våld mycket mer centralt än vad jag gör. Här finns den extrema högern och Trump som frånsäger sig att vilja använda våld för att de vill särskilja sig från brutala galningar på gatorna, vi är respektabla.

HL: Men de har de ju Proud Boys bl.a. som öppet använder våld?

6 Stanley, Jason, 2018. *How Fascism Works – The Politics of Us and Them*. New York: Penguin Random House.

JS: Ja, Trumps supportrar är våldsamma, och han pratar hela tiden om ett hot om våld. Jag har med betydelsen av våld bland mina kriterier men det är inte lika starkt betonat som hos övriga.

HL: Ja, framförallt tar du upp det i ditt kapitel om sexuell ångest och där kan jag se klara likheter med exempelvis Ecos ”*machismo*” och Paxtons betoning på estetiken i våldet och viljans kraft.

JS: Ja, *machismo* är centralt för fascism, och även Wilhelm Reich tog upp den patriarkala machismon med undanträngd sexualitet. Det finns så många olika slags källor till fascism. Våld faller utanför analysramen för mig, det är inte en självständig del av fascism. Det sista kapitlet handlar om socialdarwinism och socialdarwinism handlar om kamp. Fascismens essens är andrafieringen och uppdelningen i vän/fiende, vi/dem, att definiera sin nation i negation till andra nationer. Jag väljer en idealtyp av fascism som är väldigt tysk och amerikansk på samma gång då den är centrerad kring ras och nazisterna var som bekant inspirerade av USA vad gäller den rasmässiga aspekten. Det är Ku Klux Klan och nazismen som är kärnan i mitt fascismbegrepp.

HL: Den här rasbetonade högerextremismen har också funnits i Sverige så jag kan relatera till din definition väldigt väl. Ras är ju något som är naturligt, organiskt och kan inte ändras, och det kommer fram i ditt kapitel tio om socialdarwinism. Naturen är hierarkisk och det handlar om urval och kamp, naturlig ojämlikhet.

JS: Ja, rasmässig naturlig ojämlikhet är central för fascism. Könslig ojämlikhet föregår den rasmässiga ojämlikheten och är mer fundamental. I amerikansk rasideologi är svarta män fienden och det stora hotet. Svarta kvinnor diskuteras inte. Samma i Nazityskland: judiska kvinnor nämndes inte.

HL: Den här retoriken har kommit tillbaka i bl.a. Sverige, men nu är det muslimska män som är fienden och som hotar vita kvinnor och jämställdhet. Men, å andra sidan kan vi se den här retoriken i olika konservativa partier och rörelser också men som inte nödvändigtvis är fascistiska. Och här undrar jag hur du skiljer mellan fascism och konservatism för det finns liknande element som du tar upp i din bok, bl.a. kapitel 3 om anti-intellektualism, kapitel fem om hierarki, kapitel sex om lag och ordning och delvis också kapitel 9 om Sodom och Gomorrah.

JS: Ja, du har några element men det finns många olika slags konservatism. Exempelvis överlappar socialdarwinism med libertarianism men samtidigt är libertarianism motsatt socialkonservatism. Men i fascismen finns en sammanfogning av de olika elementen.

HL: Hur ser du på nationalstatens betydelse i konservatism och fascism? I amerikansk konservatism är libertarianism konservativ, men det är den inte i Europa. Vi har inte heller riktigt samma radikala kristna höger som ni har. Den burkeanska konservatismen har starkt inslag av nationalstatens bevarande.

JS: Du kommer alltid se kristna konservativa alliera sig med fascism i fascismens tidiga stadier därför att de är auktoritära och har en ledarskapsprincip och i USA ser vi den kristna högern alliera sig med Trump. Men en skillnad är att kristna konservativa inte borde ställa upp på invandringsfientlig politik. Eller rättare sagt de borde inte, men de gör det ändå.

HL: Jag tänker också på Hannah Arendt som skiljer mellan totalitarism och fascism där totalitarism handlar om statsterror. Tycker du det är en meningsfull distinktion?

JS: Jag tror att alla som skrev på 50-talet, Theodor Adorno inkluderad, kände ett tryck att fördöma Stalinismen lika mycket som

nazismen. Men de har helt olika strukturer. Ursprungstiteln på *Den auktoritära personligheten* var "Den fascistiska personligheten", men de var pressade att ändra titeln för att göra den bredare och inkludera kommunismen. Mitt fokus är på fascism och inte kommunism och därmed inte på totalitarianism i arendsk mening.

HL: Det leder mig till nästa fundering. Något som blivit väldigt stort i statsvetenskap på senare tid är populism i relation till radikala högerextrema grupper och partier. Jag noterar att du inte nämner populism en enda gång i din bok. Jag tycker det är uppfriskande men undrar varför? Var det ett medvetet val?

JS: Det är ett mycket medvetet val. Jag avskyr ordet populism. Det är bara en metod för att attackera vänstern. Jag menar att eliten borde bli kritiserad. Om du tittar tillbaka på Mosca, Pareto, C Wright Mills i deras teorier om eliten så är eliten dem som du borde kritisera. Så populism är ju på det sättet något i grunden positivt. Att kalla både Bernie Sanders och Adolf Hitler för populister blir bara löjligt. Jag teoretiserar fascism. Det finns vissa totalitära rörelser som är lika farliga som fascism, men de är annorlunda, de är annorlunda strukturerade. Exempelvis innehåller de inte patriarkat. Alla totalitära rörelser som blir fascistiska har en kärna och den kärnan är rasism. Folkmord kommer inte från kommunismen, det kommer från den fascistiska kärnan av rasism och etnonationalism.

HL: Ja, jag kan se att i uppdelningen mellan en marxistisk och en liberal förståelse av fascism kan nog forskningen om populism placeras som ett liberalt försök att förstå massrörelser och fascism. I statsvetenskap är dessa studier ofta empiriska och jämförande, inte teoretiska. När jag läser din bok kommer jag också att tänka på Jeffrey Herfs analys av

konserverativa radikala i sin bok *Reactionary Modernism*.

JS: Ja reaktionär modernism är nära fascismen, du måste ha revolution för att få tillstånd det mytiska förflutna, ett förflutet som aldrig varit (kapitel 1 i Stanleys bok).

HL: Ja, det betonar ju även Griffin sin *palingenetiska ultranationalism*.

JS: Det ligger väldigt nära min definition också.

HL: I Paxtons stadie 2 av fascismen ingår intellektuella förberedelser för fascistiskt tänkande och fascistiskt maktövertagande. Ser du några sådana intellektuella förberedelser för fascism idag?

JS: Ja, framförallt invandringsspolitiken. Där ser du renhetspolitik och uppdelningen i vi/dem. I USA ser vi attacker på media, men i centrum för *Mein Kampf* finns invandringen. Och det är också det centrala för extremhögern i Europa. Det finns antisemitiska konspirationsteorier i kombination med exempelvis *Replacement Theory*, där det berättas en myt om att en vit europeisk västerländsk befolkning byts ut mot icke-västerländsk genom invandringen. Jag menar att det är ett fascistiskt momentum just nu. Vi är inte på steg 2 vi är minst på steg 3 med nazipartier som sitter i parlament.⁷

HL: Förlorar inte fascism sin mening om vi kallar många olika slags auktoritära regimer för fascistiska regimer?

JS: Den svåraste distinktionen är mellan samtida fascism och tidigare historiska versioner. Min analys är av fascistisk politik och jag tror att den nya fascismen har andra mål. Den nya fascismen är utpräglat nationalistisk, den vill inte bygga imperier.

7 Här jag tror att Stanley egentligen menar stadie två för som vi såg tidigare är alltså Paxtons stadie tre när fascistiska partier inte bara sitter i parlamentet utan också har övertagit den politiska makten helt.

HL: Kan man säga att regimer kan vara fascistoida och inte fascistiska?

JS: Fast mitt fokus är på politik och ideologi, inte vad du gör med det. Andra fokuserar på vad du gör med det. Jag fokuserar på idéerna bakom handlingarna.

HL: Och det uppskattar jag mycket med din bok. För det finns en föreställning idag som hindrar oss att se fascism och det är att vi gärna vill tro att fascism är något man gjorde förut, nu är vi så mycket klokare, vi har lärt oss av historien. Men samtidigt ser vi ju nu hur vi låter oss duperas av propaganda som aldrig förr (kapitel 2 i boken) i kombination med exempelvis anti-intellektualism med fake news och konspirationsteorier (kapitel 3 och 4) plus övriga idéer du tar upp. Vi är inte bättre idag, det kan hända här, för att parafrasera Sinclair Lewis.

JS: Precis, det är viktigt att komma ihåg att exempelvis Oswald Mosley, ledaren för det brittiska fascistpartiet inte dödade någon men han hade fascistiska idéer och var fascist. ICE och de massiva kränkningarna av mänskliga rättigheter vid mexikanska gränsen, drunkningskatastroferna i Medelhavet som vi passivt låter ske, är också de handlingar som kommer ur fascistiska idéer. Så det är alldeles för tidigt för att klappa oss själva på axeln och säga att vi inte är fascister.

HL: Är det som händer på universiteten vad gäller krav om yttrandefrihet och klappjakt på genusstudier också del av ett fascistisk moment?

JS: Ja, helt klart. Attacker på universitet, som CEU i Budapest och även det som händer i USA och det som kallas för politisk korrekthet är också fascistiska idéer som omsätts till handling.

HL: För att avsluta, vad tror du vi kan göra för att motarbeta det fascistiska momentet?

JS: Oj, nu måste jag gå [skrattar]. Nej då, det är en svår fråga. USA har en historia av att aktivt motarbeta fascism med *Civil Rights Movement* till exempel. Europeiska länder har också mycket historia av att bekämpa fascism. Här handlar det om en motståndshistoria som vi kan lära oss av.

HL: Tycker du att människor gör motstånd idag?

JS: Nej, men det är en mycket skrämmande tid vi lever i idag. Och den är mycket mer skrämmande än vad de flesta inser. Jag ser intellektuella rättfärdiga rasism exempelvis.

HL: Kunde du se det här komma eller har du blivit överraskad?

JS: Jag är inte överraskad alls. Efter 9/11 och islamofobin som spreds, Irakkriget...Koloniala krig leder alltid till fascism. Den amerikanska exceptionalismen, den starka presidenten, imperiet. Imperiella krig leder till nationell förödmjukelse som leder vidare till alla de element av fascism jag skriver om i min bok.

HL: Jag tycker om slutet på din bok då du trots rädsor och utmaningar ser ett hopp i vår förmåga att se igenom förhållande fascistiska myter och metoderna som används för att separera oss i "vi" och "dem" när man attackerar flyktingar, feminism, fackförbund, rasmässiga, etniska och sexuella minoriteter. Att du tror på vår förmåga till empati och att engagera oss i varandra, att förstå och se varandra i våra ofullkomligheter och inte som demoner. Det påminner om Hannah Arendts uppmaning till oss att tänka när tiderna är mörka och oddsen är emot oss.

JS: Ja, Arendt är en stor inspirationskälla för mig. Arendt och DuBois är ju givetvis de stora antifascistiska tänkarna.

Vi avslutar vårt samtal. Utanför är sommarhettan tryckande och fascistiska idéer och

mekanismer verkar långt borta. Men när jag öppnar min telefon och Twitter-appen blir jag brutalt medveten igen om att Jason Stanley kanske har rätt. Vi lever i mycket skrämmande tider just nu, kanske rent av i ett fascistiskt moment, eller i Paxtons stadie två där vissa länder som jag nämnde tidigare tycks övergå i stadie tre. Åtminstone om man utgår från de tio tämligen allmänt hållna fascistiska mekanismer Stanley har identifierat. Jag tänker på hur Eco avslutade sin essä om Ur-fascism där han uppmanar oss att slå vakt om vad vi menar med orden frihet, diktatur, demokrati, befrielse. Ur-fascism kan komma tillbaka i den mest oskyldiga skepnad och kanske redan är här, men vi har en plikt att varje dag i varje del av världen omgående identifiera de olika innehållsliga elementen i Ur-fascismen därför att kampen för frihet, pluralism och befrielse aldrig, enligt Eco, är avslutad. Jag har inte velat tro att en sådan här kamp mot fascism som forskare specialiserade på fascism anmodar skulle behöva ske igen under min livstid. Men...Kan vi? Vill vi? Törs vi? Ja, Griffin uppmanar oss i slutet av sin senaste bok om fascism att ta fascism som ideologi på allvar för att om möjligt kunna undersöka vår verklighet bättre och undvika att göra om historiens misstag. Kanske lever vi återigen i mörka tider där det är vår plikt att *tänka* i arendskt mening, att tillsammans med bland andra Stanley kritiskt skärskåda den fascistoida benägenheten att dela in oss i "vi" och "dem" – det vill säga det som utgör grunden för och förstärker övriga fascistiska mekanismer, och att tillsammans med Eco vara vaksamma om ordens betydelser, helt enkelt därför att vi måste om vi vill behålla och befästa det som Benito Mussolini en gång kallade den största massakern genom alla tider: demokrati.⁸

REFERENSLISTA

- Eco, Umberto, 1995. "Ur-Fascism", *The New York Review of Books*, June 22 Issue.
- Griffin, Roger, 2018. *Fascism*, London: Polity.
- Mussolini, Benito, 1995. "The Greatest Massacre of All Time: Democracy", i Roger Griffin (red.) *Fascism (Oxford Readers)*. Oxford: Oxford University Press.
- Payne, Stanley, G., 1995. *A History of Fascism 1914-1945*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Paxton, Robert O., 1998. "The Five Stages of Fascism", *The Journal of Modern History* 70(1). s. 1-23.
- Stanley, Jason, 2018. *How Fascism Works - The Politics of Us and Them*. New York: Penguin Random House.
- Helen Lindberg är verksam vid Statsvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet.
E-post: helen.lindberg@statsvet.uu.se

⁸ Mussolini, Benito, 1995. "The Greatest Massacre of All Times: Democracy", i Griffin, Roger (ed.), *Fascism - Oxford Readers*. Oxford: Oxford University Press, s. 88.

Litteraturgranskningar

Litteraturredaktör: Björn Östbring

Allison, Graham, 2017. *Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap?* Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt.

Anmälan av Rikard Bengtsson

För den internationell-politiskt intresserade är få böcker lika aktuella och tankeväckande som denna analys av den säkerhetspolitiska dynamiken mellan USA och Kina, författad av Harvardprofessorn Graham Allison. Bokens huvudargument är lika enkelt som provocerande och oroväckande – historien lär oss att när en dominerande stormakt utmanas av en aspirerande stormakt så slutar det oftast med storskaligt krig. De två världskrigen vittnar om detta, liksom exempelvis krigen mellan Storbritannien och Frankrike under 1700-talet och Sveriges utmaning mot det Habsburgska riket under 1600-talets första hälft. Vi befinner oss nu återigen i ett sådant läge: USA:s dominerande position utmanas av Kina, och den hegemoniska stabiliteten som vi levt med under decennier undermineras. Går det att undvika att även detta fall slutar i storskaligt krig?

Den bakomliggande dynamiken är välkänd och brukar refereras till som Thukydidesfällan. I sin analys av det Peloponnesiska kriget (431-404 f.Kr.) identifierar den då samtida historikern (och generalen) Thukydides just detta förhållande: ”det var Athens uppgång, och den fruktan denna ledde till i Sparta, som gjorde krig oundvikligt.” Drivkrafterna innefattar dels den aspirerande maktens självbild och anspråk på såväl materiella resurser som respekt och handlingsutrymme, dels den dominerande maktens självuppfattning,

fruktan och försvar av den rådande ordningen och den egna särställningen.

Grundfrågan i Allisons analys handlar alltså om möjligheten för USA – den enda existerande supermakten – och Kina – som allt tydligare såväl ekonomiskt som politiskt och militärt mobiliserar en inte bara regional utan också global roll – att undvika att gå i Thukydides fälla. Allisons slutsats är att detta vid första anblick blir svårt att undvika – historien är en oroväckande guide i detta avseende. Det bärande argumentet är att det strukturella trycket i det internationella systemet obönhörligen leder till konfrontation mellan existerande och framväxande stormakter, i de flesta fall innefattandes militära medel, även när ambitionen har varit att undvika dem. Men – och det är ett viktigt men – det är inget deterministiskt eller fatalistiskt perspektiv Allison förfäktar. Kriget kan undvikas – ansvarsfulla och skickliga politiska ledare kan dramatiskt minska eller till och med eliminera risken för att gå i fällan.

Boken är ett resultat av ett Harvard-baserat forskningsprojekt under Allisons ledning som har identifierat sexton fall från sent 1400-tal (Spanien-Portugal) och framåt i tiden där dominerande stormakter har utmanats av framväxande stormakter. I tolv av dessa fall har rivaliteten slutat med krig, i fyra fall har parterna – av helt olika skäl, vilka vi återkommer till nedan – undvikit en militär konfrontation. Tilläggas bör att i flertalet fall med krig som utgång så visar historiska studier att bägge parter haft intentionen att undvika krig men till sist ändå hamnat i krig.

Allisons bok är i delar ingen munter läsning – risken för ett krig mellan USA och Kina med katastrofala följder är en realitet. Men utgången är inte given, argumenterar Allison

och ingjuter visst hopp i läsaren. Strukturellt tryck till trots visar forskningen på fyra fall där drabbningen mellan en framväxande och existerande stormakt inte resulterat i krig, vilket ger oss en fingervisning om faktorer som kan spela roll.

Det första fallet, Portugal-Spanien under andra halvan av 1400-talet, kan beskrivas som ett fall av hierarkisk-auktoritativ konfliktlösning. Portugal var den dominerande makten med ett globalt imperium och herravälde till havs, men successivt kom Spanien att växa sig starkare och utmana den portugisiska dominansen. Konflikten mellan de två fördjupades och i ett försök att lösa densamma vände sig det spanska regentparet till påven, Alexander VI, för medling. Påvens förslag för att undvika krig – att dra en linje från norr till söder genom västra hemisfären för att tillmäta Spanien delarna väster om linjen och Portugal delarna öster om linjen – var huvuddragen i det fredsavtal som slöts i Tordesillas 1494. Fallet illustrerar betydelsen av utomstående konfliktlösning (erkänd av parterna) och mer generellt betydelsen av internationella institutioner och internationell rätt.

Det andra fallet handlar om konflikten mellan det brittiska imperiet och den framväxande stormakten USA, som under decennierna fram till 1900 snabbt vuxit sig starkare än Storbritannien i alla väsentliga avseenden, samtidigt som Storbritannien var involverad i konflikter på andra håll (med Tyskland och i Sydafrika). Den fredliga utgången av kraftmätningen illustrerar enligt Allison flera aspekter av potentiellt generell relevans – dels betydelsen av de kulturella band som fanns mellan de två stormakterna och som möjligen gjorde det enklare för Storbritannien att acceptera att man inte längre var globalt ledande, dels betydelsen av politiskt ledarskap, insikt och återhållsamhet. Britterna insåg själva att de inte kunde utmana USA i Nordamerika (särskilt inte parallellt som kraftmätningen med Tyskland trappades upp) och agerade inte övermodigt när man utmanades. Samtidigt var den amerikanske

presidenten Roosevelt, i andra avseenden stridslysten, noga med att inte utmana Storbritanniens grundläggande säkerhet och suveränitet utan isolera kampen till fjärran territorier.

Kalla kriget utgör ett tredje fall i vilket en stormaktskonfrontation mellan en aspirerande stormakt (här Sovjetunionen) och en dominerande stormakt (USA) inte lett till krig. Efter andra världskriget växte sig Sovjetunionen allt starkare ekonomiskt, etablerade en politisk intressesfär i östra Europa, utvecklade globala ambitioner och utmanade USAs dominerande ställning. Denna utveckling (eller risken för en sådan utveckling) observerades tidigt av USA (vilket både Kennans "Long Telegram" och Nitzes NSC-68-rapport vittnar om). Konflikten kom successivt att genomsyra alla samhällsdimensioner (ekonomiskt, politiskt, ideologiskt, militärt, kulturellt) och innefattade alla former av konfrontation, inklusive det vi idag skulle kalla hybridkrigföring. Alla förutom en: direkt militär konfrontation mellan de två supermakterna. Hur kan vi förstå detta? Det konventionella svaret på frågan utgår från kärnvapnens förgörande kraft. Den ömsesidiga utvecklingen av kärnvapenkapacitet med andraslagsförmåga – och insikten på ömse sidor att denna kapacitet finns hos den andre – skapar paradoxalt nog en stabil terrorbalans baserad på risken för ömsesidig förgörelse.

Men detta ger inte hela bilden. Båda sidor i en konflikt vill förvisso rimligtvis undvika en kärnvapenkonfrontation, men måste samtidigt vara beredda att riskera just det utfallet för att få sin vilja fram, annars är det fritt fram för den andre att driva sina vitala intressen. Allison's analys av Kubakrisen 1962, det kanske allvarligaste läget under hela kalla kriget, visar på just denna dynamik – med skyhöga insatser agerade såväl Sovjetunionen som USA för att utmana den andre samtidigt som man försökte hitta vägar att backa ur situationen för att undvika en katastrof. Att manövrera i sådan terräng kräver politisk

fingertoppskänsla. Allison understryker i sammanhanget inte minst president Kennedys delikata balans av offensiv och defensiv hållning (hot, löften, beslutsamhet, återhållsamhet, allt inom tydligt definierade tidsramar). Den generella observationen här har således att göra med betydelsen av politiskt ledarskap. Efterspelet av Kubakrisen, såväl omedelbart som under årtiondena som följde, visar på en annan aspekt av potentiellt generellt intresse, nämligen utvecklingen av institutionella arrangemang för avspänning – förtroendeskapande åtgärder, verifiering, nedrustningsavtal mm.

Det fjärde fallet utgörs av samtidens europeiska dynamik och specifikt hur framväxten av ett ekonomiskt och politiskt ledande återförenat Tyskland inte har lett till militär konfrontation med efterkrigstidens europeiska stormakter Frankrike och Storbritannien. Allisons argument för det principiellt avgörande i detta fall följer gängse tolkningar – konflikten äger rum inom ramen för ett avancerat (ekonomiskt, politiskt och militärt) institutionellt arrangemang bestående av EU och NATO inklusive amerikanskt kärnvapenparaply, som (beroende på perspektiv) antingen begränsar det politiska agerandet eller förändrar uppfattningar om och identitet hos de inblandade.

Allison är i statsvetarkretsar mest känd för sin analys av Kubakrisen men har utöver en halvsekel lång framstående karriär vid Harvard (inte minst som dekan för Kennedy School of Government) även bland annat varit rådgivare till försvarsministrarna i Reagans, Clintons och Obamas presidentadministrationer. Samtliga dessa erfarenheter genomsyrar boken. Texten är välskriven, lättillgänglig och engagerande; analysen initierad och generellt sett övertygande. Det hindrar inte det finns ett antal kritikpunkter att ventilera, varav fyra är av central betydelse. Den första invändningen handlar om bristen på konceptualisering av centrala begrepp. Grundläggande för analysen är naturligtvis begreppet krig, men även stormaktsbegreppet står i centrum. Beroende

på hur dessa definieras kan ytterligare fall komma ifråga alternativt att inte samtliga sexton fall platsar på listan. Olika urval kan i sig stärka eller försvaga tesen om Thukydidess-fällan. Viktigare är emellertid att avsaknaden av resonemang kring begreppens innebörd är problematisk eftersom fenomen som krig, fred, styrelseskick och makt ändrat karaktär under de många sekel som analysen omfattar.

Denna ahistoriska hållning ligger också till grund för en andra kritikpunkt, som handlar om frånvaron av reflektion kring kontinuitet och förändring vad gäller det internationella systemets natur och staters bevekelsegrunder för sin utrikespolitik. Man kan argumentera för att det internationella systemet idag – mot bakgrund av kapitalismens utbredning och konsolidering och den ekonomiska globaliseringen – i grunden fungerar annorlunda jämfört med tidigare. En möjlig innebörd är att realismens antagande om det allt överskuggande säkerhetsdilemmat inte längre gäller och att stater – åtminstone de som tjänar på den rådande ordningen, vilket mycket väl kan vara även uppstickarna – generellt sett prioriterar systemstabilitet och gemensamma intressen framför revisionism. Konkurrens, konflikt och egoistiskt beteende kvarstår enligt resonemanget, men inom ramen för att den rådande ordningen gynnar samtliga som anammar den grundläggande (kapitalistiska) logiken. I en sådan värld är militär konfrontation och erövring inte längre självklar, kanske inte ens logisk, säkerhetspolitik (förutom för dem som känner sig förfördelade av systemet, vill ändra det i grunden eller tar på sig rollen som spoilers i strävan att ändra sin egen status). Allisons tes hade stärkts väsentligt om detta resonemang hade problematiserats och bemötts.

En tredje kritikpunkt handlar om en obalans i analysens grundläggande utformning. Analysen bygger på strukturell logik och argumentation, samtidigt som resonemanget (såväl Thukydidess som Allisons) i grund och botten handlar om aktörsspecifika dimensioner – uppfattningar om den egna rollen och

om andras roll och plats i systemet, antaganden/förståelse för hur den internationella politiken fungerar, och känslor som fruktan, osäkerhet, respekt, heder och rättmätighet. Aktörsanalysen är underordnad och underutvecklad i Allison's i övrigt eleganta arbete, vilket rimmar illa med argumentationen såväl vad gäller Kinas framväxt och USAs reaktion på densamma som specifikt avseende presidenterna Xis och Trumps förhållnings-sätt (de är varandras diametrala motsatser i många väsentliga avseenden, säger Allison, men delar ett grundläggande drag – idén om det egna landets storslagenhet och historiska betydelse).

Den fjärde och sista punkten är snarast ett önskemål om en dimension som inte får tillräcklig uppmärksamhet i analysen, nämligen reflektion kring betydelsen av politiskt styrelseskick hos de inblandade parterna. Mer specifikt kan man fundera över vad litteraturen om demokratisk fred hade kunnat tillföra Allison's analys, dels som potentiell förklaring i två av de lyckosamma fallen ovan (USA-Storbritannien respektive Tyskland-Storbritannien/Frankrike), dels ur perspektivet att fundamental skillnad i styrelseskick inte omöjliggjorde ett lyckosamt utfall (här definierat som frånvaro av krig) mellan USA och Sovjetunionen.

Invändningarna ovan till trots återstår det likväl en obehagskänsla av att det ligger alldeles för mycket i Allison's resonemang för att bara avfärda det och hoppas på det bästa. Förvisso är storskaligt krig mellan USA och Kina osannolikt ur ett rationellt perspektiv – kärnvapnens förgörande kraft ger en fullständigt absurd kalkyl på ömse sidor och även för ett storskaligt krig med endast konventionella medel (vilket i sig endast torde vara en teoretisk möjlighet) gäller att vinsterna inte alls står i proportion till förlusterna.

Men en stegvis och oförutsägbar händelseutveckling, möjligen med ett missförstånd eller olyckshändelse som utlösande faktor, kan i senare skeden leda till ökad spänning och i förlängningen militär våldsanvändning.

En fartygsincident i Sydkinesiska havet mellan ett amerikanskt patrullfartyg och en kinesisk fiskebåt kan snabbt eskalera bortom kontroll. En urspårad handelskonflikt mellan Japan och Kina som börjar anta militära proportioner kan i förlängningen inbegripa USA genom de alliansförpliktelser landet har gentemot Japan. Det är inte svårt att se krisscenarioer framför sig med ofullständig information, snabb händelseutveckling, tvetydig ordergivning och misstänksamhet i en explosiv blandning.

Dessa scenarier utspelas i ett sammanhang där premisserna i de lyckosamma fallen i Allison's analys endast delvis är för handen (i en ogenerat optimistisk tolkning) – ömsesidig kärnvapenkapacitet finns förvisso, men institutionella arrangemang, säkerhetspolitisk arkitektur och respekt för internationell rätt och överordnad auktoritet (exempelvis FN) lyser med sin frånvaro. Om vi dessutom problematiserar komplexiteten i kommunikationen mellan stormakterna (i vilken utsträckning förstår de egentligen varandra?) liksom antagandet om rationalitet på beslutsfattarnivå så mörknar bilden ytterligare.

Med det sagt är det samtidigt möjligt att argumentera att vi befinner oss i en ny tid av så djup och betydelsefull ekonomisk interdependens och globalisering att situationen liknar terrorbalansen på kärnvapenområdet. Medan ekonomisk interdependens tidigare i historien inte förhindrat krig (fallet Tyskland-Storbritannien före första världskriget är ett tragiskt exempel härpå) är den globala ekonomin idag integrerad på ett djupare sätt (omfattande direktinvesteringar, handel i regionala och globala värdekedjor, kritisk infrastruktur för energileveranser mm), vilket gör att den ekonomiska kalkylen för krig är bortom rimliga proportioner. Istället ser vi hur beroendeförhållanden och sårbarheter används för politiska syften. Dagens och morgondagens geoeconomiska dynamik raderar således inte konfliktpotentialen mellan det framväxande Kina och den försvagade hegemonen USA, men kriget förs

med andra medel. Även i denna situation kvarstår dock behovet av ansvarsfullt politiskt ledarskap. Frågan är om sådana aktörsförutsättningar är för handen vad gäller USA respektive Kina.

Rikard Bengtsson är docent och universitetslektor vid Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.
E-post: rikard.bengtsson@svet.lu.se

Damtoft Poulsen, Aske, 2018.
Accounts of Northern Barbarians in Tacitus' Annales. A contextual analysis. Lund: Media-Tryck Lund.

Anmälan av Lovisa Brännstedt

För den som är intresserad av Roms historia är Cornelius Tacitus ofrånkomlig. På en kondenserad, tät och stundtals svårtillgänglig latinsk prosa redogör han för det tidiga romerska kejsardömets historia på ett till synes objektiva, men inte desto mindre dramatiska sätt. Hur den romerska republiken blev till ett kejsardöme och hur den gamla senatsaristokratin förlorade i makt och inflytande är centralt i Tacitus författarskap. Själv senator och konsul år 97 led han svårt under det förtryck som kom att känneteckna den senare delen av kejsar Domitianus styre. Även om perioden har nyanserats av forskare så tycks den ha präglats av ett ökat envælde och hårda straff för politiska meningsmotståndare. Det är således först efter Domitianus död som Tacitus anser sig kunna skriva fritt och det är nu som han färdigställer *Annales* ("årsböcker"). Verket skildrar de julisk-claudiska kejsarnas tid vid makten, med början från Augustus död år 14 fram tills Neros fall år 68. Trots att de inte är bevarade i sin helhet utgör Annalerna en grundbult i romersk historieskrivning. Följaktligen är de också väl utforskade. Så hur gör man då för att skriva ytterligare en relevant bok inom ämnet?

Aske Damtoft Poulsen har i sin litteraturvetenskapliga avhandling i latin valt att istället

för att fokusera på de politiska intrigerna i Rom söka sig utanför imperiets gränser. Han vänder sig till Tacitus skildringar av de barbarer (*barbari*) som befolkade det kalla Norden: germaner, traker, briter och galler. Något som förenar dessa folkgrupper är, enligt Tacitus, deras instabila politiska strukturer, men också deras styrka som krigare och deras hängivenhet till frihet, *libertas*. Just frihet är ett nyckelbegrepp i Tacitus författarskap, och hur man bör agera i en tid då friheten drastiskt har minskat, vare sig man är romersk medborgare eller barbar.

Avhandlingens analys är koncentrerad till tre ingående fallstudier: den cheruskiske hövdingen Arminius som år 9 ledde de styrkor som i inre Germanien (Teutoburgerskogen) förintade tre romerska legioner, den brittiska drottningen Boudicca som härskade över icenerna i dagens Norfolk och som år 61 ledde ett stort uppror mot den romerska överhögheten och den thrakiska revolt som ägde rum år 26. Den sistnämnda konflikten gick i korthet ut på att thrakerna vägrade finna sig i utskrivning och nekade Rom sina bästa soldater. Dessutom, skriver Tacitus, levde de i ociviliserade delar av världen vilket hade givit dem ett krigiskt sinnelag. Romarna, under ledning av Poppaeus Sabinus, kontrade med att belägra den thrakiska befästningen. Innanför murarna rådde snart brist på förnödenheter och "allt stank av ruttande blod, vidriga lukter, pest" med Tacitus ord (övers. Bertil Cavallin). Det svåra läge som de befann sig i förvärrades dessutom av att de inte kunde enas om en strategi. En av de till åren komna thrakerna föreslog att man skulle lägga ned vapnen och hans förslag fick gensvar hos "dem för vilket livet betydde mer än äran". Flera av de yngre krigarna var däremot beslutsamma att inte ge upp sin frihet, och bland dem fanns det både de som förespråkade självmord, och de som föredrog att dö i strid. Det hela slutade med att de tappreste bland thrakerna antingen dog för egen hand eller för fiendens svärd medan övriga befolkningen kapitulerade inför Rom.

Tacitus är den ende romerske författare som överhuvudtaget nämner den thrakiska revolten. Det kan naturligtvis bero på att andra verk som beskriver händelsen inte har bevarats till vår tid, men, som Damtoft Poulsen konstaterar, man hade kunnat förvänta sig att författare som Suetonius eller Velleius Paterculus åtminstone skulle nämna den i förbifarten. Är det som vissa forskare vill hävda, att det rör sig om en ren litterär konstruktion från Tacitus sida, eller att han åtminstone gör ett stort nummer av något som i själva verket inte var av särskild stor vikt? Dessa händelser i periferin gav honom hursomhelst möjlighet att tillåta sig en större frihet i sin framställning, till skillnad från redogörelser för vad som tilldrog sig i Rom. Bland Tacitus läsare fanns det få vittnen till vad som hade ägt rum – eller inte ägt rum – i imperiets norra utmarker.

De olika fallstudierna diskuteras ingående var och en för sig med fokus på de tal som de olika individerna håller. Här skiljer sig Damtoft Poulsens avhandling från tidigare studier som antingen behandlar de taciteiska barbarerna som en homogen grupp eller som fokuserar på enbart en specifik person. Det finns dock en sak som förenar alla barbarer som Tacitus skildrar: de väljer alltid mellan ärofullt (men fruktlöst) motstånd, självmord (visserligen ärofullt, men leder inte till förändring) eller underkastelse (servilt, men gynnsamt). Häri har de mycket gemensamt med de romare som levde under kejsarmaktens förtryck och som bildligt talat stod under belägring. Och häri ligger avhandlingens huvudsakliga poäng: den visar hur Tacitus genom att lägga orden i munnen på barbariska folk indirekt kunde kritisera Rom. Hans barbarer uppvisar många likheter med motståndarna till kejsarmakten som fick utstå orättfärdiga anklagelser och rättegångar där de hade att välja mellan att göra motstånd (och riskera livet), begå självmord eller underkasta sig. I Rom vände man sig ofta till det förflytna för att hitta goda förebilder och exempel, men i en tid av autokratiska tendenser kan det vara

farligt att skildra hur tidigare medborgare har vänt sig mot förtryck. Damtoft Poulsen visar hur Tacitus istället vände sig utanför Rom för att hitta goda exempel.

Tacitus kritiserar inte bara kejsarna, utan även de senatorer som av hunger efter makt eller rädsla för bestraffning valde att krypa för de styrande istället för att stå upp för sina ideal. Här går det inte att bortse från Tacitus eget agerande – han åtnjöt ju själv en framgångsrik politisk karriär under Domitianus och valde varken att göra motstånd eller att ta sitt eget liv i protest. Kanske är det också därför som han framställer den typen av protester som meningslösa, för att rättfärdiga sitt eget handlande. Vad åstadkom egentligen de som storstilat begick självmord framför senaten eller valde att ta sina egna liv framför att kapitulera inför de romerska soldaterna?

En av avhandlingens styrkor är dess noggranna läsning av *Annalerna* i dess helhet. Damtoft Poulsen är försiktig nog att inte ta varje tal som ett uttryck för Tacitus egna åsikter, utan argumenterar snarare för att de bör läsas i sin kontext för att förstås på bästa sätt. Den thrakiska revolten skildras exempelvis i fjärde boken som redogör för åren 23–28, vilket motsvarar senare delen av kejsar Tiberius styre som präglades av en lång rad rättegångar för majestätsbrott. Direkt efter redogörelsen för thrakernas öde riktar Tacitus blicken mot Rom och kejsarens förehavanden. Damtoft Poulsen är tydlig med att syftet inte är “to uncover any ‘historical reality’ beyond that of the text itself [...] I am interested in the northern barbarians solely as literary characters”. Det är en fullt begriplig, och klok, hållning för en avhandling inom ett språk- och litteraturvetenskapligt ämne, men utifrån avhandlingens noggranna studium hade det gått att säga ännu mer, inte bara litterärt, om den romerska civilisationen och dess politiska kultur. Den strikt litteraturvetenskapliga ingången ställer omedvetet höga krav på läsarens historiska kunskap, det är först en bra bit in i analysen som man exempelvis får veta vilket år den thrakiska revolten

ägde rum (om den nu gjorde det). Oaktat det är avhandlingen både teoretiskt och metodologiskt driven och står stadigt förankrad i en internationell vetenskaplig kontext. Damtoft Poulsens huvudsakliga poäng, att Tacitus uppfattning om den rådande politiska ordningen framträder betydligt mer sofistikerat än vad man först anar, är tankeväckande och berikar läsningen av en av Roms litterära förgrundsgestalter.

Lovisa Brännstedt är fil. dr och forskare vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
E-post: lovisa.brannstedt@klass.lu.se

Hren, Joshua, 2018. *Middle-Earth and the Return of the Common Good. J.R.R. Tolkien and Political Philosophy*. Eugene: Cascade Books.

Anmälan av Peter Strandbrink

Vad ska vi egentligen ha modernt teoretiskt och filosofiskt tänkande om politik, stat, makt, ordning, rättvisa och legitimitet till? Det är en både rimlig och grundläggande fråga, som dock sällan ställs (eller besvaras) inom ramen för doktoranders och forskares vardagliga akademiska arbete inom ämnet. Istället är den uppgift som man främst tenderar att ta sig an vara att föra vidare, granska, nyansera, bestrida och (om)tolka vad man uppfattar som "stora" filosofers och tänkares verk. Där litteraturvetare i generation efter generation envist borrar vidare i Strindberg, Proust, Becket, Melville, Boye, Conrad, Joyce, Austen, Dostojevskij, Oates, Garcia Marques, Shakespeare, Lessing, Ibsen eller Auster (och därigenom felaktigt föreställer sig att de egna analyserna av Proust får glans och relevans eftersom Proust är så viktig) gräver nya generationer politiska filosofer typiskt vidare i existerande borrhål genom Rawls rättviseteori eller Putnams, Arendts, Pettits, Foucaults,

Walzers, Habermas, Dahls, Webers, Lockes, Kants, Mills, Patemans, Skinners eller Dryzeks argument.

Det finns en exegetisk dimension (jfr Strandbrink 2019, 33f) i detta sätt att närma sig politisk filosofi och begreppsbyggnad som normalt leder till att den som arbetar på det sättet blir en auktoritet på respektive tänkare eller idétradition, men samtidigt till ett starkt beroende av den intellektuella materia man arbetat så hårt med att förstå och bemästra. Att bli för inskolad i en viss politisk-filosofisk tradition eller konversation är på så vis förknippat med vissa risker vad gäller det begreppsliga och politisk-normativa spelrum man ger sig själv tillgång till. Man blir förutsägbar. Ett annat sätt att närma sig politisk filosofi (som jag själv kanske ligger närmare) är att granska de diskursiva, språkliga och begreppsliga former och konstruktioner politisk makt och normgivning tar. Precis som politisk retorik är politisk-filosofiska positioner alltid begreppsburna och språkligt medierade. Och eftersom politisk begreppsbyggnad, retorik, idéförmedling, argumentation och semantik skär rakt igenom enskilda politiska filosofers eller idétraditioners perspektiv – vilka alltid försöker och alltid misslyckas med att monopolisera normdrivande begrepp och idéer – öppnar det för ett mer generalistiskt sätt att arbeta. Samtidigt blir dock utfallet normalt vagare och mer allmänt hållet – mer modalt, om man så vill – jämfört med exegetisk politisk filosofi som ju enkelt kan knytas till specifika källor och idésammanhang. Jag ser dessa metodologiska förhållningssätt som huvudlinjerna i samtida politisk filosofi, i Sverige och internationellt.

Ett tredje sätt att använda politisk filosofi är emellertid att nyttja klassiska källor och filosofer för att kasta nytt ljus på och analysera empiriska frågor, fall, praktiker och fenomen kopplade till sådant som politik, stat, makt, ordning, rättvisa och legitimitet. Detta är ett mer "praktiskt" politisk-filosofiskt anslag, som varken trampar runt på ett överdrivet sätt i exegetiska eller

begreppslig-semantiska domäner. I boken *Middle-earth and the return of the common good. J.R.R. Tolkien and political philosophy* (2018) gör språkvetaren Joshua Hren vid det katolska liberal arts-colleget Belmont Abbey i North Carolina just detta. I en närläsning av Tolkiens verk – hans legendarium, som Hren kallar det och däri innefattar Tolkiens hela författarskap och även privata korrespondens kring Midgård (som härskarringens värld heter på svenska) – knyter Hren an till avancerade, kritiska resonemang om stat, ordning, våld, rätt och auktoritet från filosofer som Augustinus, Thomas av Aquino, Aristoteles, Platon, Hobbes, Arendt, Schmitt, Heidegger, Marx, Schumpeter, Koselleck, Emerson, Taylor, Macintyre, Rorty och andra. Alla välkända för den som är politisk-filosofiskt skolad. Hren arbetar systematiskt och visar hur Tolkien i *Sagan om ringen* och sitt bredare legendarium iscensätter ett kulturellt och civilisatoriskt drama grundat på tydliga antaganden om heder, borgerlighet, gemenskap, modernitet, makt, uppgång, fall och återuppståndelse. För någon som närmast läste sönder Tolkiens alla böcker i tonåren är det fascinerande läsning. Men det spelar egentligen ingen roll; det intressanta är istället hur Hren använder politisk filosofi.

Här anar man, för det första, att författaren inte är skolad i något av de båda sätt att arbeta på som nämns ovan. Hren är uppenbarligen varken någon exegetiker i denna mening eller någon semantiker. Hur framkommer det? Hren betonar inledningsvis att hans studie inte är tänkt som en analys av Tolkiens direkta politiska filosofi utan (vilket ju bokens titel också antyder) en analys av hur Tolkiens författarskap kring Midgård's "secondary realm", det vill säga den imaginära, delvis utopiska och hegelianska värld där hans samtidigt realistiskt avsedda narrativ spelas ut) kan läsas genom politisk filosofi. Hren tar alltså ingen som helst hänsyn till tolkningsvariationer eller motsättningar i de samhällsontologiska eller begreppsliga teman som han granskar hos Tolkien. En

katastrof är en katastrof (även om det finns två sorter: den optimistiskt verkande eucatastrophe som leder till pånyttfödelse och den fatala dycatastrophe som innebär att ridån går ner för gott), en stat är en stat, en härskare är en härskare och en ordning är en ordning. Någon reflektion kring de mångdimensionella, komplexa, intrinsikalt ofta antagonistiska och alltid plurala och fragmenterade tolkningslandskap skolade politiska filosofer känner till finns inte hos Hren. Samtidigt levererar han poänger. Saurons Mordor och Sarumans Isengård blir förstuds modernismer i kraft av sina maskinella och regulativa grundvillkor. Detta är mycket tydligt även i Peter Jacksons *Sagan om ringen* filmatisering vars gestaltning av framför allt Sarumans orchfabrik närmast blir en parfras på Dickens nyss industrialiserade viktorianska England. Aragorn är naturligtvis den rättrådige och barmhärtige kungen-som-ska-bli-och-hela-landet; en både tydligt messiansk normativ politisk modell och en variant av hur Hobbes skriver fram Leviathan. Bilbo är naturligtvis småborgerlig och Gandalf och den krets av Valar och Mayar han stammar från naturligtvis snarast änglar.

Hrens allra rödaste tråd är emellertid att ro iland hur Tolkien menar att Midgård endast kan räddas (messianskt/leviathanskt) från undergång och återupprättas som en fungerande (rättvis) ordning om alla folk som ännu inte hamnat under Saurons politiska trollmakt överskrider sina egna personliga eller kulturella minoritetsintressen och inser att det egna bästa både är helt beroende av och absolut underordnat det för Midgård allmänna bästa. Här blir Hren som mest sofistikerad med nyanserade och täta referenser till thomistisk-kommunitär politisk filosofi. Som samhällsontologi är detta väl och övertygande framställt, men här blir det också tydligt att Hren egentligen inte är någon politisk filosof. För Hren är det självklart att referera direkt till Thomas av Aquinas, Augustinus, Alasdair Macintyre, Rene Girard och olika påvecyklikor för att stödja sin komunitära grundtes

– som också tangerar Aristoteles, Arendt och Hegel. Han är inte heller fel ute här. Den övergripande poängen att Tolkien ansluter till och skriver fram ett i hög grad kristet-evangeliskt civilisationsdrama i Midgårds sekundära rike framstår som otvetydig. Men Hrens ärende går utanför detta. Genom att granska Midgårds politiska ekonomi och samhällsontologi bygger han både upp en övertygande bild av att detta måste ha varit Tolkiens avsikt och drar en rejäl lans för en thomistisk version (jfr Macintyre och kanske Charles Taylor) av den kommunitära 1980-talskritiken av det atomiserade och självcentrerade personliga subjekt som står i centrum för liberalt rättvisetänkande – och i förlängningen för den samhällsordning som tills nyligen bara blivit starkare och starkare sedan murens fall, massdigitaliseringens inbrott och globaliseringen av makt, ekonomi, industri, tjänster, inflytande och kapital.

Detta är visserligen en sympatisk politisk-normativ kritik, men den formuleras aldrig i Hrens bok som någon kritik. Det är i själva verket omöjligt för honom att formulera den i ett kritiskt politisk-filosofiskt register eftersom han inte knyter an till (eller möjligen inser?) att politisk-filosofiska perspektiv, diskurser och ontologier inte bara bär fram fritt svävande ideal utan också alltid är delaktiga i och ansvariga för specifika föreställningar om statens, maktens, ordningens, rättvisans och legitimitetens natur och därför behöver läsas och bearbetas på sätt som gör det möjligt att reflektera på ett öppnande sätt om dessa föreställningar. Men så är det inte möjligt för Hren att arbeta. Hans källbruk och egna politisk-filosofiska narrativ bekräftar och reproducerar thomistisk kommunitär samhällsteori, men inte på ett sätt som tillåter oss att se hur andra val och perspektiv skulle kunna anföras eller för den delen avföras.

Som tillämplad politisk filosofi är därför Hrens för Tolkienintresserade dock spännande studie ett bräckligt försök. Detta är egentligen inte kritisk-reflexiv politisk filosofi i arbete; snarare politisk filosofi som

litteraturvetenskapligt grepp. Att man sen av personliga eller stilmässiga eller litterära eller thomistisk-politiska skäl kan tycka att Hren gör en strålände närläsning av denne ikoniske brittiske författares (syn på sitt eget) legendarium är en annan sak. Han visar emellertid på ett galant sätt vilken korsbefruktningspotential som finns mellan vetenskapliga discipliner. Hren använder på sitt sätt politisk filosofi för att göra fina poänger i ett utsnitt av modern litteratur. Låt oss följa hans exempel och vidga statsvetenskapens och den politiska teorins/filosofins begrepp, kritiska blick, metoder och avancerade analytiska anslag mot kulturella uttryck och former – drama, litteratur, musik, poesi, dans, opera, film m.m. – som normalt inte betraktas som ”våra” territorier. Om man inte fattat det förr så är slutsatsen tydlig efter att ha läst Hren: det är de visst.

Peter Strandbrink är professor i statsvetenskap, Södertörns högskola.

E-post: peter.strandbrink@sh.se

Wasserman, Janek, 2019. *The Marginal Revolutionaries: How Austrian Economists Fought the War of Ideas*. New Haven & London: Yale University Press.

Anmälan av Benny Carlson

Den österrikiska skolan utgör en idétradition som fascinerar genom sitt dynamiska synsätt (gentemot den ortodoxa neoklassiska statiken) och sin blandning av ekonomisk teori, sociologisk insikt och ideologisk stridslystnad. Den österrikiska skolan har under 150 år framträtt i olika skepnader, från det sena 1800-talets teoretiska kafédiskussioner i liberal anda till det tidiga 2000-talets ideologiska attacker i libertariansk eller högerradikal anda. Att försöka följa de olika turerna i dess utveckling är som att vandra i alperna och mötas av ständigt nya scener som dock hör

hemma i ett och samma landskap.

Det finns sedan länge en "svensk" litteratur om österrikarna. Vad som främst kommer i åtanke är Johan Hakelius (1995) introduktion till den österrikiska skolan. Litteraturen om enskilda österrikare inbegriper Mats Andréns (1990) biografi över Eugen von Böhm-Bawerk, Richard Swedbergs (1991) biografi över Joseph Schumpeter, Kurt Wickmans (2012) introduktion till texter av Ludwig von Mises, Peter Steins (1985) nätta introduktion till Friedrich von Hayek och Mats Lundströms (1993) och Anna-Maria Blomgrens (1997) statsvetenskapliga avhandlingar om densamme (Hayek). Erik Moberg (2004) tar upp tre namn: Schumpeter, Hayek och Mises.

För den som vill skaffa sig en bild av den österrikiska skolans utvecklingsförlopp fram till dags dato finns nu en rundmålning av Janek Wasserman: *The Marginal Revolutionaries*. Wasserman, en 40-årig docent i historia vid University of Alabama, har tidigare (2014) publicerat en bok om högerradikalismen i Wien under mellankrigstiden.

Det första kapitlet i den österrikiska skolans historia skrevs i förkrigstidens kosmopolitiska Wien. Alltsammans började med Carl Mengers *Principles of Economics* 1871, som tillsammans med Stanley Jevons och Léon Walras ungefär samtidiga arbeten utlöste "den marginalistiska revolutionen" genom att etablera en ny värdeteori som tog fasta på gränsnyttan i konsumtionen i stället för arbetsvärdet i produktionen. Mengers bok var svårgenomtränglig och gick till en början obemärkt förbi. Menger själv verkade inte inse vidden av sitt tilltag; han dedicerade nämligen sin bok till Wilhelm Roscher, en av ledarna för den äldre tyska historiska skolan. Några år in på 1880-talet konfronterade han emellertid Gustav Schmoller, ledaren för den yngre tyska historiska skolan, i en berömd metodstrid som ställde individ mot kollektiv (nation) och deduktion mot induktion.

Nu föddes den österrikiska skolan med Wien som huvudsäte, stadens många kaféer som seminarierum och Mengers elever Eugen

von Böhm-Bawerk och Friedrich von Wieser som ledande namn. Med Wassermans (s. 39) formulering: "If Böhm and Wieser were the true fathers of the school, Menger was the holy spirit." De båda tog upp striden mot Marx arbetsvärde- och exploateringslära. I Böhm-Bawerks teori figurerade en aktör som skulle bli huvudperson i den österrikiska traditionen: entreprenören.

I det tidiga 1900-talets Wien var Böhm-Bawerks seminarium en arena där "ungtuppar" som Mises och Schumpeter kunde drabba samman med marxister av olika schatteringar som Nikolaj Bucharin, Rudolf Hilferding och Otto Bauer. Wasserman (s. 61) beskriver Wien med dess liberala traditioner, socialistiska rörelser och konfrontativa intellektuella kultur som "ground zero" för dylika uppgörelser. De österrikiska ekonomerna drog en knivskarp gräns mot socialism men ställde sig samtidigt i statens tjänst och förespråkade och genomdrev progressiv beskattning och sociala reformer; Böhm-Bawerk tjänstgjorde i tre omgångar som finansminister, Wieser i tre omgångar som handelsminister. När Böhm-Bawerk avled 1914 räknades han som en av världens främsta nationalekonomer.

Ett betydelsefullt arbete från tiden före första världskriget var Schumpeters *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (daterad 1912 men utkom redan 1911). Schumpeter ville inte gärna sorteras in i någon skola men Wasserman (s. 76) noterar att han "betrayed his indebtedness to Wieser, Böhm, and Menger on every page" vilket förklarar den avgörande roll som tilldelades entreprenören: "He developed this concept from Böhm's entrepreneur and Wieser's notion of speculative behavior."

Det andra kapitlet i skolans historia skrevs under mellankrigstiden. Efter första världskriget klämdes de österrikiska liberalerna mellan svarta och röda sköldar. Schumpeter blev involverad i de tyska och österrikiska socialiseringskommissionerna och var för en tid finansminister. Mises var kompromisslös. Han drog igång den så kallade socialistiska

kalkyleringsdebatten och varnade för att vilda horder från stäpperna i öster skulle välla in över Europa. Austro-liberalismens arv förvaltades nu främst av Mises, Hayek, Gottfried Haberler, Fritz Machlup, Hans Mayer och Oscar Morgenstern. Under 1930-talet utspelades strider mellan Hayek och John Maynard Keynes om konjunkturcykler och ekonomisk politik, mellan österrikarna och Chicago-skolan om kapital och produktion och mellan Hayek och Oskar Lange om möjligheten av socialistisk kalkylering. Samtidigt tvingades österrikarna emigrera till England och USA. Endast Mayer blev kvar som nazistisk medlöpare.

Det tredje kapitlet i skolans historia utspelades under kalla kriget. Under andra världskriget publicerades ett par böcker som skulle utöva oerhört inflytande under efterkrigstiden och som rörde sig på ett mer ideologiskt än teoretiskt plan: 1942 utkom Schumpeters *Capitalism, Socialism and Democracy* och 1944 Hayeks *The Road to Serfdom* (Vägen till trældom). Wassermans (s. 78-79) läshänvisning till förstnämnda bok är värd att hålla i minnet: "*Capitalism, Socialism and Democracy* is one of the greatest and subtlest apologetics for capitalism and elitist liberalism ever written. Despite this, many readers misread it as a defeatist text. They homed in on what they understood as Schumpeter's inference that capitalism sowed the seeds of its own destruction. They failed to pick up on the abundant sarcasm and irony."

Hayeks breddside mot de planhushållningsidéer som frodades lite varstans vid slutet av kriget sammanfattades i *Reader's Digest* och nådde miljontals läsare. "Within a year of its appearance, Hayek was a celebrity and *Road* a sensation" (s. 182). Hayek samlade de liberala styrkorna i Mont Pelerin Society. Mises tyckte att Hayeks liberalism var för "mjuk". Han publicerade 1949 ett omfattande arbete, *Human Action*, och skapade sitt eget seminarium i New York. Även de övriga österrikarna blev kända ekonomer: Morgenstern inom spelteori, Haberler inom handel, Machlup på

penning- och valutaområdet. "Nobelpriset" till Hayek 1974 bidrog till att höja österrikarnas status. De blev alltmer sammanflätade med amerikanska marknadsliberala och konservativa stiftelser och tankesmedjor. Haberler kom att arbeta för Ronald Reagan. Margaret Thatcher gick omkring med Hayeks *Constitution of Liberty* i handväskan. Hayek uttryckte stöd för Pinochets regim.

Det fjärde kapitlet i skolans historia har utspelats efter murens fall. Nu föreföll österrikarnas profetia om socialismens omöjlighet ha gått i uppfyllelse. "Interest in all things Austrian accelerated in the 1990s and early 2000s", konstaterar Wasserman (s. 274). Världens gång tolkades av allt fler i termer av Schumpeters skapande förstörelse. Libertarianer och högerpopulister i USA och Europa återopade Mises och Hayek. I presidentvals-kampanjen 2012 deklarerade libertarianen Ron Paul från Texas att han väntade på den dag när man kunde säga att vi är alla österrikare nu. Wasserman (s. 291) avrundar med följande ord om sina studieobjekt: "Their revolution has [...] been threefold: institutional, through their circles, schools, and collectives; intellectual, in the area of subjectivism, individualism, and marginal utility; and ideological, in their espousal of a reimagined liberalism, whether neoliberal or libertarian."

När man betraktar österrikarnas utveckling över tid är det lätt att finna svenska paralleller och beröringspunkter. Några få exempel: Knut Wicksell gick på föreläsningar av Menger och upplevde Böhm-Bawerks *Positive Theorie des Kapitals* som "en uppenbarelse" (Gårdlund 1956, 133). Gustav Cassel (1940) hade däremot inte mycket till övers för Böhm-Bawerk, som dock 1910 blev invald i Kungliga Vetenskapsakademien. Mises drog i *Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel* från 1912 inspiration från Wicksell, som i sin tur recenserade Mises bok. Wicksell (1914: 144) beskrev Mises arbete som kännetecknat av flit och allvar och fritt från "kindischen Alles-besserwissen" men med en tendens till eklektiska och obestämda ställningstaganden. I slutet av

1920-talet ägnade sig Hayek åt konjunkturbevakning på motsvarande sätt som Johan Åkerman i Sverige. På 1930-talet stödde Rockefeller Foundation Mises och Hayeks verksamhet med betydande summor, liksom man åren 1926–31 gjorde med Gösta Bagges projekt om löner, nationalinkomst och levnadskostnader. Hayek och Schumpeter inspirerade Erik Dahmén i hans banbrytande avhandling *Svensk industriell företagarverksamhet* (1950). Komplementaritet var av avgörande betydelse för en av Mayers studenter, Leo Schönfeld, liksom många år senare för ekonomihistorikern Lennart Schön (2006), som hänvisar bakåt till Schumpeter och Dahmén.

Ett mått på österrikarnas genomslag i svensk miljö kan man få genom att räkna "träffar" i Kungliga bibliotekets tidningsdatabas. Här nöjer vi oss med en sökning på Joseph Schumpeter, Ludwig Mises (inklusive "von") och Friedrich Hayek (inklusive "von") åren 1970–2018. Sökningen innebär förmodligen en viss underskattning eftersom kända ekonomer ibland bara nämns vid efternamn. Hayek har genomgående legat i täten, följd av Schumpeter och Mises. Antalet omnämnanden över hela perioden blir för Hayek 489, för Schumpeter 237 och för Mises 100. Samtliga har haft sina toppar de senaste åren, förmodligen på grund av att fler tidningar inkluderats i databasen. Hayek hade en av sina högsta noteringar 2014 med 37 träffar. Det året hade skådespelerskan Salma Hayek 4 679 träffar! Det säger något om balansen i vårt medieutbud.

Till sist. Wassermans bok är ganska lättläst även om han har en fäbless för mindre vanliga ord: adumbrated, agonistic, apostasy, bathos, bookended, calumnious, coruscating, ebullient, efflorescence, evisceration, exuded, gallivanting, hobnobbed, hortatory, immolation, irascible, jaundiced, jibing, legerdemain, opprobrium, parlayed, penurious, peripatetic, portmanteau, precocity, redoubtable, resuscitate, risible, skeins, telltale, valedictory.

Wassermans bok är faktiskt ganska *coruscating*.

REFERENSER

- Andrén, Mats, 1990. *Borgerskapets Marx. Eugen von Böhm Bawerk: ämbetsman och national-ekonom i sekelskiftets Wien*. Stockholm/Stehag: Symposion Bokförlag.
- Blomgren, Anna-Maria, 1997. *Nyliberal politisk filosofi: En kritisk analys av Milton Friedman, Robert Nozick och F.A. Hayek*. Nora: Nya Doga.
- Cassel, Gustav. 1940. *I förnuftets tjänst: En ekonomisk självbiografi*. Stockholm: Bokförlaget natur och Kultur.
- Dahmén, Erik, 1950. *Svensk industriell företagarverksamhet: Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919-1939*. Stockholm: Industriens Utredningsinstitut.
- Gårdlund, Torsten, 1956. *Knut Wicksell: Rebell i det nya riket*. Stockholm: Bonniers.
- Hakelius, Johan, 1995. *Den österrikiska skolan: Introduktion till humanistisk nationalekonomi*. Stockholm: Timbro.
- Lundström, Mats, 1993. *Politikens moraliska rum: En studie i F.A. Hayeks politiska filosofi*. Uppsala: Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala.
- Moberg, Erik, 2004. *Frihetens förgänglighet: Fem teorier om hot mot det fria samhällets institutioner*. Stockholm: Ratio.
- Schön, Lennart, 2006. *Tankar om cykler: Perspektiv på ekonomin, historien och framtiden*. Stockholm: SNS Förlag.
- Stein, Peter, 1985. *Att läsa Hayek*. Stockholm: Timbro.
- Swedberg, Richard, 1991. *Joseph A. Schumpeter: His Life and Work*. Cambridge, UK: Polity Press.
- von Mises, Ludwig, 2012. *Medelvägens motståndare. Texter i urval av Kurt Wickman*. Stockholm: Timbro.
- Wasserman, Janek, 2014. *In Black Vienna: The Radical Right in the Red City, 1918-1938*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Wicksell, K. 1914. "Recension av Mises, Ludwig v., Theorie des Geldes und der Umlaufsmittel", *Zeitschrift für Volkswirtschaft Sozialpolitik und Verwaltung*, 23(1-2), 144-149.
- Benny Carlson är professor emeritus vid Ekonomisk-historiska institutionen, Ekonomihögskolan vid Lunds universitet.
E-post: benny.carlson@ekh.lu.se

Prenumerera på Statsvetenskaplig tidskrift!
www.statsvetenskapligtidskrift.org